

МОВЧАН О. М.

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
РОБІТНИКІВ УСРР. 1920-ті рр.**

2010

Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 312 с.

Монографія присвячена проблемі історії повсякденного життя українських робітників на зламі епох — у перше десятиріччя радянської влади. Показано динаміку змін у їх побуті у зв'язку з переходом від військового комунізму до нової економічної політики та на початку другого комуністичного штурму кінця 1920-х — початку 1930-х рр. Розглядається широкий комплекс питань, пов'язаних із життям найманих працівників, — проблема працевлаштування, умови праці та взаємини у трудових колективах, рівень медичного забезпечення та інших видів соціального страхування, житлові умови, прибутки та витрати робітничих родин, характер їх харчування. Показано способи пристосування робітників до нових умов життя та їх протестні дії.

Для широкого кола читачів.

МОВЧАН Ольга Миколаївна — провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Рецензенти:

доктор історичних наук **Марочко В. І.**
доктор історичних наук, професор **О. С. Рубльов**

Науковий редактор

доктор історичних наук, професор **С. В. Кульчицький**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України (протокол № 2 від 25 лютого 2010 р.).

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Умови праці	11
Розділ II. Працевлаштування	57
Розділ III. Соціальне страхування	99
Розділ IV. Медичне обслуговування	131
Розділ V. Житлово-побутові умови	169
Розділ VI. Джерела існування	225
Розділ VII. Товаропостачання й споживання	257
Висновки	303

ВСТУП

Зменшення інтересу до історії робітничого класу, котре спостерігається у вітчизняній пострадянській історіографії, не відповідає актуалізації «індустріальної» проблематики, оскільки робітники становлять найчисельнішу верству індустріального суспільства.

Вибір предметом дослідження матеріальних умов життя останніх зумовлений декількома чинниками. По-перше, недостатньою вивченістю цієї проблеми, оскільки радянські історики концентрували увагу в основному на вивченні соціальної структури робітничого класу, його трудової та політичної активності. По-друге, катастрофічним загостренням матеріально-побутових проблем на початку 1920-х рр. внаслідок численних соціальних катаклізмів. По-третє, нагальністю налагодження матеріального стимулювання праці найманих працівників через її оплату і забезпечення житлом, соціальне страхування і медичну допомогу як важливих факторів господарського відродження та індустріального розвитку країни.

Для вітчизняної історіографії робітничого класу досі залишається актуальним висловлювання російського історика Л. Мілова щодо оцінки розвитку російської історичної науки середини 1990-х років: «Від масового захоплення проблемами класової боротьби, політичною

історією, частково економічною історією, ми відразу ж перейшли до настільки тонких матерій, як ментальність, психологія мас і т. ін. У той же час так звана історія повсякденності, історія побуту в широкому сенсі цього слова залишається у нашій історіографії «білою плямою».¹

Якщо у російській історіографії з середини 1990-х рр. з'явилося чимало праць з історії повсякденного життя робітників², то у вітчизняній історичній науці ситуація із дослідженням зазначеної проблематики суттєво не змінилася. Щоправда, українськими істориками було опубліковано низку праць з методології та історіографії дослідження повсякденності.³ З'явилися й перші конкретно-історичні дослідження дисертаційного і монографічного рівня — з історії повсякденного життя українських селян та городян у 1920-ті рр.⁴

Тим часом в умовах катастрофічного падіння життєвого рівня на початку 1920-х рр. уми й серця робітників займали проблеми виживання, котрі визначали їх опосередковане ставлення до виробничих, політичних та інших заходів правлячої партії й радянської влади. Причому, за оцінками ВЧК-ДПУ, дана залежність практично не зменшувалася впродовж 1920-х рр. Тобто матеріально-побутові проблеми були стрижнем, навколо якого оберталось життя робітників.

Коло повсякденних турбот останніх визначали насамперед нагальні потреби у житлі, їжі та одязі. Гостро стояли проблеми їх працевлаштування, безпеки праці, медичного обслуговування і соціального страхування.

В 1920-ті рр. питання добробуту робітників та способи його покращення активно обговорювалися радянськими, партійними, господарськими, профспілковими працівниками й економістами. Вони звичайно розглядали причини тяжкого матеріального становища населення

крізь призму проблем господарського розвитку країни, вишукуючи шляхи їх розв'язання. Оцінюючи неп як найкращу можливість відбудови економіки, більшість державних і суспільно-політичних діячів 1920-х рр. зауважувала на суперечностях останнього: він дозволив досягнути позитивних зрушень у забезпеченні трудящих, але становище робітників було непоганим лише на тих підприємствах, котрі працювали на ринок; ті ж, які зазнавали збитків, відчували труднощі з виплатою зарплати. В працях радянських економістів, котрі звичайно працювали у ЦСУ, Українській раді народного господарства та наркоматах, як правило, містилась об'єктивна інформація про матеріальне становище робітників. Реально відбивали умови життя трудящих і тогочасні газети й журнали. В міру посилення ідеологічного тиску державної партії можливості вільного обговорення болючих питань звужувалися.

Комплексну розробку тематики, що нас цікавить, започаткував М. Буяновер. Його монографія «Стан пролетаріату України після Жовтневої революції», видана у 1928 р., висвітлювала ключові проблеми, котрі визначали рівень добробуту найманих працівників, — безробіття, низьку оплату праці та мізерний рівень споживання матеріальних благ, який не перевищував прожиткового мінімуму.

В 1930-х — першій половині 1950-х рр. дослідження матеріального рівня життя робітників майже не проводилося. Поодинокі публікації з історії робітничого класу, котрі з'явилися у той період, обмежувалися хронологічними рамками другої половини 1920-х рр. або першої п'ятирічки. Головна увага в них концентрувалася на вивченні кадрового складу робітників й їх виробничій діяльності. Сюжети, присвячені «добробуту» найманих

працівників, відбивали не справжній стан справ, а те, що влада бажала бачити і що вилучалося з партійно-урядової звітності, згідно з ідеологією про диктатуру пролетаріату та пріоритетне становище робітничого класу в радянському суспільстві.⁵

Зрушення у вивченні істориками умов життя й праці останніх в УСРР намітилися в 1960-ті рр. У монографіях з історії робітничого класу з'явилися спеціальні розділи, присвячені його матеріальному становищу. Ракурс розгляду проблем, які в них висвітлювалися, розширився: дослідників почали цікавити питання, що активно обговорювалися у публікаціях 1920-х рр. Зокрема в працях А. Слуцького і В. Довгопола висвітлювалися заходи радянської влади щодо товаропостачання, житлового забезпечення та комунально-побутового обслуговування.⁶ Г. Діденком було розглянуто питання про вивчення системи соціального страхування й медичного обслуговування робітників⁷. Однак у цілому праці того періоду написані в руслі усталеної тенденції. Пріоритетними напрямками досліджень залишалися проблеми безробіття та оплати праці найманих працівників. Крім того, вони проводилися згідно з тогочасною періодизацією (у хронологічних межах «відбудовного періоду», який визначався 1921–1925 рр., і добою так званої «соціалістичної реконструкції» — 1926–1932 рр.), але не цілком у рамках 1920-х рр.

В 1970–1980-ті рр. вивчення проблеми матеріально-побутових умов життя робітників УСРР у 1920-ті рр. в українській історіографії, на відміну від російської, загальмувалося.

У пострадянській вітчизняній історіографії історія радянського робітничого класу взагалі втратила актуальність, хоча у російській вона навпаки почала активно

розроблятися, щоправда, з другої половини 1990-х рр. Поодинокі розвідки українських істориків з цієї проблематики присвячувалися періодам «воєнного комунізму» й «великого перелому».⁸ Виключання становлять статті запорізького дослідника В. Ткаченка про статистичні джерела з історії матеріального побуту робітників УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.⁹ В узагальнюючих монографіях з історії непу проблема, що нас цікавить, висвітлювалася лише побіжно. Щоправда, останнім часом з'явилися дослідження із соціальної історії¹⁰ та історії Донбасу¹¹, у котрих розкриваються певні аспекти повсякденного життя робітників УСРР у перше десятиріччя радянської влади. Однак комплексного та наскрізного розгляду проблем, що визначали матеріальні умови праці й життя робітників у хронологічних межах 1920-х рр., не проводилося.

---

¹ Ментальность и аграрное развитие России (XIX–XX вв.). Материалы международной конференции. — Москва, 1996. — С. 5.

² Юдина Т. В. Рабочие Нижнего Поволжья в период новой экономической политики. — Волгоград, 2000; Лапшина О. Е. Материальное обеспечение рабочих в годы нэпа (на материалах Нижегородской и Вятской губерний). — Автореферат дис. ... канд. ист. наук // Нижегородский ун-т. — Нижний Новгород, 2002; Дахно С. Н. Рабочие Юго-Восточной России в годы НЕПА: история генерации и многовекторность повседневной жизни социальной группы. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. // Ростовский ун-т. — Ростов на Дону, 2007; Юдина Т. В. Советские рабочие и служащие на концессионных предприятиях СССР в годы нэпа. — Волгоград, 2000.

³ Головки В. «Риба» та «м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряду // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 17. — К., 2007; С. 87–101; Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. — Харків, 2008.

⁴ *Лукашевич О. М.* Побут і дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.). — К., 2006; *Борисенко М.* Житло і побут міського населення України у 20–30 рр. ХХ століття. — К., 2009.

⁵ *Дубинская И. Н.* Рабочие кадры каменноугольной промышленности Донбасса. — Б. М., 1930; *Слободинская Ф. Л.* Рабочий класс Украины в период борьбы за социалистическую индустриализацию (1926–1929 гг.). — К., 1948; *Щербина И. Г.* Робітничий клас України в період першої п'ятирічки (1929–1932 рр.). — К., 1949; *Лысенко В. Г.* Рабочие Харькова в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926–1929 гг.). — К., 1951 та ін.

⁶ *Слуцкий А. Б.* Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. — К., 1963; *Довгопол В. М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Х., 1971.

⁷ *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1963.

⁸ *Реснт О. П.* Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни 1917–1920. — К., 1996; *Андрусихин Б. І.* У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів та визвольних змагань 1917–1920 рр. — К., 1995; *Трубенюк О. М.* Матеріальне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х рр. — початок 1930-х рр.). — К., 2000. — Дис. ... канд. іст. наук; *Климов А., Ніколаюк Т.* Стимули мотивації праці робітників промисловості України у 1929–1933 р. // Четвертий міжнародний конгрес українців: Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення: Історія. Частина II. ХХ століття. — Одеса, К., Л., 1999; *Ткаченко В. Г.* Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х — початок 30-х років ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2004. — Вип. XVIII. — С. 197–198; *Козацька Т.* Громадське харчування робітників промисловості у 1929–1938 рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. — Вип. 11. — К., 2004. — С. 293–302 й ін.

⁹ *Ткаченко В. Г.* Статистичні видання 20–30-х років ХХ століття про побутові умови робітників України // Історичні і політологічні дослідження. — 2004. — № 1. — С. 50–55; Документи державного

архіву України 1920–1930-х рр. про житлове забезпечення робітників // *Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянини*. — Вип. 13. — Запоріжжя, 2000. — С. 42–48.

¹⁰ *Олійник О. М.* Розвиток трудових відносин і законодавства про працю в Україні (1917–1930-ті рр.). — Дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2003; *Ищенко А. В.* Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України). — Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2003; *Шарнатий В.* Особливості пенсійного забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. — Вип. 11. — К., 2004; *його ж.* Особливості функціонування системи соціального забезпечення в РСФРР та УСРР 1920-х років: порівняльний аналіз // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. — Вип. 13. — К., 2005; *його ж.* Пенсійне забезпечення населення УСРР 1920–1930-их років: соціо-історичний дискурс // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. — Вип. 15. — К., 2007; *Прилуцька Л. А.* Боротьба з безробіттям у Харкові в 20-х рр. ХХ ст. — Дис. ... канд. іст. наук. — Х., 2007; *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-х рр. ХХ ст.) — Вінниця, 2009; *Довжук І. В., Барабаш Ю. В.* Охорона здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст. — Луганськ, 2009.

¹¹ *Михенко А. М.* Історія Донбасу (1861–1945 рр.). — Донецьк, 1999; *Гіроякі Куромія.* Свобода і терор в Донбасі: українсько-російське прикордоння. 1870–1990 рр. — К., 2002.

Розділ I

УМОВИ ПРАЦІ

Термін «умови праці» не має однозначного тлумачення. Він змінювався залежно від розвитку трудового законодавства. Сучасними українськими істориками, які досліджують умови праці найманих працівників у 1920–1930-ті рр., він трактується на підставі правових норм з даного питання радянського Кодексу законів про працю (КЗпП) 1922 р. Так, О. Трубенюк вважає чинниками, що забезпечують нормальні умови останньої, «дотримання відповідних санітарно-гігієнічних умов праці і правил техніки безпеки на виробництві, забезпечення робітників спецодягом, нормування робочого дня і понаднормової праці, надання відпусток і щотижневих вихідних».¹ На нашу думку, таке тлумачення неповне, оскільки не враховує фактора регламентації інтенсивності трудових навантажень у рамках нормованого робочого часу, а також оплати праці найманих працівників та заходів, котрі забезпечують їхню профпридатність, — з професійного відбору й відповідної підготовки. Не можна скидати з рахунків і чисто суб'єктивні чинники — традиції трудової етики, які визначали, насамперед, морально-психологічні умови праці різних груп робітників (вікових, статевих, кваліфікаційних та ін.).

В близькому до нашого розуміння сенсі термін «умови праці» трактується у «Малой энциклопедии по международному профсоюзному движению» (Москва, 1927), а саме «як фізіологічна охорона праці, тобто охорона людського організму

від тих шкідливостей і небезпек, котрі пред'являє до нього виробничих процес». Відповідно до гарантій, що забезпечують останню, зараховуються не тільки необхідні правові й санітарно-технічні норми, а також заходи, які забезпечують належний рівень та своєчасність її оплати, а також «обмежують вплив на організм трудящих систем збільшення продуктивності й прискорення праці»². Тобто маються на увазі заходи з її нормування та оплати, які регламентуються не сталими нормами трудового законодавства, а колективними угодами між наймачами і найманими працівниками, котрі щорічно, а іноді достроково змінювалися.

Незважаючи на активне обговорення вищезазначених питань в публікаціях 1920-х рр., які належали перу радянських правознавців, промислових лікарів, інспекторів праці, профспілкових діячів та робітничих кореспондентів, у радянській історіографії 1930–1950-х рр. ця проблема не досліджувалася. В працях з історії робітничого класу і промисловості УСРР, підготовлених у 1960–1980-ті рр., її вивчення пов'язувалося з економічною проблематикою — дослідженням питань інтенсифікації виробництва й праці зокрема³.

Інтерес до проблеми, що цікавить нас, активізувався у пострадянській історіографії. Її вивчення започаткувала О. Трубенюк, щоправда, у хронологічних рамках, що лише частково співпадають із межами нашого дослідження — друга половина 1920-х — початок 1930-х рр.⁴ У ширших хронологічних рамках (з 1917 до 1930-х рр.), але у більш вузькому ракурсі — на прикладі розвитку трудового законодавства — проблему розробив історик права О. Олійник.⁵ Питаннями нормування й тарифікації праці цікавилась і авторка даної монографії в дослідженні з історії українських професійних спілок⁶. У даному розділі зроблено спробу узагальнити напрацювання попередників та розкрити аспекти проблеми, що залишилися не розробленими. Коло проблем, пов'язаних із досліджуваною проблематикою все

ж розглядається неповно. Частково, лише у зв'язку з проблемою інтенсифікації праці висвітлюються питання її оплати (у монографії існує спеціальний розділ, присвячений прибуткам робітників). Побіжно розглядаються і заходи щодо забезпечення професійної придатності робітників, зокрема питання їх відбору.

Оскільки умови праці визначаються насамперед трудовим законодавством, розпочнемо дослідження з аналізу правових гарантій найманих працівників у сфері праці. Як справедливо зазначає М. Олійник, радянське трудове законодавство не тільки відповідало світовому рівню, а й у деяких нормах «стало прикладом для боротьби трудящих інших країн за покращання умов праці і свого життя, справило вплив на міжнародне правове регулювання трудових відносин»⁷. Проте, як зауважують радянські правники, котрі брали активну участь у його розробці, це законодавство випереджало індустріальний розвиток країни, а тому не забезпечувалося соціально-економічними гарантіями. Про труднощі його реалізації через невідповідність існуючим у той час історичним умовам писала одна з теоретиків радянського трудового права А. Семенова: «Практичне втілення в життя норм та правил радянського Кодексу (законів про працю — *Авт.*) є справою майбутнього й цілком обумовлюється ступенем успішності нашої боротьби з господарською розрухою, нашою роботою по розвитку виробничих сил республіки».⁸

Засади розвитку радянського трудового законодавства визначив перший радянський Кодекс законів про працю (КЗпП) 1918 р., а другий, ухвалений у 1922 р., пристосував його до курсу нової економічної політики.⁹ Як і перший кодекс, він зберігав революційне завоювання робітників про восьмигодинний робочий день, а відступи від цієї норми дозволяв лише в бік скорочення (для певних категорій працівників та окремих видів праці). Пільги на семигодинний робочий день отримали робітники, що працювали у нічний час, а на шестигодинний — підлітки та робітники шкідливих виробництв, а також усі

працівники у передсвяткові дні. Робочий день малолітніх не міг перевищувати чотирьох годин. Крім того, всі робітники отримали право на щоденну обідню перерву тривалістю від тридцяти хвилин до двох годин.

Слід зазначити, що тільки в Радянському Союзі та Бельгії восьмигодинний робочий день, уведений явочним порядком у більшості європейських країн під час революційного піднесення, яке розпочалося після Першої світової війни, був законодавчо закріплений¹⁰.

Жорстко порівняно з зарубіжним законодавством у СРСР регламентувалося право на проведення понаднормових робіт. По-перше, вони дозволялися в таких випадках: за умови необхідності попередження стихійних лих і загрози існуванню радянському ладу й життю людей; під час проведення громадських робіт по водопостачанню, освітленню, каналізації або для усунення обставин, що перешкождали їх функціонуванню; для завершення робіт, припинення котрих було неможливим за технічними умовами або затримка яких призводила до псування матеріалів та машин; під час ремонтних чи будівельних робіт, розлад котрих призводив до зупинки праці значної кількості людей. По-друге, існували певні обмеження щодо тривалості понаднормових робіт. Але порівняно з Кодексом законів про працю 1918 р. в 1922 р. їх допустиму норму було збільшено у 2,2 рази — з 50 до 120 годин на рік.¹¹

Виключно в СРСР роботодавці мали фіксувати у колективних угодах винагороду за понаднормову роботу. Причому, згідно з першим радянським кодексом, її розмір ні в якому разі не міг визначатися менше, ніж за полуторний розмір звичайної оплати. Відповідно до наступного кодексу він зростав¹². Винагорода у полуторному розмірі зберігалася лише для двох перших годин робіт, а за наступні мала підвищуватися до подвійного розміру. У дні відпочинку і свята останній поширювався на весь час праці.¹³

Однак здійсненність цієї норми в умовах, що існували, залишалася під знаком питань. А.Семенова зауважувала, що перспектива запровадження відповідних законів «залежала значною мірою від подальшого ходу робіт по відбудові промисловості й оздоровленню радянського апарату, від того, чи можливе компенсувати скасування понаднормового часу підвищенням кваліфікації робітників та продуктивності праці»¹⁴.

Жорсткому обмеженню робочого часу і забороні понаднормових робіт відповідала чітка регламентація відпочинку. Він встановлювався щотижневий, святковий та щорічний, причому перші два — з врахуванням традицій і релігійних уподобань місцевого населення. Так, щотижневий відхідний — не обов'язково у неділю, а залежно від умов виробництва й традицій останнього. Таким чином було скасовано примус до праці представників неправославних конфесій, які, згідно із релігійними канонами, мали змогу відпочивати не тільки у недільні, а і в інші дні. Тобто щотижневий та святковий відпочинок був позбавлений примусового конфесійного забарвлення.

Кількість святкових днів на рік не мала перевищувати 16 днів. І хоча встановлення їх визначалося насамперед «необхідністю призупинення робіт з метою масової участі пролетаріату в ознаменуванні річниці важливіших етапів боротьби», поряд із загальнонаціональними революційними святами (22 січня — День пам'яті 9 січня 1905 р., 12 березня — День повалення самодержавства, 18 березня — День Паризької комуни, 1 травня — День Інтернаціоналу, 7 листопада — День пролетарської революції) більшу частину їх становили так звані місцеві.

Намагаючись «розхитати» традицію святкування релігійних свят, починаючи з Різдва, влада запровадила нове загальнонаціональне свято — Новий рік, котрий відзначався 1 січня.¹⁵ Однак до 1925 р. Різдво й Великдень поряд із революційними святами все ж залишалися неробочими днями по всьому Радянському Союзу. Наступ на релігійні свята активізувався в

1924 р., коли ЦВК УСРР звернувся з пропозицією до ЦВК СРСР скасувати дні відпочинку на Благовіщення (25 березня) та Вознесіння (5 червня).¹⁶ Це було затверджено.¹⁷

Важливим інститутом охорони праці був щорічний відпочинок у вигляді чергової відпустки. КЗпП уніфікував правила її надання, котрі раніше щорічно змінювалися (відповідно до тимчасових правил). Насамперед, кодекс встановив тривалість відпустки — не менше 2-х тижнів як основної, так і додаткової, котра надавалася підліткам, а також робітникам, що працювали на шкідливих виробництвах. Причому тривалість щорічного відпочинку не залежала від часу, котрий був відпрацьований. Він мав значення виключно як умова надання права на відпустку. Якщо в СРСР для отримання останньої робітники мали попередньо пропрацювати 5,5 місяця, то у Польщі, Чехословаччині й Австрії — 1 рік, а в Швейцарії — 7 років. У разі невикористання щорічного відпочинку з провини підприємства робітникам призначалася грошова компенсація.¹⁸

Право на обов'язкові відпустки зі збереженням утримання було законодавчо закріплене не тільки у Радянському Союзі, а і в Австрії, Польщі, Фінляндії, Чехословаччині та Швеції, але їх термін був найдовший у СРСР (див. табл. 1).

Таблиця 1

Тривалість відпусток, що надавалися робітникам різних країн Західної Європи у середині 1920-х рр.

Менше тижня	1 тиждень	7–8 діб	Більше двох тижнів
Німеччина	Австрія	Норвегія	СРСР
Люксембург	Великобританія	Польща	—
Румунія	Голландія	Фінляндія	—
Франція	Данія	—	—
Швеція	Італія	—	—
Швейцарія	Чехословаччина	—	—

У ряді індустріальних країн — Англії, Голландії, Норвегії й Швейцарії відпустки не були обов'язковими і надавалися за згодою між наймачами робочої сили та робітниками, закріпленою в колективних угодах. Але було чимало країн (Албанія, Болгарія, Греція, Іспанія, Литва, Португалія, Туреччина, Естонія й деякі інші), де роботодавці не погоджувалися вносити пункти про обов'язкові щорічні відпустки для робітників у колективні угоди¹⁹.

Окрім тарифних відпусток, що в обов'язковому порядку надавалися всім робітникам незалежно від кваліфікації та характеру виробництва, для певних груп останніх у СРСР надавалися так звані додаткові сільськогосподарські — також терміном на два тижні. Їх переважно отримували постійні, а також сезонні робітники, котрі мали власне сільське господарство й звичайно використовували відпустку для польових робіт. Права на сільськогосподарську відпустку позбавлялися високооплачувані робітники із заробітком вище 12-ої категорії, а також залізничники²⁰.

Радянське трудове законодавство було більш прогресивним порівняно із зарубіжним і щодо захисту праці малолітніх, підлітків та жінок. Якщо Міжнародне бюро праці обмежило дозвіл на використання в ній малолітніх віковою межею в 14 років (рішення конференцій у Вашингтоні 1919 р., Женеві 1920 р. та Генуї 1921 р.), то радянський кодекс підняв цю межу до 16 років. Щоправда, згідно зі спеціальними інструкціями Народного комісаріату праці й ВЦРПС, з цього правила робилися винятки для певних категорій малолітніх — круглих сиріт, а також тих, що були єдиними годувальниками в родині, та для особливо нужденних. Їх дозволялося приймати на роботу з 14-річного віку, але виключно за клопотанням зацікавлених осіб (батьків, опікунів, адміністрації) й після отримання дозволу інспекції праці, виданому на підставі попереднього медичного огляду. При цьому робота, на котру зараховувалися малолітні, мала

бути пов'язаною з їх професійним навчанням. Для наймання їх як домашньої прислуги, батраків і учнів кустарів та ремісників існували окремі правила²¹.

Лише у СРСР правила допуску неповнолітніх до роботи по найму повністю відповідали нормативним актам Міжнародного бюро праці. В більшості зарубіжних країн її використання дозволялось з 12 років, а заборона на працю малолітніх у віці до 14 років торкалася лише нічних робіт, причому тільки у Великобританії, Данії й Швейцарії вона була законодавчо закріплена²². В Китаї, Гренландії, Канаді, Кубі, Латвії, Литві, Люксембурзі, Португалії, Уругваї, Швеції, Іспанії, а також Південній Африці нічна дитяча праця взагалі не заборонялася²³. І лише в Радянському Союзі праця неповнолітніх на нічних та шкідливих роботах, у тому числі підземних, була поза законом.²⁴

Якщо трудове законодавство зарубіжних країн рідко нормувало працю підлітків, то у СРСР, згідно зі Ст. 57 Кодексу законів про працю, вони не тільки урівнювалися в оплаті праці з дорослими, а й отримували певні переваги. Незважаючи на скорочений робочий день та відповідно зменшені норми виробітку, їх праця оплачувалася за нормативами, встановленими для тих, хто працював повний робочий день.²⁵

Щоб захистити неповнолітніх від безробіття, кодекс встановлював для них броню робочих місць на виробництві. Щоправда, ця пільга надавалася виключно тим, хто працював у промисловості. Для цієї ж категорії підлітків встановлювалися і рознарядки на виробниче навчання.

Порівняно з КЗпП 1918 р. новий кодекс перешкоджав експлуатації не тільки підлітків, а й жінок, котрі, як і неповнолітні, звичайно мали нижчу освіту, кваліфікацію та витривалість, ніж чоловіки*. Жінки, як і неповнолітні, не тільки

---

* КЗпП 1918 р. містив спеціальний розділ, присвячений охороні праці виключно неповнолітніх, а новий кодекс доповнив цей розділ гарантіями прав жінок.

урівнювалися з чоловіками в отриманні правових гарантій на працю, а й набували додаткових, котрі захищали їх спеціальні інтереси, пов'язані з материнством. Таким чином новий кодекс не тільки скасував гендерну нерівність жінок у сфері праці, а і поширив норми охорони материнства й дитинства на неї.

Він також посилив для неповнолітніх та дорослих жінок правові гарантії, котрі надавалися чоловікам. Згідно з ними, праця жінок, як і праця неповнолітніх, заборонялася на нічних та шкідливих роботах. Щоправда, одночасно робилася поступка щодо залучення жінок до нічних робіт. Проведення останніх допускалося в тих галузях, де застосовування жіночої праці зумовлювалося гострою необхідністю.

Кодекс гарантував лише мінімум, котрим влада забезпечувала робітників у галузі охорони праці. Але не всі її умови піддавалися державній регламентації. Ті з них, що залежали від конкретного виробництва, мали, згідно з Кодексом законів про працю, регламентуватися на підставі колективних угод, котрі укладалися між наймачами й професійними спілками, які представляли інтереси найманих працівників відповідних виробництв.

Фактично кодекс вступив у дію в другій половині 1923 р., після того, як 27 серпня 1923 р. Раднарком СРСР надрукував перелік постанов у галузі трудового права, котрі зберігали свою силу після його затвердження. Але вже через декілька місяців після запровадження кодексу з'ясувалася нездійсненність багатьох його статей, які, за визнанням Вищої ради народного господарства (ВРНГ), «тяжким тягарем лягали на виробництво». Поставивши питання про ревізію КЗпП, рада запропонувала в першу чергу переглянути систему обрахування бронеї підлітків на виробництві у бік її скорочення, а також «суворо та жорстко уточнити список професій, котрі через шкідливі умови праці потребували скороченого робочого дня під кутом зору загальної економічної кон'юнктури країни»²⁶.

Якщо раніше частка броньованих місць для неповнолітніх в окремих галузях виробництва визначалася залежно від загальної кількості робітників в останніх, то тепер — відповідно до чисельності кваліфікованих працівників у цехах, куди працевлаштовувалися підлітки.

Через дефіцит бюджетних коштів із соціального страхування обмежувалися компенсаційні виплати під час звільнення робітників і припинялася практика нарахування профспілкових відпусток поза встановленим терміном²⁷.

В 1924–1925 рр. було допущено нові послаблення щодо проведення нічних робіт для жінок. Згідно з інструкцією Наркомату праці від 23 лютого 1924 р., місцевим органам праці заборонялося перешкоджати залученню жінок до нічних робіт у разі, якщо це загрожувало їх звільненню або зниженню кваліфікації. 13 квітня 1925 р. Наркомат праці фактично скасував заборону на нічну працю для жінок, дозволивши її застосування в усіх галузях виробництва, за винятком особливо шкідливих, де їх праця взагалі заборонялася.²⁸

Попри брак бюджетних коштів, деякі заходи у сфері охорони праці, насамперед неповнолітніх, дотримувалися. Було уточнено список шкідливих професій, розроблений у листопаді 1922 р., на котрі неповнолітні не допускалися. Ретельніше дотримувалися пільги малолітніх та підлітків. За наслідками обстежень умов праці робітників, проведеними в УСРР у 1922–1924 рр.^{*}, було з'ясовано, що частка правопорушень охорони праці неповнолітніх, до загальної їх кількості, зменшилася в 2,5 рази — з 7,2% до 2,4%. Припинилося використання малолітніх і підлітків на понаднормових роботах та скоротилось їх залучення до нічних, тяжких і шкідливих робіт. Найбільш численними залишалися правопорушення, пов'язані з недотриманням пільг неповнолітніх на скорочений робочий день та додаткові відпустки (див. табл. 2)²⁹.

---

^{*} В 1922 р. проведено 8 123 таких обстежень, а у 1924 р. — 14 307.

Таблиця 2

**Кількість правопорушень по охороні праці неповнолітніх,
виявлених Інспекцією праці УСРР у 1922–1924 рр.**

Тип правопорушень	Вікова група неповнолітніх	Роки	
		1922 р.	1924 р.
Тривалість робочого дня	Малолітні	348	57
	Підлітки	627	304
Понаднормові роботи	Малолітні	108	—
	Підлітки	183	—
Нічні роботи	Малолітні	42	8
	Підлітки	59	13
Тяжкі й шкідливі роботи	Малолітні	43	37
	Підлітки	74	42
Ненадання додаткових відпусток	Малолітні	65	221
	Підлітки	19	
Броня неповнолітніх на виробництві	Малолітні	—	8
	Підлітки	—	183

Найчастіше заходи по охороні праці неповнолітніх не дотримувалися на підприємствах кустарної промисловості. Так, у Миколаївському окрузі 42,9% підлітків, котрі працювали в цій галузі, систематично залучалися до понаднормових робіт упродовж робочих днів, 3,3% — у вихідні та святкові дні, 30% — не мали розрахункових книжок, 9,5% — не були охоплені колективними угодами, а 13% — застрахованими.³⁰

Порушувалися і закони щодо охорони праці жінок, причому порушниками нерідко виступали самі жінки. В умовах запровадження необмеженої відрядності робітниці, які мали більш низьку кваліфікацію й відповідно меншу заробітну плату, ніж чоловіки, з охотою погоджувалися на понаднормові або шкідливі роботи, від котрих звичайно відмовлялися чоловіки. Аби

заробити зайву копійку, вони працювали у вихідні та свята, скорочували обідню перерву і часто-густо відмовлялися від 30 хвилинних перерв, що надавалися робітницям, котрі мали немовлят, для їх годування. Нерідко жінки надавали відсіч спробам профспілок перешкодити порушенню трудового законодавства.

Й усе ж на шкідливі виробництва жінки, як правило, не допускалися, але на нічних роботах праця останніх активно використовувалася. Відповідно питома вага жіночої праці на шкідливих виробництвах у середині 1920-х рр. не перевищувала 3%, у той час як на нічних — сягала від 24 до 30%. І це при тому, що частка жіночої робочої сили у важкій індустрії не перевищувала 23%³¹.

В умовах, коли активізувалося питання про підвищення продуктивності праці, некваліфікована та малопродуктивна жіноча праця почала активніше витискуватися з виробництва. Майстри-чоловіки вважали жінок зайвою робочою силою, а їх виробниче навчання — даремною тратою часу³². В результаті жінки, які по декілька років працювали на тих самих верстатах та виконували ті ж самі норми, не витримували конкуренції з чоловіками.

Кричущими проявами гендерної дискримінації були випадки, коли керівники середньої ланки (майстри і десятники) знімали робітниць із виробництва й відправляли їх до себе додому для виконання хатньої роботи — миття підлоги, прання білизни, закупки продуктів та приготування їжі.³³ Молоді робітниці нерідко зазнавали сексуальних домагань з боку керівників-чоловіків, причому ті з них, котрі відмовлялися виконувати примхи начальників-самодурів, каралися рублем — їх переводили на низькооплачувану роботу або звільняли з виробництва. Через упереджене ставлення керівників жіноча праця не цінувалася навіть за умови однакової кваліфікації з чоловічою. Майстри звичайно тарифікували її за нижчими ставками або не надавали робітницям відрядних робіт.³⁴

Становище жінок у трудових колективах, де керували чоловіки, відбивали прислів'я: «Робітниці знають, що навіть у холодному цеху може бути гарячий майстер» або «Справа майстра

боїться, але майстер може злякатися справи, наприклад, справи про переслідування робітниць»³⁵. Однак жінки, які зазнавали сексуальних домагань, відповідні справи в судах звичайно не порушували.

Поряд із робітницями від утисків майстрів систематично страждали робітники-підлітки. Їх «професійне навчання» традиційно розпочиналося із виконання завдань наставників, жодним чином не пов'язаних із виробничою практикою, — купівлі для них цигарок, отримання кореспонденції на пошті, відвідування шевців для ремонту чобіт і т. ін.³⁶, а «трудова хрещення» — із прилучення до традиції спільного розпивання спиртних напоїв, нерідко на робочому місці. Щоб увійти до трудового колективу, молоді робітники мали пригощати товаришів по цеху алкогольними напоями (звичайно горілкою) та закусками. Й тільки після такого «випробування» ті, котрі його витримали, визнавалися членами «виробничого колективу» і могли розраховувати на підтримку колег. Інші ж, хто його не пройшли, ставали ізгоями, що зазнавали щоденних цькувань.

«Дідівщина» не сприяла професійному навчанню молоді. Проте горе-наставники, котрі використовували учнів як хлопчиків на побігеньках, лише лаяли та крали їх, не знаходячи часу для виробничої практики.³⁷

Кадрові робітники, як правило, третирували і недавніх вихідців з села, котрих презирливо називаючи «селюками», навіть за умови, якщо самі не так давно стали городянами. У відповідь «відстали» із ненавистю ставилися до «робітничої аристократії».

Практика «посвячення» в робітники через колективні пиятики, як й інші негативні традиції трудової етики, що існували, засуджувалися владою як «пережитки буржуазного минулого». У вітчизняних сатирично-гумористичних журналах систематично друкувалися карикатури на тему виробничого пияцтва. На одній із них під назвою «З п'яних очей» було зображено літнього робітника, котрий бив учня. На запит підлітка:

«Товариш майстер, за що? Я ж ваш помічник!», — майстер відповідав: «Який, до чорта, помічник, коли я чвертку можу випити враз, а ти чаркою обмежуєшся!»³⁸

Позитивним змінам у трудових відносинах перешкоджали низький культурний рівень робітників, цехові традиції, котрих вони дотримувалися, та скрутні умови життя.

Лише в другій половині 1920-х рр. у промисловості УСРР почали дотримувати законодавчо встановлені терміни щорічних відпусток. У 1922 р., за даними Б. Маркуса, їх тривалість не перевищувала 10,3 доби, в 1923 р. — 12,7, а у 1924 р. — 12,9 доби. Найдовшими були відпуски в друкарів — 24,3 доби, а найкоротші — у гірників — 11,7 доби. У робітників хімічної й металургійної промисловості вони сягали 16,7 доби, а у харчовиків — 18 діб.³⁹

У 1925/26 р., за даними К. Гулого, тривалість відпусток не перевищувала 13,3 дня й лише в 1926/27 р. була тривалішою за законодавчо встановлений термін. Однак у кам'яновугільній промисловості через високу плинність робочої сили він не дотримувався.⁴⁰

Типовими були факти порушення права робітників на щотижневий 42-х годинний відпочинок. Якщо на заводах такі порушення вдалося припинити в 1927/28 р., то на шахтах понаднормова праця ще використовувалася (див. табл. 3).⁴¹

Таблиця № 3

Частка робітників УСРР, що користувалася щотижневим 42-хгодинним відпочинком у 1925/26 та 1927/28 рр.

Роки	Заводи	Фабрики
I кв. 1925/26 р.	71,8%	81,9%
II кв. 1927/28 р.	100%	90,6%

Незважаючи на те, що вже в 1922 р. на більшості підприємств державної промисловості вдалося встановити 8 годинний робочий день,⁴² українські робітники продовжували працювати на понаднормових роботах (див. табл. 4).

Таблиця 4

**Динаміка тривалості середнього робочого дня робітників,
зайнятих на підприємствах державної промисловості
СРСР у 1913–1926 рр.**

Роки	Урочна праця в годинах	Понаднормова праця у годинах	В цілому тривалість робочого дня	
			абсолютна у годинах	в % до 1913 р.
1913	9,7	0,3	10	100
1917	8,76	0,13	8,9	89
1918	8,13	0,37	8,5	85
1919	7,9	0,40	8,3	83
1920	7,8	0,80	8,6	86
1921	7,8	0,70	8,5	85
1922	7,62	0,29	7,9	79
1923	7,5	0,28	7,8	78
1924	7,6	0,19	7,8	76
1925	7,42	0,18	7,6	76
1926	7,83	0,17	8,0	80

Існували й сфери праці, де тривалість робочого часу не нормувалася. Так, у дрібній кустарній промисловості робочий день як для дорослих, так і для неповнолітніх, та навіть малолітніх, сягав 10–12 годин⁴³. Ненормований робочий час мали й сільськогосподарські сезонні робітники.⁴⁴

Феномен проведення понаднормових робіт за умови неповного використання робочого часу пояснювався «надмірною спрацьованістю заводського обладнання, яке потребувало частого і екстреного ремонту, відсутністю в ряді галузей кваліфікованих промислових працівників і неорганізованістю окремих процесів роботи у виробництвах, що безперервно діяли»⁴⁵.

За свідченням Наркомату праці, порушення, пов'язані з недотриманням тривалості робочого часу, були основними їх видами аж до другого півріччя 1926/27 р.⁴⁶

Поступово завдяки ущільненню робочого часу його неповне завантаження скорочувалося. Відповідно зменшувалася й тривалість понаднормових робіт. Якщо в 1925/26 р. вона більше, ніж у 2 рази перевищила допустиму норму (120 годин на рік), то у першій половині 1927/28 р. — в 1,5 рази⁴⁷.

Найактивніше понаднормові роботи скорочувалися у цукровій, металургійній і металообробній промисловості. Зменшувалася й частка робітників, котрі працювали понаднормово, щоправда, дещо повільніше, ніж кількість відповідних робіт (див. табл. 5). Проте в кам'яновугільній промисловості питома вага робітників, які залучалися до понаднормової праці, зростала всупереч загальній тенденції⁴⁸.

Таблиця 5

Тривалість понаднормових робіт та частка робітників, котрі до них залучалися, в промисловості УСРР у 1925/26 — першій половині 1927/28 рр.

Галузь промисловості	Відсоток працівників, що працювали понаднормово		Тривалість понаднормових робіт у годинах	
	Роки			
	1925/26 р.	Перше півріччя 1927/28 р.	1925/26 р.	Перше півріччя 1927/28 р.
Кам'яновугільна	39,6	42,7	176,6	96,3
Металургійна	65	36	290,4	94,4
Машинобудівна	20	12,6	304,6	91,8
Металообробна	30	20,6	204,3	89,7
Хімічна	48,1	44,1	235,8	90,7
Цукрова	42,2	16,19	320,9	112,3
Всі галузі	39,3	28,1	276,6	96,3

Якщо у 1925/26 р. майже 40% працівників державної промисловості УСРР працювали понаднормово (1,1 години щоденно і 25 годин щомісячно)^{x1}, то в 1927/28 р. — менше 30%⁵⁰. Найшвидше понаднормова праця скорочувалися у металургійній промисловості. За три роки, з 1924/25 по 1927/28 рр. кількість робітників-металістів, які не користувалися 42 годинним відпочинком, скоротилася з 56,2% до 2,7%.⁵¹

15 листопада 1927 р. ЦВК СРСР ухвалив маніфест про скорочення тривалості робочого дня з 8-ми до 7-ми годин при незмінній оплаті праці, але за умови підвищення виробничих норм за рахунок ущільнення робочого часу й технічного переоснащення виробництва. На тяжких та шкідливих роботах тривалість робочого дня мала скоротитися з 7-ми до 6-ти годин. Переведення підприємств на скорочений робочий день мало здійснюватися впродовж п'яти років залежно від технічних умов виробництва і завершитися до 1 жовтня 1933 р.⁵²

Первісно через низький рівень техніки й організації виробництва перехід на скорочений робочий день ішов врозріз з можливостями підприємств. За даними перевірки використання робочого часу, проведеному в 1928 р., ущільненість його на Харківському паровозобудівному заводі становила 77%, по цехах Миколаївського суднобудівного заводу — 59–89%, а на підприємствах тютюнового виробництва — 50%.⁵³

Внаслідок організаційних неполадок, коли простої відбувалися не з провини робітників, робочий день перевищував встановлені норми, особливо у вугільній промисловості, де він сягав 6-ти годин 45-ти хвилин, причому для відбійників 7-ми годин 34-х хвилин.⁵⁴

В 1928 р. частка шахтарів, переведених на 6-ти годинний робочий день, становила 39%.⁵

Аналіз понаднормових робіт, проведених у 1928 р., показує, що їх найбільша кількість припадала на галузі промисловості, що мали безперервне виробництво, причому майже половину

їх становила праця напередодні днів відпочинку, коли робітники мали працювати повний робочий день через неможливість організувати нову зміну.⁵⁶ Велика кількість понаднормових робіт на підприємствах із безперервним циклом виробництва пояснювалася і тим, що при 2, 3 та 4 змінній роботі сорокадвохгодинний відпочинок не міг дотримуватися в разі «ломки» змін. Для робітників, котрі працювали один тиждень у вечірню зміну, а в наступний — заступали у ранкову, щотижневий відпочинок скорочувався до тридцяти однієї години. Щоправда, для робітників інших змін у цьому випадку він подовжувався до п'ятдесяти трьох годин. До дванадцятигодинної праці призводив невихід на роботу змінника.⁵⁷ За таких умов сорокадвохгодинний щотижневий відпочинок також не дотримувався.

Якщо за 1926/27 р. кількість понаднормових робіт зменшилася, наприклад, по «Донвугіллю» з 4,7 до 4,2%, то в подальшому ця тенденція була порушена введенням «безперервок» і зростанням ускладнень техніко-економічного характеру⁵⁸. З її введенням «зростала й чисельність робітників, що залучалися до понаднормової праці. Зокрема на маріупольських підприємствах «Південсталі» з січня по липень 1928 р. їх кількість зросла з 2,6% до 28,6%.⁵⁹

Тому твердження працівників Інспектури праці І. Мезенцева та І. Подолянна, що вже в середині 1920-х років у великій промисловості України майже повністю дотримувалися правові норми Кодексу законів про працю (за винятком понаднормових робіт) та що «в цьому відношенні ми значно випередили пролетаріат капіталістичних держав», слід сприймати критично⁶⁰.

Більш реалістично Мезенцев і Подолянін оцінювали умови робіт у вітчизняній промисловості: «Санітарно-технічні обставини праці, незважаючи на зразкове законодавство, ще залишаються важкими». Вони зауважували, що прірва між правовими нормами і реаліями повсякдення зумовлювалася спрацьова-

ністю промислового обладнання, низьким санітарно-технічним рівнем виробництва, незабезпеченістю робітників засобами захисту, а також браком коштів на заміну застарілого обладнання й організацію виробництва, згідно з правилами техніки безпеки та промислової санітарії. Тому покращання санітарно-технічних умов праці обмежувалося рядом заходів⁶¹.

Вже у середині 1920-х рр. у деяких галузях виробництва, зокрема на підприємствах легкої промисловості, почали дотримуватися елементарних санітарно-технічних правил, які не вимагали значних фінансових витрат. Покращилося прибирання, провітрювання, освітлення й утеплення робочих приміщень, почали встановлюватися умивальники і влаштовувалися душові, налагоджувалося забезпечення робітників питною водою та милом. Проте у важкій промисловості, де процес відбудови виробництва відбувався повільніше, а обігових коштів було менше, навіть такі заходи не впроваджувалися⁶².

Під час обстеження умов праці робітників Донбасу, проведеному Наркомпраці УСРР у квітні — серпні 1924 р., з'ясувалося, що більшість правопорушень адміністрації торкалася саме недотримання правил промислової санітарії й техніки безпеки (28% — щодо «влаштування робочих приміщень», 18% — «загально-санітарних умов», 6% — «забезпечення робітників спецодягом», 5,5% — техніки безпеки на шкідливих роботах), а решта стосувалася недотримання правил прийому і звільнення їх (12%) та забезпечення житлом. 18,8% правопорушень, за оцінкою перевірочних комісій, мали «формальний характер», тобто стосувалися недотримання правого законодавства.⁶³

Як зазначалося на I Вседонецькому з'їзді з техніки безпеки (1925 р.), умови праці донецьких гірників не відповідали елементарним санітарно-технічним вимогам. Майже 2/3 шахт погано освітлювалися, а третина — мала сильну запиленість. Причому саме в таких копальнях видобувалася половина донецького вугілля.

Гірники, котрі працювали у шкідливих умовах, не забезпечувалися виробничим одягом і питною водою. Для дотримання елементарних правил гігієни бракувало відхожих місць, бань та навіть умивальників⁶⁵. Причому в міру підвищення продуктивності праці санітарний стан шахт погіршувався. Якщо у 1925/26 р. видобуток вугілля збільшився порівняно з попереднім роком наполовину й досяг 78% довоєнного рівень, то забруднення шахтного повітря в декілька разів перевищило рівень 1912–1913 рр., зокрема за змістом пилу — у два рази: з 0,5–0,78 г до 0,35–1,6 г на 1 куб. м, а по вуглекислому газу — в десятки разів: з 0,07%–1,8% до 0,5%–3,8%. Найбільшої концентрації забруднення повітря сягало в місцях насипки вугілля — 3 г на 1 куб. м, причому на шахті ім. Карла Маркса воно мало максимально зафіксований рівень — 7–8 г/м³.⁶⁵

Незважаючи на потребу капітального ремонту вентиляційного устаткування кошторис на заходи з промислової санітарії було скорочено на третину — з 2 млн. 77 тис. руб. до 726, 6 тис. руб. саме за рахунок витрат на останній⁶⁶.

До кінця 1920-х рр. не вдалося розв'язати і проблеми освітлення шахт та постачання гірників питною водою. У 1927 р. лише 12,7% проходок освітлювалися акумуляторами, а решта — небезпечними для гірничих робіт бензиновими лампами, причому навіть їх не вистачало. Не більше половини шахтарів були забезпечені флягами для питної води, підвіз якої здійснювався нерегулярно. Гостро стояли проблеми опалення й асенізації, не виконувалися плани з будівництва виробничих душів і приміщень для відпочинку гірників.⁶⁷

Наприкінці 1920-х рр. аналогічні умови праці існували також в інших галузях важкої промисловості. Зокрема у металургійній лише чверть заводів опалювалася, майже всі цехи погано освітлювалися. Рідкістю були приміщення для відпочинку та переодягання. Лише 57% підприємств влаштували відхожі місця. Як і на шахтах, зберігалася проблема з питною й водо-

гінною водою⁶⁸. Через відсутність у цехах баків для кип'ятіння води робітники мали варити чай у відрах, які використовували на виробництві⁶⁹. Через відсутність вентиляції та приладь для охолодження повітря в 19,2% металургійних цехів воно було запиленим, у 28,5% — загазованим, у 19,3% — мало підвищену температуру, а в 5,6% — вологість.⁷⁰

Незважаючи на погіршення умов праці, робітники не забезпечувалися зручним спецодягом та надійними засобами захисту. Часто-густо останні виявлялись взагалі непридатними через невідповідність умовам виробництва. Крім того, терміни їх видачі постійно порушувались, а зобов'язання щодо ремонту й прання не дотримувались.⁷¹ Траплялися й курйозні випадки, коли робітникам гарячих цехів видавали спортивний одяг (майки та шорти), а залізничникам — халати⁷².

Намагаючись захистити свої права, робітники відмовлялися від неякісного спецодягу та зверталися зі скаргами на адміністрацію до преси, погоджувальних органів і третейських судів⁷³. Невирішеність проблеми зі спецодягом створювала нервовий настрій серед робітників, котрі звинувачували заводоуправління у проведенні режиму заощадження за рахунок скорочення асигнувань на заходи техніки безпеки⁷⁴. Зважаючи на низьку якість спецодягу, робітники під час укладання колективних угод, починаючи з 1927/28 р., висували вимоги щодо скорочення термінів використання останнього, особливо дрібного (рукавичок), та забезпечення ним працівників тих шкідливих виробництв, на яких він не передбачався.⁷⁵

Антисанітарні умови праці й незабезпеченість засобами захисту на небезпечних виробництвах спричиняли високу професійну захворюваність робітників. Так, серед гірників була поширеною захворюваність на серцеві хвороби, емфізему, хвороби очей і ревматизм, причому вона прямо залежала від ступеню запиленості та загазованості шахт. Так, на серцево-судинну недостатність страждали 72% гірників, котрі працювали у

загазованих рудниках, 32% — в змішаних і лише 10% — у незагазованих. Через незадовільні санітарні умови праці 60% шахтарів були заражені гельмінтами. Звичайно після 10–12 років роботи вони втрачали працездатність та ставали інвалідами.⁷⁶

Високій професійній захворюваності сприяла й неналагодженість професійного відбору. Тому хворі робітники часто-густо призначалися на роботу, що не відповідала стану їхнього здоров'я.⁷⁷ Лише в 1927 р. на промислових підприємствах, де підлітки працювали на шкідливих виробництвах, і у великих школах ФЗУ було введено посади лікарів, які мали займатися професійним відбором та надавати першу медичну допомогу робітникам⁷⁸.

Спрацьованість основного капіталу й недотримання правил техніки безпеки спричинили високий рівень травматизму. Причому за умови незмінної техніки виробництва рівень останнього постійно зростав. Спочатку внаслідок масового відтоку з нього кваліфікованих робітників, а пізніше, навпаки, через масовий приплив некваліфікованої робочої сили, необізнаної з промисловим виробництвом і елементарними правилами техніки безпеки. На стан її впливали також інші чинники: пуск раніше законсервованих підприємств, що не відповідали нормам техніки безпеки та промислової санітарії, й інтенсифікація виробництва без належного навчання молододосвідчених робітників, тобто спроби влади прискорити відбудовний процес за рахунок відповідних порушень.

Найчастіше виробничі аварії траплялись у вугільній промисловості. Зокрема у 1923 р. у ній було зафіксовано 80% виробничих травм.⁷⁹ У наступному році завдяки запровадженню елементарних правил техніки безпеки (огороження механізмів на заводах і фабриках та кріпленню проходок у шахтах) й усуненню дрібних порушень⁸⁰ на шахтах вдалося призупинити зростання тяжких виробничих травм і смертних випадків. Щоправда, загальна кількість їх із втратою гірниками працездатності зростала (див. таблицю 6).⁸¹

Таблиця 6

**Виробничий травматизм на шахтах Донбасу
(з розрахунку на 10 тис. робітників)**

Роки	Всі випадки травматизму	Випадки тяжкого травматизму	Смертні випадки
1912–1913	1680	200	23
1921/22	1000	150	16
1922/23	1410	120	11
1923/24	1590	40	12
1924/25	1860	38	11

Вказані тенденції зберігалися й у другій половині 1920-х рр., особливо в кам'яновугільній, хімічній, скляній промисловості і сільськогосподарському машинобудуванні (див. таблицю 7)⁸².

Таблиця 7

**Виробничий травматизм у промисловості УСРР
у 1924/25–1926/27 рр.**

Роки	В середньому по всіх галузях	Галузь промисловості			
		вугільна	основна хімічна	скляна	сільгосп. машинобудування
1924/25 р.	121	—	—	—	—
1925/26 р.	123	226	130	163,6	317
1926/27 р.	127	311	180,5	245,9	397

Намагаючись привести санітарно-технічні умови праці у відповідність із вимогами техніки безпеки і промислової санітарії, уряд запровадив практику спеціальних угод з охорони її між правліннями трестів та губвідділами Наркомату праці УСРР й одночасно збільшив фінансування відповідних заходів. Якщо у 1926/27 р. на охорону праці в УСРР було асигновано 11 млн руб., то у наступному році — 13 млн руб., тобто на 17% більше.

Водночас Вища рада народного господарства СРСР збільшила витрати на охорону праці з 34 до 43 млн руб., тобто на 43%. Це свідчило про відставання темпів зростання фінансування працюючих заходів в УСРР від загальносоюзного рівня майже на 40%.⁸³

Коштів, що виокремлювалися, не вистачало. Вимоги промислових підприємств на оздоровлення умов праці пересічно задовольнялися наполовину. Щоправда, у хімічній і гірничій промисловості, де вона була особливо небезпечною, — відповідно на 92% та 70%.⁸⁴

Якщо в 1926/27 р. головним вимогами санітарної інспекції було оснащення заводських приміщень вентиляційним обладнанням, то у наступному році на перший план висунулося завдання по боротьбі з виробничим травматизмом. Намагаючись зупинити його зростаючу хвилю, Наркомат праці УСРР вирішив збільшити витрати на техніку безпеки, зокрема за рахунок асигнувань на промислову санітарію, частка котрих у фабрично-заводській промисловості мала скоротитися з 96,7% до 40,1%. Але в гірничій промисловості, де питома вага витрат на техніку безпеки, навпаки, була переважаючою (сягала 82,1%), остання мала на 3% зменшитися. У 1928/29 р. тенденція перерозподілу коштів між різними галузями охорони праці зберігалася. Частка витрат на техніку безпеки в фабрично-заводській промисловості мала зрости до 47%, а у рудничній — навпаки, скоротитися до 75%.⁸⁵

Однак інспекція праці, що не усвідомлювала небезпеку через неналагоджений облік нещасних випадків на виробництві (фіксувалася лише чверть відповідних травм), скорочувала витрати на техніку безпеки. Наприклад, у Києві з 1926/27 по 1928/29 рр. їх питома вага в загальній сумі асигнувань на охорону праці зменшилася майже наполовину — з 17,5% до 9%.⁸⁶ З цієї ж причини кредити на техніку безпеки часто-густо витрачалися не за призначенням або залишалися невикористаними⁸⁷. Так, на вугільній копальні ім. Артема в 1929/30 р. адміністрація не

виконала жодного пункту угоди з охорони праці і техніки безпеки⁸⁸. Тим часом спрацьованість промислового устаткування посилювалася. Зокрема у вугільній промисловості 40% підійомників і рухомого складу та 45% шляхів потребували заміни.

Незважаючи на незадовільний стан основного капіталу, правила техніки безпеки у шахтах не дотримувалися⁸⁹. Як правило, гірників спускали в шахти у ліфтах, що не мали огорожі та гальм, під час проходки копалень не забезпечували лісоматеріалами для закріплення лав, а при проведенні вибухових робіт надавали мерзлий або неякісний динаміт. Правила техніки безпеки порушувалися й самими гірниками, котрі під час механізованої вирубки вугілля не заземлювали врубів машини, кабелі та електричні прилади.⁹⁰

В результаті недотримання правил техніки безпеки кількість смертних випадків невпинно зростала, зокрема по тресту «Донвугілля» з 1926 р. по 1927 р. з 269 — до 298, а за перше півріччя 1928 р. — до 157 випадків. Особливо небезпечні умови праці існували на шахті фірми «Тіссен», де, незважаючи на підвищену концентрації вибухового газу (4% за допустимої норми в 3%), роботи по видобутку вугілля не припинялися. Продовження їх навіть після перших спалахів гримучого газу призводило до катастрофічних наслідків. Упродовж року (з квітня 1927 р. — по квітень 1928 р.) на шахті трапилося 32 аварії, під час яких постраждала чверть шахтарів, котрі працювали там. З них половина — 16 осіб — загинула від опіків і стільки ж — отримала різні травми, в тому числі 8 — тяжкі⁹¹.

З 1 жовтня 1928 р. по 5 серпня 1929 р. у вугільній промисловості України трапилося ще 5 великих аварій, у кожній із яких потерпіли від 11 до 35 гірників, та 31 катастрофа з кількістю постраждалих від 3 до 10 осіб. Усього потерпіли від виробничих катастроф 228 осіб, з них 68 — загинули. Найбільшою була аварія на шахті «Марія», що трапилася 3 березня 1929 р., під час котрої загинули 27 шахтарів⁹².

В червні 1929 р. РНК СРСР ухвалив постанову «На доповідь Народного комісаріату праці Союзу РСР про стан охорони праці й техніки безпеки у промисловості та на транспорті», в якій зобов'язав господарські органи повністю і своєчасно використовувати кошти, асигновані на охорону праці та виявлення підприємств та цехів з небезпечними і шкідливими умовами останньої.⁹³ Одночасно було затверджено спеціальну постанову, присвячену проблемам охорони праці у гірничій промисловості.⁹⁴ Однак до кінця року стан техніки безпеки у ній залишився без змін.⁹⁵

Важливим фактором, що визначав умови праці, була оплата найманих працівників. Погодинна її, яка використовувалася в перші роки радянської влади, не стимулювала робітників до раціонального використання робочого часу. До неповної завантаженості підприємств призводили й порушення виробничого циклу, пов'язані із затримками у постачанні паливом та сировиною і поломками спрацьованого обладнання⁹⁶. Зокрема на рудниках та шахтах Донбасу й Криворіжжя рівень використання робочого часу не перевищував 40–60%.⁹⁷

Перехід до індивідуальної відрядності мав розпочатися з нормування праці та тарифікації її оплати в різних галузях виробництва з метою усунення розбіжностей, що склалися. Одночасно шляхом обрахування собівартості продукції й порівняння її складових із довоєнним рівнем належало з'ясувати вплив різноманітних факторів й насамперед продуктивності праці на формування собівартості та завдяки цьому визначити способи підвищення продуктивності праці та зниження собівартості⁹⁸

Показники динаміки заробітної плати й продуктивності праці у перші повоєнні роки засвідчують, що темпи її оплати стабільно обганяли зростання продуктивності. Однак частка витрат на оплату праці в собівартості продукції порівняно з довоєнним часом, особливо на підприємствах важкої промисловості, зменшилася, а видатки на утримання апарату, паливо та

сировину, навпаки, зросли. Зокрема на підприємствах тресту «Хімвугілля» організаційні витрати досягли третини її загальної суми, а на гуральнях «Укрдержспирту» на третину (з 25% до 42%) зросли видатки на матеріали. Через низьку оплату праці кваліфіковані робітники звільнялися з виробництва в пошуках кращих її умов, а малокваліфіковані, котрі не мали перспективи іншого працевлаштування, працювали абияк. Щоб покрити дефіцит кваліфікованої робочої сили, штат підприємств формувався зі значним надлишком некваліфікованих робітників⁹⁹.

Однак, як засвідчують дані обстежень використання робочого часу на промислових підприємствах України, проведені Наркоматом Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) у 1923/24 р., головною причиною зниження інтенсифікації праці були революційні завоювання робітників, насамперед ті, що торкалися скорочення робочого часу.

З цього приводу відомий радянський економіст С. Струмилін писав: «Не дивно, що в перші дні після революції, коли робітники відчували себе, врешті-решт, господарями становища, вони негайно ж схотіли реалізувати свою перемогу полегшення умов своєї каторжної праці. Однією з перших вимог була вимога зменшення швидкості руху деяких механізмів на 10–20%. Надалі приблизно в такій само пропорції було скорочено робочий день, скасовано відрядні розцінки, підвищено погодинну оплату праці раз у два або близько того. Авторитет господарів або їхніх найближчих помічників з числа адміністрації впав до мінімуму. Інженерів і майстрів весь час вивозили із заводу на тачці та спроваджували в сміттєві ями. Й хоча при цьому було спроваджено чимало нікудишнього старого капіталістичного сміття, разом із тим із цим сміттям нерідко зникали із заводів і такі необхідні для них речі, як дисципліна праці. Робітники отримали таким чином певну передишку. Але продуктивність праці впала, нерідко досягаючи рівня у десятки разів нижчого за норми «доброго старого капіталістичного часу».¹⁰⁰

За наслідками обстеження використання робочого часу, проведеного в 1923/24 р. на харківському заводі ВЕК комісією РСІ, було з'ясовано, що 17% зменшення його, порівняно з дореволюційним періодом, відбулося за рахунок скорочення тривалості трудового дня з 9,5 до 8 годин, ще 5% — внаслідок надання робітникам щорічних відпусток та 1,5% — завдяки пільгам на скорочений робочий день для підлітків, а також дорослих робітників, котрі працювали на шкідливих виробництвах, а також робітниць-матерів, які мали немовлят (для їх годування). Й лише 1% додали вимушені простої та 12,5% — прогули*, у тому числі 2% — з неповажних причин.

Аналізуючи дані про причини скорочення робочого часу, комісія підрахувала, що порівняно з 1913 р. працівники заводу відпрацювали у 1923/24 р. майже на чверть (на 17%) годин менше, а робітники — навіть на третину, незважаючи на однакову кількість календарних робочих днів у роки, що порівнювалися. Якщо в 1913 р. одним робітником пересічно було відпрацьовано 2350 годин, то у 1923/24 р. — лише 1967, включаючи понаднормові.

Й це при тому, що комісія не фіксувала факти недостатньої завантаженості робочого часу. Тим часом, за її спостереженнями, робітники мали звичку починати роботу на 10–15 хвилин пізніше та закінчувати її на такий само час раніше; а в робочий час відвідувати завком та контору (особливо у дні видачі або затримки зарплати) і виконувати громадські обов'язки. В нічні зміни вони часто-гучо засинали на роботі. Поширеними були й випадки, коли кваліфіковані робітники, отримавши наряд без забезпечення матеріалами, мали ходити до складу для їх отримання¹⁰¹. Вагоме місце серед порушень трудової дисципліни

---

* До прогулів звичайно зараховувалися й невиходи на роботу через хворобу, що становили 5%, з дозволу адміністрації, а також внаслідок відряджень, які не перебільшували 3–4%.

займали прогули без поважних причин, особливо через пияцтво, котре посилювалося після отримання зарплати або після свят. Так, на деяких шахтах Кадіївського району після останніх не виходили на роботу до 50% працюючих.

На думку авторів колективної монографії «Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 рр.», до порушення трудової дисципліни робітників штовхало недостатньо суворе трудове законодавство. Згідно зі ст. 47 Кодексу законів про працю, адміністрації не дозволялося звільняти працівників, котрі без поважних причин не з'являлися на роботу впродовж трьох днів підряд або шести на місяць. Таким чином КЗпП легалізував право на прогули без поважних причин у кількості 72 днів на рік, або чверті річного робочого часу. Цим правом широко користувалися не тільки п'яниці та ледарі, а й ті робітники, які мали побічні доходи від сільського господарства або промислів.¹⁰²

Факти падіння трудової дисципліни та поганої організації праці фіксувалися на всіх без винятку підприємствах, обстежених РСІ¹⁰³. Кадрові робітники, не маючи матеріальної зацікавленості через погодинну оплату праці, відвикали сумлінно працювати, а нові, переважно вихідці із селян, — не були пристосовані до індустріальної праці. «Заводський народ відвик від роботи», — зазначали сучасники¹⁰⁴.

Ситуація щодо підвищення продуктивності праці почала докорінно змінюватися у 1924 р. В зв'язку з курсом на індустріальну модернізацію серпневий пленум ЦК РКП(б) у спеціальній постанові висунув головним лозунгом дня підвищення продуктивності праці і поставив питання про невідповідність заробітної плати останній. Вимагаючи припинення її випереджаючого підвищення, він накреслив заходи, що мали докорінно змінити тенденцію, що склалася. Підвищення продуктивності праці пропонувалося досягти шляхом повного використання робочого дня і максимально допустимого завантаження машин; механізації фізичної праці; скорочення накладних витрат й

економії сировини та палива; подовження концентрації виробництва; зменшення частки підсобних робітників і службовців; спрощення й максимального обмеження асортименту виробів масового споживання. З метою раціональної організації праці зокрема передбачалося збільшити норми виробітку там, де вони не досягли технічно можливих норм. Передбачалося також відмінити обмеження відрядного виробітку, а також запровадити періодичний перегляд його норм та відповідних розцінок за умови досягнення технічних і організаційних покращень виробництва¹⁰⁵.

Зважаючи на технічну відсталість країни і низький культурний та професійний рівень робітників, головним напрямком для підвищення продуктивності праці стала боротьба за змінення трудової дисципліни й інтенсифікацію трудових процесів на основі використанні досвіду Німеччини щодо застосування психотехніки*.

З метою забезпечення повного використання робочого дня на всіх підприємствах влаштовувалися прохідні, котрі мали фіксувати випадки запізнення робітників на роботу і залишення ними території підприємства у робочий час. Вводилася заборона на самочинне, без виклику адміністрації відвідування робітниками контори або завкому заводу.

Налагоджувалося нормування праці некваліфікованих робітників та використання кваліфікованих виключно за призначенням.¹⁰⁶ У результаті цілоденні простої, що фіксувалися державною статистикою, скорочувалися, зокрема, за 1922–1925 рр. — з 6,9 робочого дня на одного робітника до 1 години.¹⁰⁷

---

* Психотехніка — наука, яка вивчає нервово-психічні процеси, що відбуваються в організмі під час виконання різних видів праці. Завдяки дослідженню ступеня уваги під час роботи, кмітливості, сили і швидкості зорових сприймань тощо вона надає практичні рекомендації щодо найкращої організації трудових процесів, професійного відбору і профпридатності.

Однак нормування праці часто-густо збільшувалося без врахування техніко-технологічних умов виробництва і кваліфікації робітників, котрі, намагаючись виконувати потогінні норми, працювали понаднормово у вихідні та світкові дні. Якщо в першому кварталі 1923/24 р. кожен промисловий робітник республіки витрачав на виконання понаднормових робіт із розрахунку на один відпрацьований день у середньому 0,37 години, то в останньому кварталі 1924/25 р. — 0,41 години¹⁰⁸.

Як зазначав на II Всеросійському з'їзді рад голова ВРНГ СРСР Ф. Дзержинський, бурхливе зростання продуктивності праці у 1924/25 р. було досягнуто переважно за рахунок мускульної енергії робітників завдяки постійному перегляду норм виробітку.

Тимчасова стабілізація останніх була досягнута лише в квітні-травні 1925 р. після того, як голови губернських профспілкових органів спромоглися на лютневій нараді, скликаній ВЦРПС, добитися дозволу на внесення у колективні угоди пункту про закріплення норм виробітку на певний строк.¹⁰⁹

Інтенсифікація праці, що проводилася без попередньої раціоналізації виробництва, тобто за рахунок мускульної енергії робітників, не компенсувалася належним матеріальним стимулюванням. Наприклад, на підприємствах Миколаєва в серпні 1925 р. продуктивність праці досягла 102,8% довоєнного рівня, а оплата праці — тільки 69%¹¹⁰. На заводі «Червона зірка» у першому кварталі того ж року норми виробітку перевищили відповідний рівень на 21%, у той час як заробітна плата, котра становила 44 руб. 67 коп., на 36% відставала від довоєнної, що дорівнювала 69 руб. 72 коп.¹¹¹

Незважаючи на значне відставання темпів збільшення заробітної плати від динаміки зростання продуктивності праці, ВУРПС заборонив професійним спілкам висувати вимоги її підвищення вище розмірів, встановлених тарифними став-

ками¹¹². Тому частка заробітної плати у вартості виробленої продукції залишалася незмінною, становлячи в 1926–1927 рр. 24%, в той час, як у США питома вага її сягала 40% середнього виробітку¹¹³.

Підвищення продуктивності праці за рахунок «мускульної енергії» робітників швидко вичерпувало свої ресурси. Через погану організацію виробництва норми виробітку, наприклад, в артілях гірників, виконувалися лише на 65–70%, оскільки до 32,4% робочого часу витрачалося на погодження організаційних неузгоджень¹¹⁴. Система хронометражу, котра передбачала високу техніку і професійний досвід робітників, в УСРР уже через рік після запровадження виявила свою безперспективність. На IX з'їзді ЦК КП(б)У (грудень 1925 р.) пріоритетними напрямками політики підвищення продуктивності праці було визнано раціоналізаторські заходи, які мали охопити сферу управління й техніки¹¹⁵.

Першим етапом раціоналізації, згідно з рішеннями XV конференції ВКП(б) (жовтень–листопад 1926 р.), стала кампанія «режиму заощадження», наслідки котрої для робітників, за влучною оцінкою комісії ЦК КП(б)У, яка працювала в Зінов'євському окрузі, «виявилися сумнівними»¹¹⁶.

Всупереч проголошеним гаслам про механізацію та раціоналізацію, кампанія режиму заощадження розпочалась зі збільшення надурочних робіт, тривалість котрих у I–II кварталах 1925/26 р. зросла до 0,53–0,55 години на один робочий день¹¹⁷, а також скорочення штатів підприємств та підвищення продуктивності праці без належної оплати¹¹⁸. Робітники називали таку раціоналізацію «липовою» й намагалися їй протистояти.

Під час обговорення питання про запровадження останньої на загальних зборах вони заявляли, що «режим заощадження скерований на погіршення матеріального становища робітників та порушення колективних угод» й запитували: «Коли

скінчиться кампанія на «режим заощадження, бо вона дуже б'є робітника?». Часто-густо вираженням їх незгоди була відмова від участі в загальних зборах, присвячених режиму заощадження, або від заслуховування доповіді адміністрації з цього питання. Ті ж, хто не наважувався на відкриті виступи, саботували проведення цього режиму, стримуючи зростання продуктивності праці. Таким чином робітники намагалися запобігти скороченню штатів та збільшенню виробничих навантажень.¹¹⁹

Завдяки їх опору у 1925/26 р. в промисловості УСРР, як уже згадувалося, було встановлено рівновагу між темпами зростання продуктивності праці й її оплатою (відповідно у розмірі 109 і 111%). Проте вона не була тривалою.¹²⁰

На березнево-квітневому пленумі ЦК КП(б) 1926 р. лідер українських профспілок А. Радченко запропонував запроваджувати підвищення продуктивності праці не тільки за рахунок «інтенсифікації [виробництва] та боротьби зі всілякими негараздами, боротьби з усякою безладністю, боротьби з прогулами, а й завдяки перегляду кодексу [законів про працю] і усунення тих питань, котрі зараз до певної міри не дають можливості окремим господарським питанням розгорнутися так, як потрібно»¹²¹. Наприкінці 1926 р. правляча партія поновила курс на випереджаюче зростання продуктивності праці.

Без належного техніко-технологічного забезпечення та раціоналізації управління продуктивність праці, як і раніше, мала зростати за рахунок мускульної енергії робітників. Відомо, що до кінця 1920-х рр. в УСРР вдалося технічно переобладнати переважно заводи сільськогосподарського машинобудування та електротехнічної промисловості. На стадії реалізації залишалися й завдання раціоналізації управління ними. Як зазначалося на X з'їзді КП(б)У (листопад 1927 р.), підвищення продуктивності праці у вітчизняній промисловості не супроводжувалося скороченням непродуктивних витрат¹²².

За оцінкою IV Всеукраїнського з'їзду професійних спілок, саме технічні розлади і катастрофи спричинили падіння продуктивності праці в промисловому виробництві у другому півріччі 1928 р.¹²³ Зокрема по тресту «Донвугілля» продуктивність праці у III кварталі 1927/28 р. порівняно з квітнем упала на 11%, по тресту «Південсталь» — на 8%, а по ПРТ (Південно-рудний трест) — на 11%.¹²⁴

Проте, як наголошувалося на червневому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У, існував також інший, не менш важливий фактор, що призвів до зриву виробничих програм. Це — навмисне зниження робітниками продуктивності праці з метою зменшення норм виробітку¹²⁵, котрі встановлювалися без належного підвищення розцінок, що призводило до суттєвого скорочення фондів заробітної плати. Так, на Одеському машинобудівному заводі у 1928/29 р. цей фонд зменшився на 9,85%.¹²⁶

Прагнучи прискорити розвиток продуктивності праці без належного матеріального заохочення, сталінське керівництво посилило заходи адміністративно-репресивного тиску на робітників. 24 березня 1927 р. ЦК ВКП(б) запропонував скоротити з шести до трьох днів на місяць дозволену кількість неявок на роботу без поважних причин¹²⁷. Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 3 березня 1929 р. «Про заходи щодо посилення трудової дисципліни на державних підприємствах», їх керівникам надавалося право самостійно, без узгодження з профспілками накладати дисциплінарні стягнення на порушників трудової дисципліни аж до їх звільнення з роботи. Причому робітники, звільнені за грубі порушення трудової дисципліни, мали працевлаштовуватися біржами праці в останню чергу — після надання роботи тим, які їх не мали¹²⁸.

Через декілька місяців уряд розширив економічні заходи покарання недбайливих робітників. Згідно з постановою РНК

СРСР від 5 липня 1929 р. «Про заходи щодо поліпшення трудової дисципліни на підприємствах» останніх дозволялося переводити на нижчі посади й обмежувати у праві на отримання житла.¹²⁹

В постанові від 13 жовтня 1929 р «Про основи дисциплінарного законодавства Союзу РСР та союзних республік» ЦВК і РНК СРСР узагальнили систему стягнень, котрі мали накладатися на порушників трудової дисципліни, та визначили порядок здійснення відповідних покарань¹³⁰.

Посилення адміністративно-репресивного тиску викликало незадоволення робітників. Захищаючи свої інтереси, вони вимагали від адміністрацій зниження виробничих норм, а не дочекавшись компромісу, намагалися замінити незговірливих десятників, начальників цехів та керівників підприємств більш лояльними, запровадивши їх вибори на загальних зборах робітників. Проявами стихійного протесту, спрямованими проти представників заводської адміністрації, як і раніше, були випадки їх вивозу на тачці за межі підприємств або побиття з метою залякування. Найчастіше робітники, незгодні з вимогами адміністрації, розривали трудові угоди й звільнялися, при цьому посилювалася плінність робочої сили. Зокрема на шахтах Донбасу питома вага новоприбулих гірників (62,3%) не перекривала частки тих, що звільнялися (69,3%)¹³¹.

У 1920-х рр. не була підтримана робітниками і спроба влади розв'язати економічні проблеми за рахунок трудового ентузіазму мас, не підкріпленого матеріальним заохоченням. Як зазначалося в довідці ДПУ «Про недоліки в розвитку соцзмагання» від 21 червня 1929 р., «робітники ставилися до соцзмагання недовірливо, вважаючи, що воно є лише заходом до погіршення їх становища», як до «кампанії, що нав'язана зверху, котру примушують провести під страхом скорочення з роботи».

Робітники вимагали від професійних спілок внесення в угоди про соцзмагання пункту про зобов'язання заводууправління відраховувати певну частку прибутку до фонду заробітної плати в разі підвищення продуктивності праці.

Ті, хто остаточно зневірилися у колективних угодах та не довіряв ані профспілковим органам, ані господарникам, голосував проти участі в соціалістичному змаганні, як це зробили учасники цехових зборів шахти «Комунар» Пролетарського рудника Дзержинського рудоуправління у Кривому Розі. Виступаючи проти організації змагання, вони заявляли: «Хай нам краще скажуть, щоб працювали на протязі тижня два дні безкоштовно на користь соцзмагання, це буде ліпше, ніж кожен раз, різними шляхами знижувати заробітну плату то перетарифікацією, то переглядом норм». Або: «Нам змагання не потрібне! Дайте нам краще продукти харчування, ми самі знаємо, як працювати, бо працюємо відрядно, але перше питання — шлунок»¹³². За даними спеціальних бригад ВЦРПС, котрі відряджались у регіони для перевірки ходу соціалістичного змагання, й за повідомленнями делегатів Всесоюзного з'їзду ударних бригад в Україні такі виступи не були поодинокими.¹³³

Більшість незгодних, не бажаючи «засвічуватися» «проголосували проти соціалістичного змагання ногами», тобто не відвідували профспілкові збори і наради. Так, у виробничій нараді електричного цеху Макіївського металургійного заводу, на якій обговорювалося питання про соцзмагання, з 300 робітників першої зміни взяли участь лише 42, а в механічному цеху із 180 — 23¹³⁴. Не наважуючись на відкриті виступи, вони агітували проти соціалістичного змагання у курилці та в цеху.

Й усе ж таки більшість робітників, яким профспілки запропонували взяти участь у соціалістичному змаганні, відгукнулися на цю пропозицію, оскільки побоювалися репресій у

разі незгоди. Своє ставлення до цього вони обґрунтовували так: «Нашу бригаду викликають [на змагання], щоб знизити розцінки, треба знизити, а то при скороченні [штатів] скоротять».

Оскільки ідея нового трудового почину не була підтримана робітниками, фабзавкоми затверджували тексти угод про змагання та призначали штаби з його організації без згоди останніх¹³⁵, тобто без попереднього обговорення на загальних зборах, а щодо саботажників застосовували адміністративно-репресивні заходи аж до виключення зі спілок.¹³⁶

Не набували популярності й заклики їх «виправляти» роботу тарифно-нормувальних бюро — зменшувати розцінки після підвищення продуктивності праці заради збільшення нагромаджень у фонд індустріалізації.

За даними ДПУ УСРР, у червні 1929 р. до складу «ударних груп» входили не більше 2,6% — 5,7% робітників, переважно молоді. Частка кадрових робітників в їх складі не перевищувала 30%¹³⁷. Багато бригад, сформованих на початку року, на цей час розпалося.¹³⁸ До кінця року за повідомленням профспілок питома вага ударників збільшилася до 22,9%.¹³⁹ Однак багато з них під час перевірки цього руху, проведеної у квітні 1930 р., виявилися псевдоударниками, занесеними профпрацівниками до списку ударників, іноді навіть без повідомлення для успішного відрпортування про організацію соціалістичного змагання до вищих спілкових органів. Тому не дивно, що багато «ударників» систематично не виконували виробничі завдання та прогулювали роботу. Таких на шахті № 29 Мар'ївська виявилось 31%, а на шахті № 6 Капітальна — 14%.¹⁴⁰ Ті ж, хто перевиконував виробничі норми, намагався уникати зменшення розцінок, щоб збільшити приробітки. Таких ударників профспілкові органи ганьбили «як організаторів соцзмагання у власну кишеню».¹⁴¹

Щоб зацікавити робітників у змаганні, уряд запровадив у вересні 1929 р. систему преміювання переможців. Фонд «сприяння соцзмаганням», мав формуватися із 40%-го відрахування від економії коштів, отриманих внаслідок останнього¹⁴². Однак у 1929 р. постанову уряду не було реалізовано.

Організація соціалістичного змагання адміністративно-репресивними і пропагандистськими заходами без належного матеріального стимулювання була малоефективною. Як зазначалося в матеріалах ВЦРПС, призначених для членів ЦК та ЦКК КП(б)У, котрі виїжджали на підприємства для перевірки промфінпланів у січні 1930 р., після з'їзду ударних бригад (грудень 1929 р.) повсюдно спостерігалось ослаблення діяльності професійних спілок щодо організації соцзмагання¹⁴³.

Підсумовуючи огляд державної політики в галузі стимулювання й охорони праці у другій половині 1920-х рр., слід відзначити, що попри гасла про захист інтересів робітників вони в умовах переходу до промислової індустріалізації ігнорувалися. Розвиток продуктивності праці здійснювався переважно за рахунок мускульної енергії робітників, причому без належної оплати, хоча остання поступово зростала. Частка витрат на заробітну плату у собівартості виробів через високі непродуктивні витрати, погану якість сировини і низьку продуктивність праці не відповідала довоєнному рівню, а з переходом до форсованої індустріалізації — почала скорочуватися. З цієї причини кошти, асигновані на техніку безпеки та промислову санітарію, часто-густо використовувалися на розвиток виробництва, а правові норми трудового законодавства іноді порушувалися. Тому, як зазначав на грудневому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У представник Народного комісаріату праці УСРР Петенський, навіть «на одинадцятому році революції наше трудове законодавство ми ще не провели в життя й на 50%». ¹⁴⁴ Щоправда, порівняно з першою половиною

1920-х рр., ситуація з дотриманням норм трудового законодавства, особливо санітарно-технічного, поліпшилася. Несприятливі санітарно-технічні умови праці робітників і низькі заробітки певною мірою, особливо на початку 1920-х рр., компенсувалися за рахунок трудових навантажень, рівень котрих порівняно з довоєнним часом знизився завдяки законодавчому скороченню робочого часу та внаслідок падіння трудової дисципліни.

---

¹ *Трубенко О. М.* Матеріальне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х рр. — початок 1930-х рр.). — К., 2000. — Дис. ... канд. іст. наук. — С. 73–74.

² Вказ. праця. — С. 1351–1353, 1863.

³ *Гудзенко В. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — К., 1980.

⁴ *Трубенко О. М.* Вказ. праця.

⁵ *Олійник О. М.* Розвиток трудових відносин і законодавства про працю в Україні (1917–1930-ті рр.). — Дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2003.

⁶ *Мовчан О. М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — К., 2004. — С. 135–193.

⁷ *Олійник О. М.* Вказ. праця. — С. 14.

⁸ *Семенова А. Е.* — Очерки советского трудового права. — Х., 1923. — С. 29.

⁹ Історія держави і права України. — Ч. II. — Х., 1996. — С. 218.

¹⁰ *Малая энциклопедия международного профсоюзного движения.* — М., 1927. — С. 1860.

¹¹ Кодекс законов о труде и декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. — К., 1920. — С. 19; УСРР. Кодекс законов о труде. 1922. — Х., 1922. — С. 30–31.

¹² Кодекс законов о труде и декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. — С. 15.

¹³ Малая энциклопедия международного профсоюзного движения. — С. 1610.

¹⁴ Семенова А. Е. — Указ. соч. — С. 35.

¹⁵ Кодекс законов о труде и декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. — С. 32; УСРР. Кодекс законов о труде. 1922 г. — С. 31.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 411. — Арк. 2.

¹⁷ Там само. — Арк. 5.

¹⁸ Каплун С. И. Охрана труда в СССР. — Москва, 1925. — С. 23.

¹⁹ Там же.

²⁰ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі — ЗУ УСРР). — 1921. — Від. 1. — № 7. — Ст. 194.

²¹ Войтинский И. С. Трудовое право. — Москва, 1928. — С. 76–77.

²² Малая энциклопедия международного профсоюзного движения. — С. 1834–1835.

²³ Там же. — С. 1613.

²⁴ Там же. — С. 1837.

²⁵ Там же. — С. 1613.

²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1729. — Арк. 72–73.

²⁷ Там само.

²⁸ Варшавский К. М. Практический словарь по трудовому праву. — Москва, 1927. — С. 39.

²⁹ Скарубский М., Контев Н., Черновол П. Законы о труде рабочей молодежи. — Х., 1925.

- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 41.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 3. — Спр. 469. — Арк. 6–9.
- ³² Червоний перець. — Х., 1929. — № 8. — С. 10.
- ³³ Крокодил. — Москва, 1926. — № 12. — С. 7.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 3. — Спр. 469. — Арк. 12–17.
- ³⁵ Крокодил. — Москва, 1926. — № 47. — С. 3.
- ³⁶ Там же. — № 14. — С. 8.
- ³⁷ Червоний перець. — Х., 1929. — № 8. — С. 10.
- ³⁸ Там же. — № 41. — С. 11.
- ³⁹ *Маркус Б.* Охрана труда (Учебное пособие). С предисловием культотдела ВЦСПС. — Москва, 1929. — С. 109–110.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 42.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 31.
- ⁴² *Лях А. Ф.* Рабочее время и время отдыха. — Москва, 1928. — С. 209.
- ⁴³ *Юдин.* Как проводится законодательство об охране труда в украинской промышленности // Вопросы охраны труда на Украине. — 1928. — № 17. — С. 5.
- ⁴⁴ *Лях С. Р.* Наймана праця у сільському господарстві України в умовах непу. — К., 1990. — С. 57.
- ⁴⁵ *Юдин.* Указ. соч. — С. 5.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 1303. — Арк. 91.
- ⁴⁷ *Юдин.* Указ. соч. — С. 5; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 40.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 2764. — Арк. 48.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2729. — Арк. 31.
- ⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 3740. — Арк. 1.

⁵² Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов. — Москва, 1957. — Т. 1. — С. 752.

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2746. — Арк. 54.

⁵⁴ Юдин. Указ. соч. — С. 5.

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2721. — Арк. 75 зв.

⁵⁶ Мурин И. Месячный учет рабочего времени и борьба со сверхурочными работами // Вопросы труда на Украине. — 1928. — № 6. — С. 6.

⁵⁷ Шлосберг Д. Еще о непрерывном 42-х часовом отдыхе // Вопросы труда на Украине. — 1928. — № 11. — С. 12.

⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2653. — Арк. 31.

⁵⁹ Там само. — Спр. 2743. — Арк. 42.

⁶⁰ Мезенцев И., Подолянин И. Охрана труда рабочих. — Х., 1928. — С. 17.

⁶¹ Там же.

⁶² Там же. — С. 36–38, 19–20.

⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 3. — Спр. 469. — Арк. 6.

⁶⁴ Там само. — Спр. 1304. — Арк. 104.

⁶⁵ Там само. — Арк. 9–10.

⁶⁶ Там само. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 1304. — Арк. 104.

⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 44.

⁶⁸ Там само. — Арк. 47.

⁶⁹ Червоний перець. — Х., 1929. — № 15. — С. 11.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 47.

⁷¹ Там само. — Арк. 43.

⁷² Крокодил. — Москва, 1925. — № 136. — С. 11; там же. — Москва, 1924. — № 17. — С. 11.

⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 93, 109.

- ⁷⁴ Там само. — Спр. 2314. — Арк. 93.
- ⁷⁵ Там само. — Спр. 2736. — Арк. 44.
- ⁷⁶ Там само. — Спр. 1302. — Арк. 8.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 14–15.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 329. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 43.
- ⁷⁹ Донецький професіоналіст. — Бахмут, 1924. — № 6. — С. 2.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1303. — Арк. 47.
- ⁸¹ Там само. — Спр. 1302. — Арк. 8.
- ⁸² Там само. — Арк. 32.
- ⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2502. — Арк. 72.
- ⁸⁴ *И.Г.* Контрольные цифры на охрану труда 1928/29 г. // Вопросы труда на Украине. — 1928. — № 16. — С. 2.
- ⁸⁵ *И. Г-в.* Оздоровление условий труда в промышленности // Вопросы труда. — 1928. — № 13. — С. 2.
- ⁸⁶ *Мезенцев* На що хибує Київська інспекція праці // Вопросы труда. — 1928. — № 19. — С. 6.
- ⁸⁷ *Гульий К. М.* Положение трудящихся на Украине: Доклад Всеукраинского совещания работников труда и социального страхования. — Х., 1928. — С.31.
- ⁸⁸ *Люттов Л. Н.* Государственная промышленность в годы НЭПА (1921–1925 гг.). — Саратов, 1996. — С. 28.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 43.
- ⁹⁰ Там само. — Арк. 44.
- ⁹¹ Там само. — Спр. 2653. — Арк. — 28 зв.
- ⁹² Там само. — Арк. 15.
- ⁹³ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик (далі — СЗ СССР). — 1929. — № 44. — Ст. 387.
- ⁹⁴ Там же. — Ст. 388.

- ⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 6. — Спр. 165. — Арк. 101–103.
- ⁹⁶ Там само. — Арк. 135; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 3. — Спр. 307. — Арк. 18–19.
- ⁹⁷ *Гудзенко В. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Вказ. праця. — С. 74.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1691. — Арк. 80.
- ⁹⁹ Там само. — Спр. 1729. — Арк. 131–133.
- ¹⁰⁰ *Струмилин С. Г.* Избранные произведения: В 5 тт. — Т. 3. — Москва, 1964. — С. 46–47.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 13. — Спр. 483. — Арк. 78–79.
- ¹⁰² *Гудзенко В. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Вказ. праця. — С. 96.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 13. — Спр. 483. — Арк. 139–141.
- ¹⁰⁴ *Минувшее. Исторический альманах.* — Т. 2. — Москва, 1990. — С. 294.
- ¹⁰⁵ КПРС в резолюціях рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів. — К., 1970. — Т. 3. — С. 193–196.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 13. — Спр. 483. — Арк. 139–141.
- ¹⁰⁷ *Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к III съезду профсоюзов Украины.* — [Х.], [1926]. — С. 74.
- ¹⁰⁸ Там же — С. 136.
- ¹⁰⁹ Там же. — С. 130.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2164 — Арк. 13.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 2355. — Арк. 5.
- ¹¹² Там само. — Оп. 6. — Спр. 195. — Арк. 16.
- ¹¹³ *Гулый К. М.* Указ. соч. — С. 11,78.
- ¹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 6. — Спр. 87. — Арк. 231.

¹¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленум ЦК КП(б)У: В 2 тт. — Т. 1. — К., 1979. — С. 347.

¹¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2355. — Арк. 27.

¹¹⁷ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к III съезду профсоюзов Украины. — С. 138.

¹¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 192. — Арк. 165.

¹¹⁹ Там само. — Спр. 228. — Арк. 56; Оп. 20. — Спр. 2329. — Арк. 3, 201 зв., 202.

¹²⁰ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к III съезду профсоюзов Украины. — С. 135.

¹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 192. — Арк. 165.

¹²² Там само. — Арк. 123.

¹²³ IV Всеукраїнський з'їзд професійних спілок. 1–8 грудня 1928 р.: Стенографічний звіт. — Х., 1928. — С. 35.

¹²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2729. — Арк. 8.

¹²⁵ Там само. — Спр. 295. — Арк. 33 зв.

¹²⁶ *Климов А., Ніколаюк Т.* Стимули мотивації праці робітників промисловості України у 1929–1933 р. // Четвертий Міжнародний конгрес українців: Одеса, 26-29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення: Історія. Частина II. XX століття. — Одеса, К., Львів. — 1999. — С. 382.

¹²⁷ КПРС в резолюціях рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів — Т. 3. — С. 460.

¹²⁸ Директивы партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. — Москва, 1957. — С. 19.

¹²⁹ СЗ СССР. — 1929. — № 46. — Ст. 400.

¹³⁰ Экономическая жизнь в СССР. — Кн. 1., 1917–1950. — Москва, 1967. — С. 201.

¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2729. — Арк. 10.

¹³² Там само. — Спр. 3017. — Арк. 34–37.

- ¹³³ Там само. — Спр. 3166. — Арк. 6–7.
- ¹³⁴ Там само. — Спр. 3017. — Арк. 34–37.
- ¹³⁵ Там само. — Арк. 32.
- ¹³⁶ Там само. — Спр. 3166. — Арк. 6.
- ¹³⁷ Там само. — Спр. 3017. — Арк. 32.
- ¹³⁸ Крокодил. — Москва, 1929. — № 11. — С. 11.
- ¹³⁹ *Довгопол В. М.* Ударницький рух на Україні в 1926–1929 рр. // Питання історії народів СРСР. — Вип. 2. — К., 1971. — С. 64–65.
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3569. — Арк. 58 зв. — 59.
- ¹⁴¹ *Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Вказ. праця. — С. 110.
- ¹⁴² СЗ СРСР. — 1929. — № 57. — Ст. 541.
- ¹⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3166. — Арк. 4.
- ¹⁴⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 306. — Арк. 275–276.

Розділ II

ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ

До історіографії проблеми звичайно зараховують численні публікації радянських статистиків, економістів, правників, керівників органів Наркомату праці й профспілкових діячів, присвячені проблемі безробіття, котрі з'являлися в 1920-ті рр. Дані розвідки містять цінні статистичні матеріали (про чисельність безробітних; розміри допомоги, яку останні отримували; бюджети сімейні та бюджети їхнього часу), а також детальне тлумачення законодавчих актів по боротьбі з безробіттям і страхуванню від нього, а іноді й спроби узагальнення наслідків протистояння цьому лиху¹.

У 1930–1950-х рр. на матеріалах України ця проблема не досліджувалася. В загальних працях з історії УРСР лише зазначався факт ліквідації безробіття у країні на початку 1930-х рр., котре оцінювалося як значне досягнення радянської влади.²

Проблема безробіття в радянській Україні почала вивчатися лише у 1960–1970-ті рр. у контексті соціально-економічної історії. Досліджувалися причини останнього, його динаміка та склад безробітних, а також заходи радянської влади щодо подолання цього явища та надання допомоги тим, хто не мав роботи. Однак історики будували свої висновки на підставі аналізу законодавчих документів і офіційних виступів вождів. За такою схемою підбиралися факти й визначався ракурс висвітлення теми. Тому реальні процеси, що відбувалися в повсякденному житті людей праці, залишалися недослідженими³.

Нові підходи до вивчення проблеми з'явилися у пострадянській історіографії. Так, А. Іщенко, котрий займався дослідженням боротьби з соціальними аномаліями непу на Півдні України, розкрив зв'язок між безробіттям та злочинністю. О. Мельничук, вивчаючи радянську систему соціального страхування, з'ясував ефективність державних заходів допомоги безробітним, а Л. Прилуцька висвітлила проблему в ракурсі мікроісторії — на прикладі столичного міста Харкова.⁴ Авторка даної монографії досліджувала повсякденне життя безробітних робітників⁵.

У даному розділі зроблено спробу розглянути проблему працевлаштування безробітних, використовуючи напрацювання попередників і залучаючи нові джерела, насамперед ті, які розкривають оцінку заходів радянської влади щодо боротьби з безробіттям із боку робітників, показують їх повсякденні потреби, намагання захистити свої права. Спеціальну увагу приділено дослідженню реалізації законодавчого права найманих працівників на вільну працю.

В умовах «воєнного комунізму» проголошена більшовиками вільна праця трансформувалася у «палочну» дисципліну. Право на працю було замінено обов'язком. Згідно із гаслом більшовиків «хто не працює, той не їсть» було введено принцип примусу як головний, а по суті й єдиний у залученні найманих працівників до праці. Причому на відміну від радянської історіографії, котра робила акцент виключно на обумовленості примусу війною, більшовицьке керівництво підкреслювало його співзвучність «соціалістичному будівництву». «Суботники, трудові армії, трудова повинність — ось практичне здійснення в різних формах соціалістичної і комуністичної праці», — зазначав В. Ленін⁶. Примусова праця застосовувалася у вигляді трудових мобілізацій робітників та технічних фахівців. Наступною його формою за ступенем концентрації примусу стала мілітаризація різних галузей народного господарства, за котрою робітники примусово закріплювалися за підприємст-

вами й переводилися на становище військово-мобілізованих. Мілітаризація як форма організації виробництва по-воєнному тривала й у другій половині 1920 р., коли бойові дії припинилися. Вінцем цієї системи було створення трудових армій.

Де б не працювали мобілізовані, всюди їх переслідували великі труднощі з житлом, продовольством, одягом. У більшості випадків бажала кращого також організація праці. Через неможливість одягнути та розмістити демобілізованих уряд УСРР у 1920 р. відмовився від масового проведення трудової мобілізації тих, хто народився в 1886–1888 рр. Не дотримувалися й вимоги щодо оплати праці за трудовою повинністю⁷.

Незважаючи на всі пропагандистські зусилля більшовиків, більшість населення різко негативно ставилася до примусової праці і старалася ухилитися від різних повинностей. За повідомленням з місць, найбільш очевидним проявом такої позиції стало масове трудове дезертирство. Досить показові дані з цього приводу навів у своєму виступі на Харківському губернському з'їзді комітетів праці один з делегатів. Він повідомив, що з декількох десятків мобілізованих і відправлених до Харкова теслярів через два тижні всі опинилися вдома. Великий відплив відбувався і при медичному огляді: цифра визнаних непридатними до роботи перевищувала 50–60% осіб. Поряд з формами прихованого опору незадоволення трудовими повинностями виявлялося й під час страйків та демонстрацій із приводу запровадження підневільної праці⁸.

Щоб примусити робітників до останньої, уряд встановив кримінальну відповідальність за невиконання трудових повинностей. Згідно з постановою РНК УСРР від 31 січня 1921 р. «Про трудове дезертирство і організацію боротьби з ним», особи, що ухилялися від трудового обліку чи реєстрації, або приховували спеціальність та не з'являлися на роботу, вважалися трудовими дезертирами й переслідувалися. Залежно від форми прояву дезертирства вони підлягали арешту строком до

2-х тижнів або примусовій праці в штрафних трудових частинах на термін до півроку. «Злісні дезертири», котрі неодноразово ігнорували виконання трудової повинності, підлягали суду революційних трибуналів⁹.

Для виявлення «трудовах дезертирів» активно залучалися самі робітники. Згідно з постановою РНК УСРР від 12 червня 1920 р. на виробництві засновувалися «товариські дисциплінарні суди», які мали стежити за дотриманням трудової дисципліни. Їм надавалося право знижувати заробітну плату порушникам останньої, залучати їх до надурочних або переводити на тяжкі примусові роботи, а у виключних випадках передавати їхні справи на розгляд революційних трибуналів, що могли застосовувати до них вищу міру покарання¹⁰.

Не покладаючись тільки на свідомих громадян, державні комітети праці, очолювані військовими комісарами, організували масові облави на «нероб» і «ледарів». Для їх проведення створювалися воєнізовані підрозділи в місцевих органах праці.

У 1921 р. в зв'язку з переходом до непу було зроблено перші кроки на шляху поновлення ринку праці. Згідно з постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. про новий, полегшений порядок переходу з одного підприємства до іншого робітники отримали таку можливість, «коли це викликано серйозними побутовими, сімейними та виробничими проблемами, але без збитку для нормального ходу виробництва»¹¹. Постанова РНК РСФРР від 22 листопада 1921 р. замінила трудову повинність трудовим податком. Причому, згідно з постановою ВУЦВК від 30 серпня 1922 р. «Про порядок відбування трудового і гужового податку і заміну його іншими видами обкладання», населенню міст і селищ, прилеглих до міст, ці податки дозволялося замінювати грошовою компенсацією¹². За Кодексом законів про працю кінця 1922 р. (КЗпП), що проголосив вільний найм робочої сили, стягання трудового податку зберігалося у виключних випадках — лише для ліквідації стихійних лих, пожеж тощо.

Іншим пережитком воєнно-комуністичної політики, що порушував право робітників на вільну працю, були трудові мобілізації, проведення яких відповідно до ст. 79 Кримінального кодексу РСФРР, дія котрого поширювалася на Україну, допускалося на випадок «здійснення робіт, які мали загальнодержавне значення». Причому відмова від них у перший раз каралася адміністративним стягненням, а в другий — позбавленням волі або конфіскацією майна. Як підмітили російські історики В. Паншин і С. Богданов, завдяки ст. 79 держава отримала можливість приборкувати страйки, що мали загальнодержавне значення, хоча формально кримінальна відповідальність за них трудовим законодавством не передбачалася¹³.

Неп повернув до життя систему працевлаштування через державні заклади трудового посередництва — біржі праці, ліквідовані у період «воєнного комунізму», однак заборонив здійснення угод найму поза державним контролем, безпосередньо з наймачами робочої сили та робітниками. Державне посередництво стало обов'язковою умовою працевлаштування.

Кожний, хто шукав роботу, мав зареєструватися на біржі, отримати там посвідчення безробітного, а потім періодично відмічатися час від часу, доки йому не підшукували роботу, котра його влаштовувала.

Під час реєстрації безробітному потрібно було надати купу документів із місця колишньої роботи, засвідчених при звільненні. В них мали фіксувати час і причини його звільнення, посаду й розряд до звільнення, а також трудовий стаж. Однак не всі робітники, що його мали, могли це підтвердити. Наприклад, не мали довідок із колишнього місця роботи домашні служниці — переважно біженки від голоду та колишні селянки. Обурені бюрократичною процедурою реєстрації, вони вимагали її спрощення¹⁴.

Траплялися випадки, коли на біржах не могли зареєструватися навіть безробітні з кадрових робітників, оскільки фабрично-заводська адміністрація позбавляла їх розрахункових книжок

при звільненні, тоді як вони, згідно з постановою РНК УСРР від 5 грудня 1922 р., мали перебувати на руках у тих, котрих розраховували, і вимагалися при реєстрації¹⁵. Звичайно конфіскація розрахункових книжок застосовувалася щодо опозиційно настроєних робітників, які брали участь у страйках. Не в кращому становищі опинялися й робітники, котрим робилися записи в книжках про звільнення з причини прогулів, до яких часто-густо прирівнювалася участь в страйках. Не випадково книжки з такими записами називалися робітниками «вовчими квитками». Таким чином, вони активно використовувалися державою не тільки як засіб контролю за кадровим складом найманих працівників, а й для репресивного тиску на робітників¹⁶.

Відповідно до постанови РНК УСРР від 3 березня 1929 р., на біржі праці покладался обов'язок надавати при працевлаштуванні перевагу тим особам, котрі не були звільнені за грубе порушення трудової дисципліни. Березнева постанова надавала державним органам надійні важелі запобігання страйковим виступам робітників¹⁷.

Згідно з Кодексом законів про працю 1922 р., першочергове право на працевлаштування надавалося членам професійних спілок, причому профорганами дозволялося контролювати діяльність бірж та порядок найму і звільнення робітників на промислових підприємствах. Безробітні не були зобов'язані приймати роботу, запропоновану біржею праці, але на наймачів покладалася відповідальність за необґрунтовану відмову в прийомі направлених до них робітників. Фактично ж право останніх на вільну працю обмежувалося низкою умов. На випадок відмови від запропонованої праці без поважних причин безробітні спершу позбавлялися права на отримання допомоги по безробіттю на один місяць, зберігаючи за собою чергу на вакантне місце. Відмовляючись вдруге, вони лишалися права на безтермінову допомогу та одночасно знімалися з черги на працевлаштування.

Встановлений порядок пропагувався більшовиками як гарантія захисту прав робітників від свавілля наймачів. Однак фактично він порушував права на вільний найм не тільки для останніх, а й для робітників, але надавав можливість застосування адміністративних методів регулювання ринку праці.

Оскільки для того, щоб стати «пролетарським елементом», вступити до професійної спілки та отримати право на першочергове працевлаштування на випадок безробіття потрібно було пропрацювати за наймом лише один місяць (профспілкового членства позбавлялися лише особи, позбавлені політичних прав), серед безробітних до 1924 р. виявилось 42,1% членів профспілок, котрі потребували першочергової допомоги.¹⁸

Отримання статусу безробітного було досить привабливим тому, що надавало право на низку різних пільг. Ця обставина сприяла притоку на біржі праці значної кількості громадян, які не виявляли дійсного бажання отримати роботу, що ускладнювало діяльність останніх. Адміністративні заходи — «чистки» списків безробітних, проведені в 1922–1923 рр., дозволили зняти з обліку бірж праці від 30 до 60% зареєстрованих осіб. Однак їх чисельність поповнювалася у лічені місяці.

Великі черги для реєстрації на біржах праці викликали незадоволення безробітних. Тільки для того, щоб зайняти чергу, потрібно було прийти туди заздалегідь, до сьомої години ранку, а то й ще раніше, хоча робота бірж розпочиналася о дев'ятій годині. До великого зборища людей призводила не тільки погана організація роботи, а й нечисленність бірж, які звичайно влаштовувалися в адміністративних центрах, причому не більше, ніж по одному закладу. До того ж, через житлову кризу біржові заклади нерідко розміщувалися в одній кімнаті. Штовхання, сморід та шум у таких приміщеннях робили перебування в них нестерпним як для працівників, так і для безробітних¹⁹.

Крім того, робітникам, котрі намагалися знайти роботу, доводилося постійно стикатися з безладдям на біржах праці, відсутністю інформації, бюрократичним ставленням до безробітних. Обурені хамською поведінкою працівників бірж, вони надсилали з цього приводу листи з протестами до газет, у яких вимагали наведення порядку в їх роботі й звільнення з роботи тих, котрі «зарвалися». Так, про факти неодноразового порушення прав безробітних з боку адміністрації місцевої біржі праці повідомлялося в листах безробітних Катеринослава. Вони писали до губернської профспілкової газети «Звезда», що не розуміють, чому, «коли уповноважений безробітних, відряджений до біржі праці, підійшов до завідувача губернським статистичним бюро та чемно попросив у нього роз'яснень із приводу порушення порядку реєстрації людей, той у самій грубій формі відмовився відповісти йому, заявивши: «Геть звідси! Я не маю наміру з вами розмовляти!»». Чому, «коли безробітні заявили завгубстатбюро, що він відповідно до посадових обов'язків має надавати будь-які роз'яснення щодо роботи його закладу той закричав: «Викликайте міліцію!»»²⁰

Справжня криміногенна ситуація існувала в юнсекціях (секціях для підлітків) бірж, де постійно відбувалися кулачні бійки між безробітними, причому ті з них, які не брали участі у сутичках, зазвичай «спостерігали за ними із зацікавленістю і схваленням». Оскільки в чергах панував «закон джунглів», за котрим перемагав сильніший, дівчата не відвідували юнсекції. Розлютований натовп юнаків звичайно «виштовхував їх з приміщення біржі з нецензурними лайками та спускав зі східців»²¹.

З початку існування й до закриття бірж праці діяльності останніх були властиві протекціонізм, кумівство і хабарництво. Шпальти тогочасних газет рясніли повідомленнями про факти, коли їх керівники «працевлаштовували родичів та друзів, які не мали ніякого відношення ані до біржі, ані до профспілки»²². Саме особисті зв'язки, а не кваліфікація й трудовий стаж безробітних були гарантіями отримання ними роботи.

Незаконне працевлаштування поза біржами праці — «поцидулках» й «через кабінет» начальника — стало темою багатьох карикатур. На одній із них, надрукованій у сатирично-гумористичному журналі «Крокодил», зображувалися чоловіки з крилами із записок, які перелітали з вулиці до установи над її приміщенням. Підпис під малюнком пояснював парадокс такого працевлаштування: «Возможно поступить на службу и через биржу труда. Но именно ЧЕРЕЗ... , когда есть записка»*.²³

Проте найчастіше персонажем карикатур про працевлаштування були «панночки», які приймалися на роботу за особистою симпатією директорів або за «запискою». За саркастичним зауваженням сатириків, «панночки», що зверталися «по записці», могли отримати відмову тільки в ситуації, коли начальник був неписьменним, оскільки сам був працевлаштованим таким же чином». ²⁴ Іншим безробітним, котрі не мали корисних знайомств, пропонувалося: «Шукати роботу за посередництвом біржі праці, оскільки це не ризиковано». ²⁵

Розуміючи безперспективність швидкого працевлаштування законним шляхом, безробітні, які не мали зв'язків, вдавалися до іншого позазаконного, але добре випробуваного засобу — намагалися отримати роботу за хабарі. Поширеною формою відповідної «подяки» служив самогон. Тому серед тих, хто першочергово працевлаштовувався, як правило, були самогонники, хоча, за законом, вони як «вороги народу», позбавлялися права на послуги бірж ²⁶. Фактично ж обмеження щодо влаштування на роботу поширювалися лише на «ворогів», які позбавлялися політичних прав — так званих «позбавленців».

Намагаючись покращити роботу бірж, держава організовувала численні кампанії по боротьбі з корупцією та бюрократизмом. Однак жодна з них не увінчалась успіхом. На місце

---

* Цитується за мовою оригіналу, оскільки у російській мові різні українські прийменники «над», тобто «зверху», та «з посередництва» мають один синонім — «через».

працівників, що дискредитували себе, приходили не менш заповзяті, які намагалися використати службове становище в особистих цілях. Щоб нейтралізувати незадоволення безробітних неспроможністю влади розв'язати проблему працевлаштування, перевіряючи намагалися перевести недоліки у роботі бірж праці в політичну площину, списати все на «шкідницьку діяльність» так званих «колишніх людей».

Наведенню порядку на біржах праці мали сприяти нові правила працевлаштування безробітних, введені у 1924 р. За ними їх реєстрація мала проводитися за ознакою стажу і кваліфікації, а працевлаштування здійснюватися за пільговою черговістю для кадрових робітників²⁷. Крім того, було введено обмеження щодо граничного радіусу найму через біржу праці в 15 верст, а також триденного строку задоволення попиту підприємств на робочу силу²⁸. Одночасно скасовувалися квитки для безробітних, котрі стояли на обліку бірж праці, за якими надавалися різноманітні пільги.

З відміною останніх реєстрація на біржах праці зменшилася, а єдиним мотивом звернення до них стало отримання роботи. Одночасно було проведено нову чистку зареєстрованих безробітних. Внаслідок відрахування фіктивних із них чисельність зареєстрованих на біржах праці скоротилася на 40%, а ефективність роботи останніх посилилася. Якщо в 1923 р. їм вдалося задовольнити попит промислових підприємств у робочій силі на 57%, то в 1924 р. — вже на 84%²⁹.

Однак біржі праці не встигали перевіряти рівень кваліфікації зареєстрованих безробітних та часто-густо надсилали на підприємства найманих працівників, котрі не відповідали вимогам господарників. Тим більше, що робітники, зважаючи на попит підприємств у робочій силі, нерідко надавали фіктивні дані про рівень набутої кваліфікації. В той же час наймачі, незадоволені якістю робочої сили, намагалися обходити закони про працю й самостійно набирати необхідних їм робітників на підпільному ринку праці, приховуючи від бірж інформацію про вакантні

посади. Керівникам деяких підприємств так вдавалось обходити закони, що вони до кінця 1923 р. не надіслали жодного замовлення на робочу силу на біржі праці³⁰.

Траплялися випадки, коли вони повідомляли останнім неточні адреса розміщення своїх підприємств, і безробітні після безрезультатних пошуків були змушені знову повертатися на біржу. Крім того, керівники пропонували мізерну зарплату або такі умови праці, що навіть напівголодний безробітний не погоджувався стати на таку роботу³¹.

Роботодавці надсилали на біржі запити також переважно на тимчасову робочу силу, що не розв'язувало проблему безробіття. За висновками одного з перших дослідників проблеми працевлаштування робітників М. Буяновера, за перше півріччя 1925/26 р. на кожні 100 заявлених на біржі вакантних місць 80 припадало на тимчасову працю³².

Щоб захистити права безробітних, Наркомат праці встановив відповідальність наймачів за необґрунтовану відмову в прийомі робочої сили, надісланої біржами. Керівники підприємств, які допускали такі порушення, мали компенсувати безробітним, даремно прибулим на підприємства, вартість проїзних квитків, а також сплачувати їм командировочні та заробітну палату «згідно зі ставками, вказаними в заяві на попит за всі дні, котрі робітники загубили з провини наймача, з дня відмови включно»³³. Але постанова Наркомату праці не дотримувалася.

Тобто безробітні не мали гарантій працевлаштування й тоді, коли біржа їх надсилала на те чи інше місце. Розлючені таким «працевлаштуванням» вони нерідко зверталися за захистом до газет. Так, один із робітників, який отримав відмову у зарахуванні на роботу чорноробом на металургійний завод, незважаючи на наявний 10-річний стаж роботи слюсарем, вимагав визнати незаконним це рішення. В замітці «Чи може бути слюсар чорноробом?» він писав, що його обурюють факти утиску наймачами прав робітників, налаштованих захищати свої права³⁴.

Нерідко кадрові робітники залишалися «за бортом» праці тому, що роботодавці всупереч виробничим інтересам наймали мешканців навколишніх із заводом сіл, котрі погоджувалися працювати за будь-яку плату та не потребували житла. Намагаючись «встановити справедливість», кваліфіковані робітники пропонували «зробити переміщення — замінити селян, які працювали на заводі, кадровими робітниками з безробітних»³⁵.

Не маючи можливості ефективно працювати, біржі праці йшли на численні поступки безробітним, надаючи їм по закінченню встановленого строку чекання, так званого біржового стажу, права на самостійне підшукування роботи. Знайти її було важко, оскільки попит на працю перевищував пропозицію.

Через порушення паритетних стосунків між найманими працівниками й роботодавцями на користь перших біржам не вдавалося узгоджувати попит і пропозицію на працю. Останні, що мали, згідно з класовим законодавством, першочергово захищати інтереси членів професійних спілок, не могли забезпечувати промислові підприємства робочою силою за їх потребами. З органів регулювання ринку праці вони неминуче перетворювалися в органи соціальної допомоги.

В умовах політичних пріоритетів державна монополія на ринку праці виявилася неефективною. Біржі постійно отримували вказівки від Наркомату праці, кого приймати на роботу. Але вони нерідко суперечили потребам промисловості. До роботи бірж постійно втручалися й компартійні та комсомольські органи, котрі вимагали першочергового працевлаштування своїх членів³⁶.

У 1925 р. монополію державного трудового посередництва було скасовано. Підприємства отримали дозвіл набирати робочу силу самостійно, не зважаючи на профспілкове членство безробітних, а керуючись потребами в кваліфікованих кадрах. Щоправда, під час працевлаштування претендентів, які мали рівну кваліфікацію, перевага все ж таки надавалася членам

спілок³⁷. Було скасовано й підзаконне розпорядження Наркомату праці УСРР, що суперечило чинному законодавству, про першочергове надання роботи безробітним комуністам.

Внаслідок неналагодженості економічного планування виявилася передчасною практика перекидання робочої сили в межах різних регіонів. На новому місці більшість новоприбулих, як правило, не знаходила роботу і зверталася за допомогою до профспілкових кас.

Не була розв'язана й проблема підготовки та перепідготовки робітничих кадрів як у кількісному, так і в якісному відношенні. Отримані теоретичні знання в закладах професійної освіти не означали надбання практичних навичок та вмінь за фахом. Не випадково молодь у другій половині 1920-х рр., як і раніше, являла одну із самих проблемних категорій із точки зору працевлаштування. Зберігався дефіцит висококваліфікованих робітничих кадрів³⁸.

До ускладнень із працевлаштуванням та значного дисбалансу на ринку праці призводила й незбалансованість економічного розвитку країни внаслідок згортання приватновласницького сектора економіки.

Оскільки біржі праці не справлялися зі своїм завданням, у 1925/26 р. 32% безробітних, які раніше працювали за наймом, перебували на їх обліку понад рік. Щоб скоріше отримати роботу, безробітні зверталися до підпільних приватних бірж, котрі надавали платні послуги. Звичайно їх організували співробітники державних, які незаконно використовували посадове становище для отримання хабарів.³⁹

Проблема працевлаштування залишалася нерозв'язаною для багатьох робітників, котрі, загубивши надію отримати роботу, пристосовувалися до життя безробітних і переходили до становища жебраків. Як зазначає російський історик А. Морозов, складна ситуація, що склалася з працевлаштуванням наприкінці 1920-х рр., деморалізувала багатьох безробітних. Ілюзії, котрі

вони мали на початку десятиріччя, зникли. Ані матеріальне, ані побутове, ані культурне становище їх не покращувалося, а навпаки погіршувалося.⁴⁰

Відомо, що головною причиною виникнення зайвої робочої сили було скасування трудової повинності. Однак зростання безробіття було зумовлено й низкою інших політичних й економічних факторів і, насамперед, — військовою демобілізацією та післявоєнною господарською розрухою, «пролетаризацією» міст у результаті здійснення класової політики та зубожінням населення внаслідок соціальних катаклізмів, що на початку 1920-х рр. переросли в голод на Півдні України, а також аграрним перенаселенням і спробами «нетрудових елементів» ухилитися від податків завдяки реєстрації на біржі праці як безробітних.

Поряд з масовою появою на ринку праці пропозицій від осіб, які раніше не працювали, відбувався процес декласування робітничого класу внаслідок економічної кризи, що спричинила скорочення виробництва. Вона була зумовлена не стільки післявоєнною руйнацією, як стверджували радянські історики, скільки браком обігового капіталу й джерел кредиту для розширеного виробництва внаслідок згорання ринкових відносин у добу «воєнного комунізму» і припинення іноземних інвестицій в економіку.

За короткий проміжок часу колишній дефіцит робочої сили змінився її надлишком. Уже до серпня 1921 р. кількість вакантних місць наблизилася до числа тих, хто шукав роботу. До кінця осені 1921 р. й перших місяців зими 1922 р. почалося зниження потреб підприємств у додаткових кадрах, а влітку виник надлишок робочої сили. В липні 1922 р. було законсервовано виробництво на чотирьох великих металургійних підприємствах Донецької губернії — Таганрозькому, Макіївському, а також «Дюмо» в Алчевську та «Сулін» у Шахтах і скорочено — на Маріупольських заводах⁴¹. У жовтні 1922 р.

було проведено скорочення штатів на підприємствах Брянського об'єднання (Катеринославської губернії), котрі входили до складу єдиного металургійного тресту⁴². Процес концентрації промисловості на нечисленних рентабельних підприємствах тривав також надалі.

Внаслідок скорочення штатів та закриття підприємств, частка безробітних у першій половині 1920-х рр. постійно збільшувалася, причому найбільш інтенсивно по групі промислових робітників. Якщо загальна чисельність безробітних із 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1924 р. збільшилася на 229,5%, з 55,8 тис. до 167,1 тис. осіб, то промислових робітників — на 305,6%, з 16,7 тис до 51,1 тис. осіб⁴³.

Намагаючись зберегти кваліфіковану робочу силу на виробництві, РНК УСРР у 1921 р. зобов'язав адміністрацію підприємств під час скорочення штатів дотримуватися такого порядку: в першу чергу звільняти малолітніх у віці до 14 років; у другу — підлітків до 16 років, що працювали на шкідливих виробництвах; у третю — підлітків, які виконували некваліфіковані роботи. Причому, в межах цих груп переважному скороченню підлягали ті підлітки, котрі мали родини на селі.⁴⁴

Завдяки відбудові промислових підприємств до жовтня 1927 р. було працевлаштовано декілька тисяч індустріальних робітників. У результаті кількість безробітних серед промислових професій скоротилася до 35,2 тис. осіб, а частка останніх в їх загальному складі, порівняно з жовтнем 1924 р., знизилася з 30,5% до 21%⁴⁵.

Головною причиною безробіття індустріальних робітників було скорочення штатів і закриття нерентабельних підприємств. Під скорочення частіше підпадали жінки, які мали нижчу, ніж чоловіки, кваліфікацію. Через закриття підприємств найбільше потерпали чоловіки, котрі становили більшість найманих працівників порівняно з жінками. Зокрема, за даними Південбюро ВЦРПС та Наркомату праці УСРР за 1927 р., які у радянській

історіографії ніколи не аналізувалися, серед безробітних промислових робітників-чоловіків питома вага тих, що втратили роботу через скорочення штатів дорівнювалася 39%, а через закриття підприємств — 15,9%. Решта ж втратила її з інших причин: 16% — внаслідок закінчення сезону й строку найму, 2,1% — через тривалу хворобу, 12,9% — з нез'ясованих причин, а 13% звільнилися за власним бажанням.

Серед безробітних робітниць промислової праці частка тих, котрі стали безробітними через скорочення штатів, сягала 43,6%, внаслідок припинення виробництва — 13,5%, закінчення сезону і строку найму — 22,8%, тривалої хвороби — 3%, з нез'ясованих причин — 19,5%, а 10,5% звільнилися за власним бажанням.

Ще сильніше від скорочення штатів постраждали робітники транспортники та зв'язківці. Серед цієї групи безробітних питома вага тих, які позбулися роботи через скорочення, становила 44,6% серед чоловіків та 60,4% серед жінок. В той же час частка безробітних транспортників і зв'язківців, що були звільнені внаслідок закриття підприємств, становили 3,7% серед чоловіків та 4,5% серед жінок, тобто суттєво різнилася від частки безробітних у промисловості, звільнених з цієї ж причини. Решта безробітних, чия праця була пов'язана з транспортом і зв'язком, втратила роботу з таких причин: через закінчення сезонів та строку найму — 39,2% чоловіків і 4,5% жінок, внаслідок тривалої хвороби — відповідно 2,1% та 2,4%, з нез'ясованих причин — 4,7% та 7,9%, а звільнилися за власним бажанням — 5,4% та 7,1%⁴⁶.

В 1920-х рр. більшість безробітних, котрі зареєструвалися на біржах праці, становили городяни. Епіцентрами безробіття були великі міста — Харків, Одеса і Київ. У 1927 р. в крайових і окружних містах УСРР мешкали 58,6% безробітних чоловіків та 75,4% жінок. Причому частка міських, праця яких була пов'язана з промисловістю, не суттєво відрізнялася від питомої

ваги мешканців по всіх групах безробітних (55% серед чоловіків та 57,1% серед жінок). Лише серед транспортників переважала частка сільських мешканців⁴⁷.

Залученню зайвої робочої сили з сіл, що перешкоджало працевлаштуванню міських безробітних, сприяло зростання заробітної плати у промисловості, що робило відповідну працю привабливою для селян. До групи сільських безробітних входили підлітки, котрі вперше пропонували свою працю в містах, дорослі відхідники, які щорічно працевлаштовувалися на тимчасові роботи, а також демобілізовані червоноармійці. За даними М. Буянова, у 1926–1927 рр. третину працевлаштованих робітників і службовців становили вихідці із сільської місцевості, причому для промисловості ці показники були ще вищими⁴⁸.

За розрахунками І. Вейцбліта, з 108 тис. селян відхідників, зареєстрованих профспілками в 1923–24 рр., лише 309 осіб мали професії фабрично-заводських робітників, 14,3% були малокваліфікованими гірниками, 33% — чорноробами, а решта наймалися на сільськогосподарські роботи, домашньою прислугою, займалися перевезеннями та іншими роботами⁴⁹.

Оскільки село було головним постачальником некваліфікованої робочої сили для гірничорудної промисловості Донецького басейну, набір останньої, проведений трестом «Донвугілля» у 1924/25 р., суттєво не вплинув на стан міського безробіття⁵⁰.

Працевлаштуванню місцевих безробітних серйозно заважали зайшли російські робітники, завербовані Наркоматом праці РСФРР для роботи в Україні без попереднього врахування попиту на робочу силу з боку республіканської промисловості. Недалекоглядна політика Наркомпраці Російської Федерації не тільки суперечила інтересам УСРР, позбавляючи українських безробітних можливості працевлаштуватися, а й мала негативні наслідки для робітників, завербованих у РСФРР.

Ігнорування попиту на робочу силу в Україні призводило до трагічних наслідків. Згадаємо хоча б 1922 р., коли, незважаючи на скорочення гірничодобувного і металургійного виробництва у Донбасі, з Російської Федерації в розпорядження Центрального правління кам'яновугільної промисловості та Південного металургійного тресту було надіслано тисячі нових робітників. Тим часом «Донвугілля» та «Південсталь» не мали коштів навіть для розрахунку зі звільненими робітниками (для виплати вихідної допомоги по безробіттю, заборгованості по зарплаті та проїзних документів для повернення додому), не кажучи про набір нових. Через прорахунки Наркомату праці РСФРР у лютому 1922 р. в Донецькому регіоні зібралось 13,5 тис. безробітних, котрі не могли повернутися додому⁵¹. Багато з них загинуло від голоду⁵².

Намагаючись врятувати безробітних, Українська економічна нарада 30 березня 1922 р. зобов'язала господарські органи винайти кошти для термінової відправки скорочених робітників додому й дозволила надалі звільняти тільки тих працюючих, котрі прибули на Донбас з врожайних губерній РСФРР і УСРР⁵³.

Через два тижні продовольство для постачання гірників басейну було винайдено, а скорочення штатів припинено⁵⁴.

Трагедія 1922 р. нічому не навчила союзні органи. Волюнтаристська практика постачання робочої сили для Донбасу з Російської Федерації не припинялася. Зокрема восени 1925 р. Наркомат праці РСФРР надіслав у басейн 25 тис. гірників, більшість із котрих було набрано в Казанській губернії та Центрально-Чорноземному районі Російської Федерації. Й це, незважаючи на те, що в травні 1925 р. колегія Наркомпраці УСРР повідомила союзний уряд про зростання безробіття у басейні та порушила перед ним клопотання про заборону відправлення до басейну й інших місцевостей скупчення безробітних в УСРР (Києва, Одеси, Катеринослава) робітників із союзних республік. З боку українського наркомату також висувалася пропозиція припинити видачу проїзних документів

для проїзду російських безробітних у вказані місцевості УСРР, а також про необхідність вивезення з Донбасу зайшлих з РСФРР робітників, встановивши для них пільговий тариф на проїзд та виокремивши грошову допомогу⁵⁵.

Українські економісти 1920-х рр. виправдовували дії російського уряду відсутністю на ринку праці УСРР кваліфікованих робітників⁵⁶. І насправді, в Україні відчувався постійний попит на них. Так, у 1925 р. біржі праці не могли задовольнити заявку металургійних та металообробних підприємств на 13–14 тис. кваліфікованих робітників-металістів (фрезерувальників й інших індустріальних професій), оскільки відповідна кількість місцевих безробітних металістів мала низьку кваліфікацію. Це були переважно сільські ковалі, бляхарі та монтери. Дефіцит кваліфікованої робочої сили існував і в поліграфічному виробництві, де 41,6% безробітних друкарів становили учні. Аналогічна ситуація склалася у деяких інших галузях промисловості. Потребувала кваліфікованих робітників також гірнична галузь, але, зважаючи на зміст раніше згаданого листа Наркомату праці УСРР, можна зробити висновок, що кількість надісланих з РСФРР робітників перевищувала потреби української промисловості⁵⁷.

Спонукають до висновку про неефективне використання кваліфікованої робочої сили в Україні й дані про високу питому вагу кадрових робітників серед безробітних індустріальних груп професій, що дорівнювала 47% їхнього складу.⁵⁸

Через низький попит із боку легкої промисловості залишалося багато безробітних швейників і чинбарів. По окремих галузях важкої індустрії безробіття в першій половині 1920-х рр. найшвидше зростало серед робітників гірничої, будівельної та хімічної промисловості. За 1923–1925 рр. кількість безробітних гірників збільшилася у 8,8 рази, будівельників — у 7, а хіміків — у 6,3. Найменше безробітних було серед робітників парцеляно-фаянсового виробництва⁵⁹. Ця тенденція зберігалася й надалі⁶⁰.

Впродовж 1920-х рр. зростала інтенсивність безробіття серед некваліфікованих робітників, спричинена масовою появою на ринку праці великої кількості осіб, які раніше не працювали. За три роки — з 1922 р. по 1 жовтня 1925 р. — кількість непрацевлаштованих чорноробів збільшилася в 7 разів, у той же час як чисельність безробітних кваліфікованих робітників — лише в 3 рази. Частка чорноробів (робітників до четвертого розряду кваліфікації) серед непрацевлаштованих найманих працівників за відповідний період збільшилася з 10,7% до 36%⁶¹.

Індустріалізація промисловості, започаткована у другій половині 1920-х рр., що актуалізувала попит на кваліфіковану робочу силу, не могла покращити ситуацію з працевлаштуванням чорноробів. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (29 липня — 9 серпня 1927 р.) констатував значне безробіття переважно серед некваліфікованих робітників, а також радянських та торговельних службовців⁶².

Якщо віднести до групи чорноробів робітників 1-4 розрядів, то можна стверджувати, що їх частка серед безробітних до 1927 р. зросла на 40,9%, причому найбільше серед промислових робітників — до 50,4%, а найменше серед транспортників і зв'язківців — до 27,7%⁶³.

Безробіття, викликане кризою ремісничого виробництва й непередуманим розподілом малокваліфікованої робочої сили, у першу чергу вдарило по молоді. На підприємства приймалися в основному висококваліфіковані, досвідчені робітники. Молодь, як правило, не мала досвіду роботи та не була привабливим об'єктом для керівників промисловості.

Активний приток молоді й жінок у виробництво, що розпочався під час Першої світової війни, коли більша частина чоловічого працездатного населення була призвана в діючу армію, зберігався і після припинення воєнних дій у 1920 р., що зумовлювалося погіршенням матеріального становища найманих працівників. Це засвідчує той факт, що половина жінок,

котра пропонувала свою працю на біржах, не належала до категорій самотніх або годувальниць родин, а була «утриманками», яких забезпечували чоловіки.

Перехід до політики господарського розрахунку в промисловості викликав процес «виштовхування» з виробничих колективів жінок та молоді, котрі, як правило, не мали виробничого досвіду і професійної кваліфікації. Й хоча звільнених підлітків належало першочергово розміщувати у школах фабрично-заводського учнівства, а тих, що не потрапляли до закладів ФЗУ через відсутність місць, працевлаштовувати в інших містах, ці заходи не виконувалися⁶⁴. Через голод початку 1920-х рр. не вдалося реалізувати і плани щодо продовольчого постачання у Донбасі підлітків, звільнених з виробництва, на рівні заробітної плати, встановленої для малолітніх⁶⁵.

В 1922 р. для захисту праці останніх було встановлено бронювання робітничих місць для підлітків у різних галузях виробництва в розмірі від 3 до 13%⁶⁶, котре отримало назву «броні для підлітків». Однак через її недотримання молодь становила незначну частку працевлаштованих безробітних. Під час підбору робочої сили адміністрація підприємств нерідко надавала перевагу сільським робітникам, які були згідні на меншу зарплату та тяжчі умови праці.

В найгіршому стані опинилися молоді люди старші 18 років, котрих в 1923 р. було переведено зі складу юнсекції до секції чорноробів у зв'язку зі встановленням вікових обмежень на право перебування в них. Переростки фактично позбулися не тільки права на працевлаштування, а й на професійне навчання. Один із безробітних, недавніх членів юнсекції, скаржився до газети «Звезда», що при виборі кандидатів на відрядження на роботу надавали перевагу тим, кому за 24, а на протести молоді відповідали: «З вами, молоддю, одна морока, і на військову службу скоро йти, й на всеобуч відпускати на годину раніше, і працюєте ви гірше». Переростки не могли не тільки праце-

влаштуватися, а й вступити в школи фабзавучу для набуття професійних навичок. В ФЗУ їм також відмовляли: «Запізнилися, пару рочків переросли». Тим більше не могли вони потрапити до робфаків, де навчалися тільки кваліфіковані робітники з виробничим стажем. За свідченням очевидців, безробітна молодь, «загубивши надію отримати роботу, поповнювала ряди «папіросників» та рознощиків зельтерської води, якими кишіли вулиці, й під розтлінним впливом вулиці потрапляла до армії дрібних злодюжок і злочинців»⁶⁷.

Тринадцятий з'їзд РКП(б), що відбувся 21–23 травня 1924 р., вимушений був констатувати: «В містах разом з підйомом промисловості розвивається безробіття, що особливо тяжко б'є по молоді»⁶⁸.

Впродовж першої половини 1920-х рр. більше половини безробітних, зареєстрованих на біржах праці, раніше ніде не працювали або мали незначний виробничий стаж. У першій половині 1920-х рр. питома вага жінок серед безробітних становила 42%, а підлітків — 10–13%. У другій половині 1920-х рр. частка останніх збільшилася до 15–18%, але робітниць майже не змінилася⁶⁹.

Зважаючи на відсутність в УСРР виробництв, котрі могли б «поглинути» жіночу працю, становище безробітних жінок було набагато складнішим, ніж у РСФРР, де розвивалася текстильна промисловість, що застосовувала їх працю. В УСРР безробіття серед жінок набуло застійного характеру⁷⁰. До кінця 20-х рр., як уже вказувалося, частка безробітних робітниць не зменшилася⁷¹.

Оскільки питома вага жінок у складі резервної робочої сили майже в усіх виробничих групах перевищувала їх частку у складі працюючих, інтенсивність безробіття серед них була більшою, ніж серед робітників. Через низьку фахову підготовку жінкам було набагато важче знайти роботу, ніж чоловікам. Середній рівень трудової кваліфікації безробітних жінок по всіх профспілках був набагато нижчим, ніж у чоловіків. Більша

частина (69–72%) їх — членів індустріальних профспілок — у віці від 18–29 років, не мала виробничого досвіду. В результаті зтяжне безробіття, коли не працевлаштувались впродовж року, охоплювало 41,6–50,2% безробітних жінок по різних професіях.

Менше шансів на працевлаштування за фахом мали жінки, чия професійна підготовка була пов'язана з галузями виробництва, де переважала їх праця — швацькою, текстильною, харчовою, цукровою та друкарською промисловістю. Легше жінки працевлаштовувалися на підприємства, в котрих їх праця традиційно не застосовувалася, а саме — у важкій промисловості. Тим часом, чоловіки, які мали професії, пов'язані з індустріальними виробництвом, становили близько половини безробітних.

Вони мали вищу кваліфікацію, ніж жінки. По групах професій, котрі обслуговували промисловість, зв'язок і транспорт, частка некваліфікованих безробітних робітників не перевищувала 5,2–5,9%, у той час як питома вага кваліфікованих наближалася до 60%. Чоловіки швидше, ніж жінки, знаходили роботу й безробіття їх було менш тривалим. Частка безробітних чоловіків, котрі не могли знайти роботу більше року, становила 18,9%, в той час як жінок — 36,5%.⁷²

Розгортання індустріалізації надало можливість тисячам безробітних, професійно пов'язаним з важкою промисловістю, працевлаштуватися. У результаті безробіття серед цієї групи робітників стало меншим, ніж серед інших груп найманих працівників.⁷³ За даними М. Буяновера, частка індустріальних робітників-безробітних до загальної кількості безробітних зменшилася з 1922 р. до 1927 р. з 30,3% до 25,9%.⁷⁴

Серед робітників індустріальної праці найскладніше було працевлаштуватися фахівцям харчової промисловості. В 1928 р. частка безробітних, робота котрих була пов'язана з цією галуззю індустрії, сягала 25,7%. Ще 32,5% безробітних промислової групи професій становили гірники та металісти. Однак, враховуючи, що питома вага робітників цих професій у складі праце-

влаштованих усіх професійних груп дорівнювала 50,5%, можна зробити висновок, що безробіття серед гірників і металістів не було інтенсивним⁷⁵.

Збереження значного дисбалансу на ринку праці засвідчувало незбалансованість економічного розвитку країни, кількісні й якісні хиби у підготовці фахівців в навчальних закладах УСРР. Упродовж всього періоду існування непу спостерігалось випередження зростання пропозиції робочої сили стосовно можливості радянської економіки зайняти її в різних секторах господарства.

У таких умовах «рятувальним кругом» для деяких безробітних стали громадські роботи з благоустрою міст, які почали організовуватися з ініціативи професійних спілок із 1922 р. Під час розрухи і голоду вони стали основним видом трудової допомоги безробітним, оскільки не потребували великих коштів на обладнання та матеріали й, крім того, поглинали надлишок некваліфікованої робочої сили — біженців від голоду. Громадські роботи в сільській місцевості, що з другої половини 1920-х рр. почали організовуватися у Російській Федерації, в Українській СРР не набули поширення. Тому частка безробітних, зайнятих на них в Україні 1926 р., була вдвічі меншою, ніж у цілому по СРСР, і становила 15%⁷⁶.

Умови оплати праці на громадських роботах, незважаючи на їх тяжкість, мали бути прийнятними. Оплату праці безробітних, залучених до їх виконання, належало проводити в розмірі, котрий у 2-2,5 рази перевищував суму страхової допомоги по безробіттю, й до того ж бути не меншим за середній розмір місцевої заробітної плати. Причому тих, хто записувався на громадські роботи, не мали виключати з черги на отримання постійної роботи⁷⁷.

Однак реальна оплата праці на останніх не відповідала встановленій нормі: вона була набагато нижчою, навіть від розміру страхової допомоги по безробіттю⁷⁸. Незважаючи на те, що оплата праці на громадських роботах поступово підвищувалася,

зокрема за рік із 1923/24 по 1924/25 р. — у два рази (з 50–60 коп. до 1 руб. — 1 руб. 20 коп.)⁷⁹, в УРСР її розмір, порівняно з іншими республіками, залишався найнижчим. У Російській Федерації на середину 1920-х рр. він становив 2 руб. 10 коп., у Закавказькій — 1 руб. 42 коп., Білоруській СРР — 1 руб. 52 коп., Узбецькій — 1 руб. 82 коп., Туркменській — 1 руб. 51 коп.⁸⁰

Й це незважаючи на те, що умови праці на громадських роботах передбачали «законне» вилучення певних норм трудового законодавства. Так, правила внутрішнього розпорядку на них встановлювалися за домовленістю господарських органів та бірж праці поза участю профспілок. Крім того, з безробітними, залученими до громадських робіт, не укладалися колективні угоди, внаслідок чого професійні спілки були позбавлені можливості захищати їхні права⁸¹.

Зіткнувшись з невідповідністю реальних умов праці на цих роботах із нормативними, безробітні ухилялися від участі в них. Щоб попередити їх «волинки», Наркомат праці карав тих із них, котрі відмовлялися брати участь у роботах без поважних причин (хвороби, віддаленість їх від місця проживання тощо). Міра покарання визначалася їх кваліфікацією. Кваліфіковані безробітні, котрі відмовлялися у перший раз, позбавлялися права на отримання страхової допомоги по безробіттю, а при повторній відмові — пересувалися в кінець черги на отримання постійної роботи. До саботажників з некваліфікованих робітників, навіть у перший раз відмови, застосовувалися обидва покарання. У другий раз — їх знімали з обліку біржі праці із заборонаю нової реєстрації впродовж 3-х місяців⁸². В березні 1927 р. внаслідок посилення адміністративних важелів управління економікою Наркомат праці скасував принцип добровільного залучення безробітних до громадських робіт⁸³.

Негативне ставлення безробітних до останніх пояснювалося й поганою організацією праці. За трудовим законодавством громадські роботи мали влаштовуватися неподалік від бірж, у

заздалегідь визначених пунктах. Однак такі вимоги не дотримувалися. Безробітних нерідко, особливо в початковий період організації цих робіт, направляли у віддалені місцевості, де їх не очікували⁸⁴.

Крім того, на них, що організовувалися переважно для мало-кваліфікованих робітників, нерідко спрямовувалися досвідчені. Однак не відповідно до характеру запланованих робіт, хоча, за нормативами Наркомату праці, не менше 20% учасників їх мали працювати за фахом. Причому в УСРР частка осіб, яка працювала на роботах за фахом, була найменшою, порівняно з іншими республіками, за виключенням Татарської РСР — 3% та ЗСФРР — 7%. У РСФРР вона дорівнювалася 14,74%, БСРР — 12%, УСРР — 10%⁸⁵.

Але навіть тяжкої й низькооплачуваної роботи для безробітних не вистачало. В 1923/24 р. кількість працюючих на громадських роботах не перевищувала 4 тис. осіб, або 4% непрацевлаштованих⁸⁶. Тим часом вимога посезонної змінності складу їх учасників, кожні 1–2 місяці не дотримувалася⁸⁷.

З 1923 р. основною формою тимчасової допомоги безробітним, але виключно членам професійних спілок, стали так звані трудові колективи останніх, створені з їх власної ініціативи на кошти спілок. Артіль безробітних, засновані у 1922 р. в Миколаєві за прикладом промислових, первісно обрали сферою діяльності послуги населенню. Але вже у наступному році завдяки переведенню на державне фінансування та перетворенню їх на навчальні бази перекваліфікації безробітних, згідно з потребами місцевої промисловості, вони поширили свою діяльність на сферу промислового виробництва, а з часом, залежно від професійного складу членів, — торгівлі. До кінця 1920-х рр. більшість колективів безробітних, що діяли в Україні — 63% — мали виробничий профіль діяльності, 28% — так званий трудовий і лише 9% — торговий.

У різних типах колективів безробітних працювало близько 35 тис. осіб. Якщо в 1923 р. вони охоплювали 3% безробітних,

то у 1927 р. — вже 18%. Більш висока оплата праці, ніж на громадських роботах, що сягала в 1925 р. 1,9 руб., а 1927 р. — 2 руб., та набагато легші умови праці, а, крім того, забезпеченість проживанням у гуртожитках та можливість професійного навчання й підвищення кваліфікації зацікавлювали безробітних до роботи в колективах, навіть, незважаючи на те, що у перші місяці вони діяли на принципах самоокупності, а заробітки їхніх членів не були гарантованими. З цих причин більше половини колективів безробітних (206 з 400) було створено з ініціативи останніх при підтримці професійних спілок.

Оскільки, незважаючи на навчальну мету діяльності, склад колективів безробітних періодично не оновлювався, з часом їх було переведено на статус постійно діючих підприємств місцевої промисловості⁸⁸.

Кількість безробітних, котрі отримували трудову допомогу, поступово зростала. Якщо в червні 1923 р. на Півдні України вдалося працевлаштувати 5,8 тис. осіб *, то в 1924/25 р. вже 65,1 тис. (з них на громадських роботах — 22,6 тис., а у трудових колективах — 42,5 тис.), а в 1926/27 р. — 79,9 тис. осіб (із них 30,7 тис. — на громадських роботах та 49,2 тис. — у трудових колективах)⁸⁹.

Організація тимчасової трудової допомоги безробітним зумовлювалася браком коштів на страхову допомогу робітникам від безробіття. Згідно зі ст. 185 Кодексу законів про працю 1922 р. матеріальна допомога по безробіттю надавалася за обов'язковою умовою профспілкового членства залежно від середньої заробітної плати в даній місцевості, а також враховуючи кваліфікацію і трудовий стаж⁹⁰.

---

* З них на громадських роботах — 1,9 тис. осіб, шляхом попередження закриття промислових підприємств за рахунок їх державного фінансування — 1,1 тис. осіб, в артілях для безробітних — 1,5 тис. осіб, інші з числа підлітків — у школах ФЗУ. (Підраховано за даними: ЦДАВО України. — Ф. 2632. — Оп. 1. — Спр. 1240. — Арк. 32).

Якщо для кваліфікованих робітників, демобілізованих червоноармійців, підлітків у віці від 16 до 18 років, а також малолітніх до 16 років термін трудового стажу значення не мав, то для некваліфікованих робітників він встановлювався залежно від профспілкового членства: для членів спілок тривалістю в один рік, а за його відсутністю — у три роки.

Згідно з КЗпП допомога вказаним категоріям безробітних видавалася незалежно від причини, з якої вони позбавилися роботи, навіть у разі звільнення за власним бажанням. Але для отримання останньої належало дотримуватися таких правил: по-перше, впродовж трьох місяців після звільнення зареєструватися на біржі праці, а за її відсутності — в профспілці; а, по-друге, не відмовлятися від участі у громадських роботах або трудових колективах, а також в обов'язковому порядку «приймати постійну роботу, що підходила їм за фахом». Крім того, безробітні мали надавати довідки про майновий стан, котрі перевірялися страховими касами. Допомоги позбавлялися особи, які мали додаткові джерела існування, зокрема безробітні сільськогосподарські, сезонні й тимчасові робітники.

Розмір допомоги встановлювався залежно від кваліфікації найманих працівників: за вищою, першою категорією для кваліфікованих — в обсязі 30% середнього заробітку для даної місцевості, а для інших — у розмірі 20%. До кваліфікованих робітників прирівнювалися демобілізовані червоноармійці. Допомога зберігалася на випадок хвороби, вагітності та пологів. Причому в останньому разі вона мала видаватися у розмірі допомоги за першою категорією⁹¹.

Незважаючи на те, що зареєстровані на біржах безробітні мали право на страхову допомогу, це ніяким чином не гарантувало їм навіть прожиткового мінімуму через її низький рівень. Крім того, через брак коштів коло осіб, які отримували останню по безробіттю, було обмежено кваліфікованими працівниками й тими, котрі мали робочий або службовий стаж від 3 та вище років⁹².

Спочатку в умовах продовольчого дефіциту страхова допомога, за бажанням безробітних, видавалася у грошовій або змішаній грошово-натуральній формі. Оскільки в продовольчих пайках, що входили до грошово-натуральної допомоги, хліб видавався по низьких цінах, робітники надавали перевагу отриманню такої допомоги. Однак іноді, всупереч їх розрахункам, отримання грошово-натуральної допомоги виявлялося не вигідним, оскільки при затримках виплат та неповній видачі допомоги урізалася або не видавалася саме хлібна пайка⁹³.

Зважаючи на голод в степових губерніях, у промисловому районі півдня України сконцентрували безкоштовне громадське харчування безробітних. З осені 1922 р. до червня 1923 р. на кошти профспілок харчувалося від 6,2 до 6,5 тис. голодуючих, або 10,6% безробітних регіону⁹⁴. Норму калорійності обідів було встановлено в розмірі 1,5 тис. кілокалорій⁹⁵, однак фактично ця норма не дотримувалася. За повідомленням робкору катеринославської газети «Звезда», «дійсно нужденним часто не давали повної порції, оскільки багато хто брав обіди за знайомством».⁹⁶

Держава намагалася надавати безробітним й інші види натуральної допомоги, зокрема забезпечити їх житлом і безкоштовним медичним обслуговуванням. Однак її можливості були мізерними, а умови проживання в будинках для безробітних — жахливими. За замітками робітничих кореспондентів, які відвідували будинки для безробітних, вони залишали у них гнітюче враження: «Неприкриті вікна, котрі зяяли проломами, брудні стіни двоповерхового будинку, біля якого зарослий бур'янами пустир. Це — постійне місце ночівлі для понад двох сотень осіб різного віку й професій, які перебувають тут із 8 години вечора до п'ятої тридцяти ранку. В приміщенні — три кімнати з нарами, окремо для жінок та підлітків, у кожній із кімнат може розміститися до 100 осіб»⁹⁷.

Влітку 1923 р., у зв'язку з непоганими перспективами на врожай, коло безробітних, які отримували страхову допомогу, було розширено за рахунок пониження трудового стажу для

представників фізичної праці до одного року і шляхом надання пільг іншим їх категоріям, аж до поширення на них усіх додаткових видів останньої. Допомога по безробіттю видавалася впродовж шести місяців, а в окремих випадках — дев'яти⁹⁸.

У червні 1927 р. було введено нові правила надання допомоги безробітним, згідно з якими посилилася диференціація її розмірів залежно від рівня професійної кваліфікації. Замість двох категорій безробітних встановлювалися три — кваліфіковані, напівкваліфіковані й малокваліфіковані. Також вводилися територіальні пояси, згідно з якими нараховувалася допомога. Залежно від категорії кваліфікації безробітного та територіального поясу її розміри призначалися в межах 6–26 руб. Крім того, для сімейних безробітних встановлювалася надбавка у розмірі 15% на одного члена родини, 25% — на двох та 35% — на трьох⁹⁹.

За даними Наркомату праці, в 1927 р. регулярну грошову допомогу за рахунок страхової каси й профспілки отримувала вже майже чверть (36 тис. 265) безробітних робітників та робітниць: 24,1% чоловіків та 24,8% жінок. Причому її розмір для першої групи становив 13,56 руб., а для другої — 10,74 руб.¹⁰⁰ У наступному році, за оцінкою Головоцстраху УСРР, пересічний розмір грошової допомоги з безробіття (по всіх групах застрахованих) сягнув 13 руб. 90 коп., а частка безробітних, які її отримували, — 28,3%. На підставі цих показників український історик О. Мельничук зробив висновок про ефективність соціального страхування в УСРР у разі безробіття¹⁰¹. Але він забув, що дані про ступінь охоплення безробітних соціальним страхуванням обраховувалися на підставі довідок про їх офіційну реєстрацію. Між тим, кількість незареєстрованих безробітних була набагато більшою.

За розрахунками Б. Данського, кількість безробітних, які у 1927 р. отримували грошову допомогу від страхкас та профспілок, не перевищувала 3%, причому порівняно з 1923 р. вона збільшилася лише на відсоток¹⁰². І хоча ці дані стосувалися СРСР у цілому, ситуація в Україні не суттєво різнилася.

Ще більш критично належить ставитися до даних, наведених у монографії О. Мельничука без посилання на джерело, щодо результатів грошової допомоги безробітним на кінець 1920-х рр. Визначаючи її розміри та обсяги, він пише, що у розрахунку на одного застрахованого вона дорівнювала половини пересічної заробітної плати та надавалася 70% зареєстрованих безробітних¹⁰³.

Підсумовуючи статистичні відомості з різних видів державної допомоги, слід зазначити, що кількість безробітних, котрі її отримували, невпинно збільшувалася. Якщо в 1923 р. чисельність таких щасливчиків становила 25,3 тис. осіб,¹⁰⁴ то за три роки вона зросла в 3,7 рази — до 92,3 тис. осіб¹⁰⁵. Однак питома вага одержувачів державної допомоги за відповідні періоди зростає лише у 2 і 2,8 рази — з 19–22,3% до 55,3%.* Нажаль, ці дані не відбивають реальне становище справ, оскільки фіксують розміри державної допомоги тільки для тих безробітних, які мали право на державну реєстрацію. До того ж ця допомога не завжди надавалася у повному обсязі, вчасно та на належному рівні.

Незадоволення безробітних розмірами й якістю допомоги, що акумулювалося роками, виливалося у протестні, а нерідко й кримінальні дії. Доведені до відчаю люди, які загубили надію на нормальне життя, уживали радикальних заходів.

Невдоволення безробітних викликали порушення біржами праці права членів професійних спілок на першочергове працевлаштування, яке всупереч трудовому законодавству, надавалося членам правлячої партії; протекціонізм та кумівство в роботі останніх; мізерна матеріальна допомога, котру вони нерідко отримували із затримками; погана організація трудової допомоги з боку профспілок.

У 1924 р. безробітні приєдналися до страйкового руху робітників. Їх масові опозиційні виступи розпочалися 14 травня в

---

* З розрахунку, що чисельність безробітних в УСРР становила наприкінці 1926/27 р. 166,8 тис.

Одесі. Приводом стало самогубство одного з них, який, не маючи надії отримати роботу, викинувся з балкона біржі праці. Після цього інциденту натовп безробітних чисельністю майже у три тисячі чоловік намагався розправитися з працівниками біржі, а потім для висловлення претензій владі вирушив до губвиконкому. Під час зустрічі з його представниками й членами губернської ради профспілок безробітні висунули кілька вимог: по-перше, замінити ними на виробництві працюючих робітників; по-друге, посилити страхування, а також збільшити допомогу і пільги; по-третє, дотримуватися зобов'язання оплачувати їх працю на громадських роботах у обсязі, який був би не нижче середньої зарплати. Зустріч із представниками влади закінчилися домовленістю про скликання наради делегатів безробітних по секціях профспілок при біржі праці із залученням спеціальної комісії місцевкомів для винайдення ефективних засобів боротьби з цим явищем¹⁰⁶.

На зборах безробітних по секціях біржі праці, що відбулися напередодні наради по деяких спілках (металістів, водників та робітників місцевого транспорту), виявилися антибільшовицькі настрої, а також недовіра до профспілкових органів. Висувалися пропозиції щодо ліквідації пільг комуністам на працевлаштування й проведення чисток працівників підприємств від їхніх дружин. У зв'язку з цим пропонувалося зібрати підписи серед робітників на підтримку ліквідації відділу губкому КП(б)У, котрий займався працевлаштуванням комуністів поза чергою на біржі праці, а також розпустити останню. Замість неї пропонувалося організувати бюро працевлаштування, обране безробітними. Ці пропозиції належали, як правило, не членам спілок, а молодим безробітним або колишнім членам опозиційних партій, які були позбавлені профспілкового членства. Однак завдяки переважаючій більшості серед присутніх членів спілок, збори все ж в основному ухвалювали проект резолюції, запропонований профкерівництвом¹⁰⁷.

Щоправда, щоб послабити ворожість безробітних до комуністів, було задоволено їхню вимогу щодо впровадження загальної почерговості під час працевлаштування незалежно від партійної приналежності. Однак такі вимоги, як встановлення контролю безробітних за діяльністю бірж праці, забезпечення їх участі у комісіях з «чистки» підприємств та заміна ними працюючих робітників безробітними, було відхилено¹⁰⁸.

Опозиційні настрої панували серед безробітних і в 1925 р. Незадоволення неспроможністю влади розв'язати проблему працевлаштування проявлялося навіть серед тих безробітних, котрі залучалися до громадських робіт або отримували грошову допомогу. Причинами цього були затримки страхових виплат по безробіттю, а також мізерна оплата праці на останніх тощо¹⁰⁹.

Як зазначалося у довідках ГПУ про політичне становище на місцях, «настрій безробітних був дуже напружений, особливо в великих містах — Києві та Одесі». Бурхливе незадоволення у них викликало повідомлення про грошову допомогу ВЦРПС китайським робітникам, надану у сумі 50 тис. руб. Не маючи можливості відкрито висловлювати обурення щодо здійснення акту інтернаціональної допомоги за рахунок їхнього добробуту, безробітні залишали анонімні написи антирадянського змісту на стінах бірж праці: «Краще жити з царем, ніж при радвладі!», «Не буде комуністів — не будуть безробітні голодувати!».

Спостерігалися сутички безробітних з адміністрацією бірж праці, під час яких вони в ультимативній формі вимагали працевлаштування й своєчасної видачі допомоги по безробіттю, котру вона затримувала. Іноді, як це було в Одесі, озлоблення переростало у кулачні розправи над адміністрацією.

Збільшення безробіття восени 1925 р. після демобілізації червоноармійців спричинило протестні дії цієї групи. Оскільки події розгорталися напередодні Жовтневих свят, демобілізовані загрожували зірвати урочисті заходи вшанування річниці революції демонстраціями під антирадянськими гаслами.

Найбільшої гостроти опозиційні виступи набули в Одесі, де безробітні із числа демобілізованих надіслали листа до місцевого виконкому, у якому загрожували представникам влади загальним повстанням і кривавою розправою. У цьому ж листі повідомлялося про існування підпільного повстанкомуну в Одесі, що мав зв'язки з аналогічними комітетами в інших містах.

За довідками ДПУ, антирадянські настрої були властиві й іншим групам безробітних¹¹⁰.

Відомо, що у квітні-червні 1925 р. частка демобілізованих серед безробітних зросла до 10,9%, але вже через рік скоротилася до 3,5%¹¹¹. В зв'язку з цим опозиційні настрої серед них зменшилися.

Нерідко безробітні, які загубили надію на працевлаштування, намагалися здобути засоби до життя крадіжками і розбоєм, приєднуючись до кримінальних банд. Найслабші з них виживали завдяки жебракуванню.

Починаючи з 1922 р., у довідках ДПУ про економічну та політичну ситуацію в УСРР містилися регулярні повідомлення про діяльність майже у всіх губерніях невеликих збройних загонів у кількості 10–20 осіб, котрі склалися з молодих незможних селян і безробітних, у більшості демобілізованих червоноармійців¹¹². Надалі до них почали приєднуватися колишні члени КП(б)У й УКП, незгодні з непом. Зважаючи на соціальний склад цих загонів, в 1924 р. ЦК КП(б)У оголосив про виникнення «червоного бандитизму».

Найбільш поширеною формою прояву останнього, що розгортався під гаслом «Геть нец, прямо до соціалізму!», були в містах наскоки на поїзди, насамперед із комфортабельними вагонами, та на промислові підприємства, а у селах — конокрадство, пограбування виконкомів рад, цукрових заводів, а також господарств заможних селян, що супроводжувалися знищенням їхніх посівів.¹¹³

Таким чином, на ринку праці у 1920-ті рр. оформилася тенденція до хронічного безробіття. З'явилася ціла категорія населення — «соціальних утриманців». Переважну часту безробітних стабільно становили малокваліфіковані робітники, насамперед — жінки і підлітки. Причому безробіття серед них безперервно прогресувало, в той час як серед кваліфікованих скорочувалося. Серед різних професійних груп найбільше потерпали від безробіття гірники, хіміки, а також швейники, харчовики та чинбарі. Безробіття серед робітників легкої та харчової промисловості було спричинене закриттям багатьох підприємств кустарної промисловості.

Спроби регулювання ринку праці шляхом трудового посередництва бірж виявилися неефективними внаслідок втручання в їхню діяльність профспілкових, партійних та комсомольських органів. Крім того, радянська система державного посередництва порушувала право найманих працівників на вільну працю. Через неналагодженість господарського планування мали негативні наслідки спроби адміністративного регулювання ринку праці на міжреспубліканському рівні шляхом так званих «організаційних наборів». У стадії становлення перебувала система підготовки та перепідготовки кадрів кваліфікованих робітників.

Основним видом трудової допомоги безробітним було тимчасове працевлаштування на громадських роботах і в артілях останніх. Спочатку за ступенем їх охоплення більш масовою формою допомоги були громадські роботи, а з часом стали так звані трудові, а також виробничі та торгівельні колективи безробітних, де умови праці були легшими, а оплата — вищою. Частка тих, які отримували грошову допомогу на випадок страхування від безробіття порівняно з тими, хто користувався трудовою, була переважаючою.

Незважаючи на поступове розширення державної допомоги безробітним у грошовій і натуральній формі, її розміри залишалися незначними. Своєчасному й повному отриманню останньої

перешкоджали нескінченні фінансові труднощі та хронічний товарний дефіцит, а також бюрократизм, протекціонізм та хабарництво в роботі бірж праці. Повсякденне життя безробітних було постійною боротьбою за виживання.

Їхнє незадоволення неспроможністю радянської влади захистити право трудящих на працю й надати соціальну допомогу нужденним вилилося у 1924 р. в масові акції протесту. Конференції та комітети безробітних, організовані при біржах праці, вимагали встановлення їнього контролю над діяльністю останніх і участі в скороченні штатів на промислових підприємствах, а також скасування пільг комуністів на першочергове працевлаштування.

Придушення владою мирних виступів безробітних посилювало їх антирадянські настрої та штовхало на шлях «політичного та кримінального бандитизму». Неспроможні на опір чи насильницькі дії, обирали життя жебраків. Наприкінці 1920-х рр. безробітні стали однією з найбільш «ображених» верств населення, незадоволених ані своїм соціальним, ані економічним статусом у суспільстві, позбавлених реальних перспектив на покращання життя.

---

¹ *Вейцблит И.* Безработица на Украине в 1921–1925 гг. — Х., 1926; *Шатан Е. О.* Проблемы безработицы на Украине. Материалы к построению 5-летнего и генерального плана. — Вып. IX. — Х., 1929; Статистический бюллетень ВЦСПС и НКТ: Итоги переписи безработных членов союзов. — Х., 1928. — № 3–4; *Хейман С.* Безработица на Украине в 1925–1926 гг. Рынок труда. Конъюнктурное исследование // Хозяйство Украины. — 1927. — № 4–5; *Миц Л. Е.* Как живет безработный (бюджеты безработных). — Москва, 1927; *Кузятин В. Д.* Новый закон об обеспечении безработных. (Пособие по безработице и как его получить). — 3-е изд. — Москва, 1927 и др.

² Нарис історії України. — К., 1942; Історія Української РСР: В 2 т. — Т. 2. — К., 1957.

³ *Гордієнко Л. М.* Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921–1930 рр.) // Укр. іст. журн. — 1973. — № 9; *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). — К., 1962; *Лобурець В. С.* Подолання безробіття на Україні — велике завоювання соціалізму (1921–1931 рр.) // Укр. іст. журн. — 1971. — № 2. — С. 48–55; *Федоров С. В.* Ліквідація безробіття на Україні (1928–1930 рр.) // Вісник Харківського університету. — 1972. — № 78: Історія КПРС. — Вип. 9. — С. 55–62 та ін.

⁴ *Прилуцька Л. А.* Боротьба з безробіттям у Харкові в 20-х рр. ХХ ст. — Дис. ... канд. іст. наук. — Х., 2007; *Іщенко А. В.* Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України). — Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2003; *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-х рр. ХХ ст.) — Вінниця, 2009.

⁵ *Мовчан О. М.* «За бортом праці»: проблема працевлаштування в Україні (1920-ті рр.) // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14 — К., 2008. — С. 306–322; Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15 — К., 2009. — С. 121–130.

⁶ *Ленин В. І.* Від зруйнування вікового укладу до творення нового. — Повн. збір. тв. — Т. 40. — С. 289.

⁷ *Рейхель М.* Трудповинность на Украине // Коммунист. — Х., 1921. — № 6. — С. 30.

⁸ *Борисова Л. В.* Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). — Москва, 2006. — С. 60.

⁹ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі — ЗУ УСРР). — 1921. — № 2. — Ст. 44.

¹⁰ *Резнт О. П.* Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни 1917–1920. — К., 1996. — С. 116.

¹¹ ЗУ України. — 1921. — № 7. — Ст. 195.

¹² Про порядок отбывания трудового и гужевого налога и замену его другими видами обложения // Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. — Х., 1922. — № 12–13. — С. 41–42.

¹³ *Панишин В. П., Богданов С. В.* Государство и безработица в России: 1900–2004 г. — Курск, 2004. — С. 102–103.

- ¹⁴ Жизнь рабочего. — Х., 1923. — 16 мая.
- ¹⁵ Постановление СНК УСРР от 5 декабря 1922 г. «Про расчетные книжки» // Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. — Х., 1922. — № 18. — С. 4–5.
- ¹⁶ Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. — Москва, 2007. — С. 157, 169.
- ¹⁷ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. — Москва, 1957. — С. 19.
- ¹⁸ *Герман Л.* Работа местных органов Наркомтруда // Вопросы труда. — 1924. — № 9. — С. 132–136.
- ¹⁹ Звезда. — Екатеринослав, 1923. — 19 января.
- ²⁰ Там же. — 24 марта.
- ²¹ Там же. — 11 мая.
- ²² Там же. — 24 октября.
- ²³ Крокодил. — Москва, 1927. — № 2. — С. 9.
- ²⁴ Там же. — Москва, 1926. — № 41. — С. 11.
- ²⁵ Там же. — Москва, 1927. — № 31. — С. 8.
- ²⁶ Звезда. — Екатеринослав, 1923. — 21 февраля.
- ²⁷ *Гиндин Я.* К новым формам работы бирж труда // Вопросы труда. — 1924. — № 7–8. — С. 3–12.
- ²⁸ *Атаян И. М.* Биржи труда в 1920-е годы: опыт государственного трудового посредничества // Социс. — Москва, 2000. — № 4. — С. 120–121.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Звезда. — Екатеринослав, 1923. — 24 октября.
- ³¹ *Герман Л.* Указ. соч. — С. 132–136.
- ³² *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — Х., 1928. — С. 45.
- ³³ Постановление УпНКТ «Об ответственности нанимателей за неправильный отказ в приеме посланной биржей труда рабочей силы» // Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. — Х., 1922. — № 14. — С. 5.

- ³⁴ Звезда. — Екатеринослав, 1923. — 13 мая.
- ³⁵ Там же. — 1 апреля.
- ³⁶ Лантух І. В. Біржі праці як регулятор ринку робочої сили в Україні в умовах непівських реформ // Історія Народного господарства та економічної думки України. — К., 2000. — Вип. 31–32. — С. 71.
- ³⁷ Догадов В. М. Правовое положение профсоюзов СССР. Очерки профсоюзного права. — Москва, Ленинград, 1928. — С. 79, 85–90; Гулый К. М. Положение трудящихся на Украине: Доклад Всеукраинскому совещанию работников труда и социального страхования. — Х., 1928. — С. 83.
- ³⁸ Панишин В. П., Богданов С. В. Указ. соч. — С. 109.
- ³⁹ Лантух І. В. Вказ. праця. — С. 69, 72.
- ⁴⁰ Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. — С. 169.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1088. — Арк. 76.
- ⁴² Там само. — Спр. 1109. — Арк. 31.
- ⁴³ Вейцблит И. Указ. соч. — С. 19.
- ⁴⁴ Коммунист. — Х., 1921. — 20 ноября.
- ⁴⁵ Шатан Е. О. Указ. соч. — С. 133.
- ⁴⁶ Статистический бюллетень ВЦСПС и НКТ: Итоги переписи безработных членов союзов. — Х., 1928. — № 3–4. — С. 24–25.
- ⁴⁷ Там же. — С. 36–37.
- ⁴⁸ Буяновер М. І. Вказ. праця. — С. 46.
- ⁴⁹ Вейцблит И. Указ. соч. — С. 10.
- ⁵⁰ Там же. — С. 12–13.
- ⁵¹ ЦДАГО України — Ф. 1 — Оп. 20. — Спр. 1988. — Арк. 10.
- ⁵² Коммунист. — Х., 1922. — 24 февраля.
- ⁵³ ЗУ України. — 1922. — № 14. — Ст. 252.
- ⁵⁴ Коммунист. — Х., 1922. — 15 апреля.
- ⁵⁵ Там же — 14 мая.

- ⁵⁶ *Вейцблит И.* Указ. соч. — С. 45.
- ⁵⁷ Там же. — С. 25–27.
- ⁵⁸ *Гулый К. М.* Указ. соч. — С. 81.
- ⁵⁹ Там же. — С. 25–27.
- ⁶⁰ *Шатан Е. О.* Указ соч. — С. 74–77.
- ⁶¹ *Вейцблит И.* Указ. соч. — С. 23–24.
- ⁶² КПРС в резолюциях і постановах з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПСС. — К., 1979. — Т. 2. — С. 458.
- ⁶³ Статистический бюллетень ВЦСПС, НКТ: Итоги переписи безработных членов союзов. — Х., 1928. — № 3–4. — С. 16–17.
- ⁶⁴ Коммунист. — Х., 1921. — 20 ноября.
- ⁶⁵ ЗУ України. — 1921. — № 7. — Ст. 222.
- ⁶⁶ Там само. — № 31. — Ст. 378.
- ⁶⁷ Звезда. — Екатеринослав, 1924. — 12 мая.
- ⁶⁸ КПРС в резолюциях і постановах з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПСС. — Т. 2. — С. 106.
- ⁶⁹ *Гордієнко Л. М.* Вказ. праця. — С. 98; *Шатан Е.* Указ. соч. — С. 100–101.
- ⁷⁰ *Вейцблит И.* Указ. соч. — С. 45.
- ⁷¹ *Шатан Е.* Указ соч. — С. 101.
- ⁷² Там же.
- ⁷³ Там же. — С. 32.
- ⁷⁴ *Буяновер М. І.* Вказ. праця. — С. 43.
- ⁷⁵ Там само. — С. 96, 134.
- ⁷⁶ *Лебит П. Г.* Общественные работы для безработных. — Москва, 1927. — С. 7.
- ⁷⁷ *Лантух І. В.* Вказ. праця. — С. 68.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ *Лифшиц А.* Рынок труда, безработица и борьба в ней на Украине в 1923–1925 гг. (Краткий предварительный отчет) // Вопросы труда. — 1925. — № 12. — С. 147.

- ⁸⁰ *Лебит П. Г.* Указ. соч. — С. 9.
- ⁸¹ Там же. — С. 38.
- ⁸² О посылке безработных на общественные работы. Инструкция УпНКТ // Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. — X., 1922. — № 14. — С. 6.
- ⁸³ *Лебит П. Г.* Указ. соч. — С. 25–26.
- ⁸⁴ *Лантух I. В.* Вказ. праця. — С. 68.
- ⁸⁵ *Лебит П. Г.* Указ. соч. — С. 42.
- ⁸⁶ Вестник профдвижения Украины. — 1925. — № 9. — С. 47; Отчет Всеукраинского совета профсоюзов (1926–1928). К VI съезду профсоюзов Украины. — X., 1928. — С. 168.
- ⁸⁷ *Лебит П. Г.* Указ. соч. — С. 30.
- ⁸⁸ *Лившиц А.* Трудовые коллективы безработных на Украине. — X., 1929. — С. 8, 18, 23; V Всеукраїнський з'їзд профспілок: 1–8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. — X., 1928. — С. 266.
- ⁸⁹ *Шатан Е.* Указ. соч. — С. 133; Труд и профессиональные союзы на Украине: Статистический справочник за 1924–1928 гг. — С. 25.
- ⁹⁰ Кодекс законов о труде 1922 р. — Москва, 1922. — Ст. 185.
- ⁹¹ *Кузятин В.* Пособие по безработице и как его получить. — X., 1925. — С. 5–19.
- ⁹² *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 288.
- ⁹³ Звезда. — Катеринослав, 1923. — 14 февраля.
- ⁹⁴ Підраховано за даними: 15 місяців роботи: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. — X., 1923. — С. 140; ЦДАВО України. — Ф. 2632. — Оп. 1. — Спр. 1240. — Арк. 32.
- ⁹⁵ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦВК. — X., 1923. — С. 79–80.
- ⁹⁶ Звезда. — Катеринослав, 1923. — 14 апреля.
- ⁹⁷ Жизнь рабочего. — X., 1923. — 16 августа.
- ⁹⁸ Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. — С. 152.
- ⁹⁹ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 96–97.

¹⁰⁰ Статистический бюллетень ВЦСПС и НКТ: Итоги переписи безработных членов союзов. — Х., 1928. — № 3–4. — С. 5, 43, 46, 47; *Гиндин Д.* Регулирование рынка труда и борьба с безработицей. — Москва, 1928. — С. 123.

¹⁰¹ *Мельничук О.* Вказ. праця. — С. 184.

¹⁰² *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 100.

¹⁰³ *Мельничук О.* Вказ. праця. — С. 184, 188.

¹⁰⁴ Підраховано за даними: ЦДАВО України. — Ф. 2632. — Оп. 1. — Спр. 1240. — Арк. 32.

¹⁰⁵ Труд и профессиональные союзы на Украине: Статистический справочник за 1924–1928 гг. — С. 25.

¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1932. — Арк. 35.

¹⁰⁷ Там само. — Спр. 1915. — Арк. 25.

¹⁰⁸ Там само. — Спр. 1932. — Арк. 99.

¹⁰⁹ Там само. — Спр. 2117. — Арк. 47.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 2314. — Арк. 137.

¹¹¹ *Вейцблит И.* Указ. соч. — С. 12.

¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 998. — Арк. 87.

¹¹³ Там само. — Спр. 1799. — Арк. 15.

Розділ III

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ

Проблема соціального страхування робітників УСРР у добу нової економічної політики до останнього часу істориками спеціально не досліджувалася. В 1920-ті рр. її вивченням займалися теоретики і практики цієї справи — радянські правники та керівники органів соцстраху¹. Надалі, відповідно до курсу на заміну соціального страхування соцзабезпеченням, система соцстраху почала розглядатися як буржуазний інститут, тимчасово використаний владою, що не має перспективи розвитку й не заслуговує на дослідження. Вивчення радянської системи соціального страхування було згорнуто. В 1940–1950-ті рр. з'явилися нечисленні публікації, в яких проблема соцстраху висвітлювалася з правової точки зору у порівнянні із зарубіжним законодавством². У 1960–1980-ті рр. цією проблемою врешті-решт зацікавилися дослідники історії радянського робітничого класу. Але її висвітлення мало фрагментарний характер і скоріше було винятком, аніж правилом. Так, у монографії Г. Діденка, який започаткував вивчення цієї проблеми в хронологічних межах відбудовного періоду, який у радянській історіографії датувався 1921–1925 рр., цитувався ленінський декрет про впровадження соціального страхування у СРСР та наводилися статистичні дані, що мали демонструвати досягнення радянської системи соцстраху в Україні, а саме збільшення кількості страхових кас, розмірів асигнувань на цю справу й чисельності застрахованих³. Аналогічний підхід був властивий і фундаментальним працям з історії УСРР, що з'явилися пізніше.

У сучасній українській історіографії інтерес до історії соціального страхування посилюється. Дослідник соціальної політики українських урядів доби української революції 1917–1920 рр. Б. Андрусішин проаналізував витoki радянської системи соцстраху.⁴ У працях В. Шарпатога, присвячених історії соціального забезпечення в УСРР–УРСР, висвітлено систему пенсійного забезпечення інвалідів праці на початку 1920-х рр.⁵ З'явилися й спеціальні дослідження з історії радянського соцстраху в Україні, автором яких є О. Мельничук.⁶ Одночасно з ним цю проблему у більш вузьких тематичних межах, що відповідають темі даного дослідження, а саме на прикладі соціального страхування робітників УСРР у перше десятиріччя радянської влади, почала вивчати авторка даної монографії⁷.

Зважаючи на стан розробки проблеми у цьому розділі поставлено завдання висвітлити нормативну базу соціального страхування в Україні та показати реальні результати його запровадження.

Соціальна політика уряду УСРР у 1920–1921 рр. відбивала особливості політичної ситуації в Україні. У зв'язку з пізнішим (порівняно з Росією) встановленням радянської влади на її території процес переходу від системи соцстраху, яка формувалася в дорадянський період, до системи соцзабезу, що визначила сутність соціальної політики воєнного комунізму, здійснювався триваліше. З цієї причини вона в УСРР зберігала пережитки соціального страхування. Зокрема в Україні залишалися чинними законодавчі акти щодо соціального страхування найманих працівників на випадок безробіття, а також хвороби, запроваджені в 1917 р. Їх дію підтвердила постанова РНК УСРР від 29 червня 1920 р.

Система соцзабезу, котра передбачала централізоване постачання трудящого населення міст продовольством, почала запроваджуватися в Україні із другої половини 1919 р. Однак натуралізацію всіх видів державної допомоги та пенсій застра-

хованим було введено у 1921 р., згідно з постановами РНК УСРР від 1 лютого «Про діяльність Народного комісаріату соціального забезпечення» та від 7 березня «Про безплатний відпуск населенню продовольчих продуктів» того ж року⁸.

У зв'язку з переходом до непу намітився поворот до більш реалістичних програм соціального захисту, ніж ті, які проводилися раніше. Політична доктрина останнього все більше поєднувалася з практикою, насамперед щодо найманих працівників. Як зазначав один із фундаторів радянської системи соцзабезу Б. Мілютін, «у 1921 р. держава суттєво переглянула організаційно-функціональні принципи діяльності системи соціального забезпечення, максимально скорочуючи витратну систему бюджету й концентруючи її на тих формах, котрі мали важливе економічне та політичне значення». Йшлося про створення фінансової бази для реального забезпечення знедолених і «страхування життєвого рівня на випадок тимчасової втрати непрацездатності»⁹.

Поступова ліквідація карткового постачання, що розпочалася, відповідно до постанов РНК УСРР від 23 вересня 1921 р. «Основні положення по тарифному питанню» та від 28 жовтня того ж року «Про колективну (натуральну та грошову) оплату праці працівників радянських установ», передбачала скорочення переліку категорій осіб, які мали право на безкоштовне державне забезпечення до завершення тарифікації оплати праці останніх¹⁰. У 1922 р. до такого списку було внесено лише непрацездатних робітників і службовців, військових інвалідів, безпритульних дітей, безробітних та частково селян неврожайних губерній.

Розпочався перехід до соціального страхування. Якщо у період воєнного комунізму ця система оголошувалася інститутом буржуазного права, прихованою формою експлуатації, а на порядок денний виносилося соцзабезпечення, то в зв'язку із запровадженням нової економічної політики уряд повернувся до використання багатьох старих інститутів, випробуваних більшовиками з приходом до влади у 1917 р.

Акцентуючи увагу на забезпеченні в першу чергу робітників, від котрих залежало відродження промисловості, керівництво ЦК РКП(б) наголошувало на деяких обмеженнях у проведенні соцстрахування, зумовлених економічними труднощами. Як зазначали автори першого підручника з історії радянського страхового законодавства А. Баріт і Б. Мілютін, влада відмовилася від страхування старості й забезпечення інвалідності з низькою втраченою працездатності. В окремих випадках допускалось зниження допомоги з тимчасової непрацездатності. Всі ці обмеження мали бути скасованими з відродженням промисловості¹¹.

Однак деякі види допомоги на випадок інвалідності та тимчасової непрацездатності підвищувалися, а коло їх користувачів за рахунок членів родин застрахованих розширювалося. Якщо, відповідно до постанови РНК УСРР від 29 червня 1920 р., виплата відповідної допомоги передбачалася лише на двомісячний термін, то постановою РНК Української СРР від 4 січня 1921 р. «Про порядок виплати грошової допомоги у випадку тимчасової втрати працездатності» цей термін був подовжений до чотирьох місяців, причому з першого дня останньої й незалежно від причин, що її викликали (хвороба, каліцтво, вагітність, пологи, карантин тощо). Розмір виплати встановлювався в обсязі повного середнього заробітку, але не мав перевищувати норму, визначену положенням про соціальне забезпечення трудящих.

Допомога у разі тимчасової непрацездатності надавалася винятково за спеціальними посвідченнями (лікарняними листками) від лікарських контрольних комісій (ЛКК) і за умови дотримання хворими постанови РНК УСРР від 5 червня 1920 р. «Про боротьбу з прогулами», причому після закінчення двомісячного терміну, починаючи від першого дня непрацездатності і тільки з довідкою про останню від ЛКК. По закінченні вищезазначеного терміну обов'язок виплати заробітку, аж до визнання постійної непрацездатності, переходив до відповідних місцевих відділів соцстраху¹².

12 червня 1921 р. РНК Української СРР поширив дію положення про соціальне забезпечення трудящих на випадок тимчасової втрати працездатності на членів родин робітників та службовців. Така допомога надавалася тим із них, котрі доглядали дітей у віці до 12 років або вели домашнє господарство, але в кількості не більше однієї особи на родину. Причому як для робітників, так і для службовців виплати призначалися незалежно від причини непрацездатності (хвороби, вагітності, пололів) у розмірі середньої тарифної ставки для даної місцевості.

Допомога також передбачалася у разі пологів дружин робітників та службовців, що не мали самостійного заробітку. Спочатку — одноразова на речі догляду за новонародженими в розмірі місячної основної виплати, передбаченої для тимчасової втрати працездатності, а потім — щомісячна впродовж 9 місяців у половинному розмірі відповідної допомоги.

Для утриманців робітників і службовців встановлювалися й соціальні гарантії на випадок смерті годувальника. Пенсія для них мала надаватися у розмірі найменшої тарифної ставки даної місцевості на одну особу та на кожен іншу особу — в розмірі половини її, але не більше двократної на всю родину. Допомога на випадок смерті годувальника передбачалася і за відсутності голови родини з нез'ясованих причин.

Також встановлювалися пенсії непрацездатним членам родин робітників, службовців та червоноармійців за повної інвалідності їх голови, на утриманні якого вони були, у розмірі, визначеному для них у разі смерті годувальника сім'ї, незалежно від тієї, якій призначалася інваліду особисто.

Положення про соціальне забезпечення поширювалося на осіб, що залучалися до трудової повинності, а також на учнів, старших 16 років і на членів родин червоноармійців. Остання група мала отримувати пенсії в такому розмірі: на одного непрацездатного члена — 60% найменшої у даній місцевості тарифної ставки, для двох членів — 75% та для трьох і більше —

в розмірі 100%. Така ж допомога призначалася для сімей осіб, мобілізованих за трудовою повинністю¹³.

Найбільше постраждали від заміни системи соціального забезпечення соцстрахом безробітні. 19 листопада 1921 р. РНК УСРР затвердила постанову, яка передбачала зменшення числа осіб, котрі користувалися послугами НК соцзабезу. Це скорочення було проведено відповідно до потреб збереження кваліфікованої робочої сили на виробництві.

До початку 1922 р. в Україні було сформовано страхове законодавство, яке відповідало курсу нової економічної політики. Основоположним законодавчим актом, що узагальнив досвід страхової справи та визначив основні напрямки розвитку соцстраху у нових історичних умовах, стало положення РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. «Про соціальне забезпечення робітників і службовців на випадок тимчасової і постійної втрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника».

Положення передбачало шість видів державної допомоги для найманих працівників: у разі тимчасової втрати працездатності або інвалідності, втрати членами родин годувальника, смерті (на поховання), а також медична та на випадок материнства.

Перший вид допомоги — на випадок тимчасової непрацездатності — передбачався на строк до 25 тижнів (6 місяців та 1 тижня) у обсязі повного заробітку. Тобто порівняно із січнем 1921 р., термін її подовжувався в 1,5 раза, але розмір останньої залишався незмінним.

Інший вид допомоги — у разі вагітності й пологів робітниць і службовок, а також дружин робітників та службовців призначався, як і раніше, в розмірі, не меншому порівняно з їх звичайними заробітками. Однак, згідно з поділом трудящих на працівників фізичної й розумової праці, термін виплати для робітниць та жінок-службовок не був однаковим. Для осіб фізичної праці він, як і раніше, встановлювався строком на 8 тижнів до й після пологів, а для осіб розумової праці — 6 тижнів.

Так звана «допомога на годування» для робітниць й службовок, а також дружин робітників і службовців, котрі мали немовлят, зменшилася за розмірами, але збільшилася за термінами. Якщо раніше остання надавалася лише впродовж дев'яти місяців після пологів, то тепер також протягом 8 тижнів до них. Щоправда, її розмір зменшився з 1/2 суми виплати при тимчасовій втраті працездатності до 1/4 суми середнього для даної місцевості заробітку.

Зберігалася одноразова допомога молодим матерям — робітницям і службовкам, а також членам родин робітників та службовців — на предмети догляду за немовлям. Як і «допомога на годування», вона видавалася в розмірі, наполовину меншому, ніж раніше, а саме — 1/2 заробітної плати, середньої для даної місцевості, або у речовому еквіваленті.

Третій вид допомоги — на поховання — залежно від віку померлого мав становити від 1/3 до 1/4 середнього для даної місцевості заробітку.

Четвертий вид допомоги — пенсії за інвалідністю — стали призначатися винятково за умови отримання травм на виробництві. З 1926 р. винятки становили особи, нагороджені орденами Трудового прапора. Пенсійне забезпечення для них, а у випадку смерті останніх — для членів їх родин встановлювалося незалежно від її причин¹⁴.

Пенсії за інвалідністю були диференційованими залежно від тяжкості каліцтва й відповідно мусили повністю або частково компенсувати зарплату у зв'язку зі ступенем втрати працездатності. Для інвалідів 1-ої групи, що втратили руки, ноги, очі або взагалі були безпомічні, вони мали дорівнювати середньому для даної місцевості заробітку; для інвалідів 2-ої групи, котрі на 60% та більше втратили працездатність, — 3/4 останнього; 3-ої групи, які втратили працездатність від 45 до 59%, — половині його; 4-ої, котрі втратили її від 30 до 44%, — третині заробітної плати; 5-ої, працездатність яких зменшилася від 15 до 29%, — до чверті зарплати.

П'ятий вид допомоги — пенсії в разі смерті годувальника — надавався непрацевдатним чоловікам або дружинам або тим із них, хто мав на утриманні дитину у віці до 12 років; дітям у віці до 16 років і непрацевдатним підліткам; близьким непрацевдатним родичам та братам і сестрам, молодшим 16 років, які знаходилися на утриманні померлого. Розмір пенсії на одного члена родини мав дорівнювати 30% середнього для даної місцевості заробітку; двох — 40%, трьох та більше — 50%. Тобто її розмір, порівняно з червнем 1921 р., суттєво зменшився.

Передбачався також шостий вид допомоги — страхова медична.¹⁵ В 1927 р. було уточнено категорію осіб, які могли користуватися нею. Згідно з постановою РНК Української СРР від 15 квітня того року «Про осіб, що мають право на безплатну медичну допомогу коштом фонду медичної допомоги застрахованим», до них належали робітники і службовці й члени їх родин, безробітні, особи, котрі одержували її за соціальним страхуванням, працівники трудових колективів, організованих біржами праці; інваліди праці та родини померлих або безвісти зниклих застрахованих¹⁶.

Постанова РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. відкрила новий етап у розвитку пенсійної справи, оскільки, згідно з нею, запроваджувалися пенсії для старих робітників і службовців, що мали серйозні захворювання¹⁷. Цю категорію назвали інвалідами старості притому, що в трудовому законодавстві не було передбачено страхування за цією ознакою у чистому вигляді¹⁸. Передбачалося, що вихід на пенсію можливий тільки в зв'язку з втратою працевдатності, пов'язаною зі старінням та виснаженням організму¹⁹. І лише у лютому 1930 р. ВЦВК затвердив положення про пенсії й допомогу по соцстраху за якими більшої частини літніх громадян гарантувався мінімальний рівень соціального захисту²⁰.

Оскільки виплата грошової допомоги застрахованим в умовах господарської кризи була проблематичною, уряд вирішив компенсувати її обмеженість різноманітними пільгами. Зокрема

26 вересня 1922 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про заходи щодо надання допомоги безробітним», відповідно до якої грошова страхова компенсація по безробіттю доповнювалася пільгами на користування комунальними послугами. Максимальна межа плати за житло для безробітних не могла перевищувати 50% норми, встановленої для робітників та службовців. Крім того, вони отримали право на безкоштовне користування комунальними послугами, придбання палива й лікарську допомогу²¹.

20 жовтня 1923 р. РНК УСРР поширив пільги, надані безробітним, на робітниць-матерів. Згідно з постановою «Про пільги матері-пролетарці», право на безкоштовне користування комунальними послугами, паливом і лікарняною допомогою, а також на часткову оплату житла надавалося таким категоріям: а) робітницям або дружинам працюючих, що одержували від органів соціального страхування пенсію через інвалідність чи внаслідок смерті або безвісної відсутності годувальника родини; б) безробітним жінкам, які втратили годувальника (робітника чи службовця) й мали дітей до 14 років або не менше трьох непрацездатних членів родини; безробітним вагітним, починаючи з 5-го місяця вагітності за умови реєстрації на біржі праці не пізніше від 4-х тижнів після втрати роботи чи годувальника. Ці пільги передбачалися незалежно від отримання допомоги органів соцстраху, за винятком виплати по безробіттю. Крім того, зазначеним категоріям жінок надавалося першочергове право на отримання роботи нарівні з членами профспілок, а також в інших чергах²².

У тому ж році було встановлено соціальне страхування для сезонних та тимчасових робітників. Постанова Ради праці й обори від 21 червня 1921 р. розподіляла вказані групи найманих працівників на дві категорії, що страхувалися повністю і частково. Остання категорія також поділялася на дві групи. Перша — страхувалася від нещасних випадків та професійних хвороб і, відповідно, мала право на допомогу з тимчасової непрацездат-

ності лише внаслідок їх. Крім того, вона користувалася правом на лікувальну й поховальну виплати, але у разі хвороби або смерті самих застрахованих. Застраховані сезонні та тимчасові робітниці отримували допомогу на випадок народження дитини, на предмети догляду за нею та на її годування.

Таким чином, перша група сезонних і тимчасових робітників, котру дозволялося страхувати частково, не підлягала страхуванню по загальній інвалідності та безробіттю. Крім того, соцстрах не поширювався на членів сімей цієї групи застрахованих. Зокрема вони позбавлялися права на так звану «додаткову допомогу» (поховальні, виплати на посаг немовляті й на його годування), а також безкоштовну медичну.

Друга група, що, як і перша, страхувалася частково (від нещасних випадків та професійних хвороб), на відміну від неї, також позбавлялася права на безкоштовні медичні виплати, а «додаткова допомога» надавалася її представникам в урізаній формі — лише на випадок смерті застрахованого від нещасного випадку на виробництві. До того ж, для членів цієї групи зберігалися всі «вилучення» зі страхової виплати, котрі встановлювалися для першої групи застрахованих²³.

Загальні правила соцстраху найманих працівників не поширювалися на сільськогосподарських робітників. Обережний підхід влади до їх страхування пояснювався двома причинами. По-перше, недоцільністю обтяжування страховими внесками так званих «трудоких» селянських господарств, що наймали одногодвох наймитів тільки на час сільськогосподарських кампаній, а по-друге, нерациональністю за обмеженості страхових фондів надавати допомогу працівникам, які зазвичай мали додаткові прибутки від власного, хоча й малопотужного господарства.

Страхування сільськогосподарських працівників здійснювалося за «Тимчасовими правилами про умови застосування підсобної найманої праці у сільських господарствах» від 18 квітня 1925 р. За ними, соцстрах для наймитів здійснювався в обме-

женому обсязі: проводилося страхування у разі тимчасової непрацездатності, включаючи пологи і всі види «додаткової допомоги», а також від нещасних випадків. Але страхування по безробіттю та інвалідності внаслідок хвороби й старості на наймитів не поширювалося²⁴. Повне страхування їх, за прикладом радгоспів, мали здійснювати лише селянські господарства, котрі наймали більше 5 робітників²⁵.

Однак через дефіцитність страхфондів і порушення страхового законодавства стандарти соціального страхування в Україні не завжди дотримувалися.

На початку 1920-х рр., коли система соцстраху ще не була сформована, завдання забезпечення інвалідів, тимчасово непрацездатних та безробітних покладалося на органи соцзабезу.

Незважаючи на складну ситуацію, яка склалася в УСРР на початку 1920-х рр., умови розвитку соціального забезпечення на її території були більш сприятливими, ніж у РСФРР, що пояснювалося збереженням фондів соцстраху. Кількість пенсіонерів в Україні у 1920 р перевищувала 739 тис. осіб, у той час як у Російській Федерації їх чисельність дорівнювалася 1 млн. осіб.²⁶ І це при тому, що чисельність населення в РСФРР, яка становила 61,6 млн. осіб, у три рази перевищувала кількість його в УСРР²⁷.

Реалізації пенсійного забезпечення в 1921–1922 рр. особливо на Півдні України, перешкодив голод. За два роки кількість підопічних Наркомсоцзабезу скоротилася більше, ніж у 3 рази: з 739,9 тис. осіб у 1920 р. до 605,8 тис. у 1921 р. й до 223,5 тис. у 1922 р., причому кількість інвалідів праці — більше, ніж у 7 разів, з 200,2 тис. осіб у 1920 р. до 184,2 тис. у 1921 р. та до 28 тис. у 1922 р.²⁸ Пенсійні відділи неврожайних губерній на той час видавали пенсіонерам тільки продовольчі пайки. Проте під час голодомору 1921–1922 рр. держава не виконувала соціальні зобов'язання навіть щодо забезпечення працюючих робітників провідних галузей промисловості. Як зазначає В. Шарпатий, на початку 1920-х рр. органи соцзабезу брали на

облік всіх нужденних, але виплати надавалися небагатьом із них²⁹. Проблему страхової допомоги ускладнювала неналагодженість центрально-республіканського управління, яка призводила до несвоєчасного переведення відповідних коштів із Російської Федерації до УСРР.³⁰

Внаслідок згортання в 1922/1923 р. контингенту осіб, котрим надавалося право соцзабезу, а також передання справи соцстраху від Народного комісаріату соціального забезпечення до Наркомату праці Української СРР, кількість підопічних першому скоротилася до 147,7 тис. осіб, причому чисельність пенсіонерів — інвалідів праці — ще більше — до 8,6 тис.³¹. На думку О. Мельничука, різними видами виплат і пенсіями було охоплено не більше 15% осіб, які потребували соціальної допомоги³².

У грудні 1922 р. було скорочено й розміри страхових виплат при тимчасовій втраті працездатності. В разі браку відповідних коштів їх дозволялося знижувати до 2/3 тарифної ставки застрахованих робітників³³. Норма пенсійного забезпечення інвалідам I групи, що мала дорівнювати середньому заробітку у повному обсязі, наприкінці 1923 р. була встановлена в розмірі 70% зарплати.³⁴

Розвитку страхової допомоги перешкоджало слабке поповнення страхфондів внаслідок несвоєчасної або неповної сплати підприємствами відповідних внесків* та через щорічне зниження необхідних ставок у 1923–1925 рр. У першу чергу — підприємствам важкої промисловості, які перебували в скрутному економічному становищі. Так, у 1923 р. страхові ставки було знижено для різних груп підприємств із 21–28,5% до 16–22%,

---

* Наприклад, у 1926/1927 р. недобір страхфондів становив 5,8% (Гулий К. М. Положение трудящихся на Украине (Доклад на Всеукраинском совещании работников труда и социального страхования). — Х., 1928. — С. 61).

у наступному — пересічно по всіх галузях — із 15,5% до 12,2%, а через рік — до 10–14%³⁵. І це притому, що частка найманих працівників, застрахованих за пільговим тарифом, зросла в Україні з 1923/24 р. до 1926/27 р. з 59,2% до 70,5%, що негативно позначилося на можливостях соцстраху³⁶.

Враховуючи, що в УСРР питома вага підприємств важкої промисловості, котра користувалися податковими пільгами, була вищою, ніж у РСФРР, II Всеукраїнський з'їзд профспілок звернувся з клопотанням до союзного уряду «організувати перерозподіл страхових коштів окремих республік з метою збереження єдиного рівня страхового забезпечення по всьому Союзу через Всесоюзний фонд соціального страхування»³⁷. Враховуючи це прохання, в 1927 р. РНК СРСР запровадила новий вид обрахування соцзабезпечення по 6 поясах, відповідною до явної поясної системи нарахування заробітної плати, насамперед залежно від індустріальних пріоритетів.

Останнє підвищило рівень соціального страхування для робітників Донбасу, оскільки цей регіон, нарівні з Москвою, Ленінградом й іншими найважливішими промисловими центрами Радянського Союзу, було зараховано до першого тарифного поясу з найбільшими відповідними ставками. Однак більшість областей Української СРР була віднесена до найнижчих з найменшими ставками³⁸.

Внаслідок популяризації страхового законодавства кількість пенсіонерів постійно зростала. З 1922/23 по 1928/29 рр. вона збільшилася майже в 7 разів — з 20 тис. 265 до 136 тис. 692 осіб, у тому числі інвалідів праці — з 7 тис. 939 до 79 тис. 234 та сімей без годувальника — з 12 тис. 326 до 57 тис. 458. З 1925/26 р. кількість інвалідів праці стала переважати над родинами з втратою годувальника.³⁹

В той же час кількість інвалідів праці та членів їхніх родин, які знаходились на утриманні органів соцзабезу, скоротилась з 1923/24 р. по 1925/26 р. з 5 тис. 336 осіб до 3 тис. 105. Це

відбулось внаслідок перерозподілу соцзабезівських коштів на користь персональних пенсіонерів, інвалідів війни, родин загиблих комуністів, а також сімей убитих військовослужбовців. Зменшення чисельності інвалідів праці також зумовлювалося їх переведенням на утримання сільських і міських товариств взаємодопомоги, а також працевлаштуванням. Загальна кількість підопічних органам соціального забезпечення становила у 1925/26 р. 220 тис. 430 осіб.⁴⁰

За соціальним складом серед тих, хто набув інвалідність на виробництві, переважали робітники — 41,3%, селяни становили — 10,7%, а службовці — 22,6%⁴¹.

Розміри пенсійної допомоги в роки непу постійно підвищувалися. За даними М. Гулого, за 1923–1927 рр. пересічна пенсія інвалідам праці зросла більше, ніж у три рази — з 9 руб. 40 коп. до 31 руб. 59 коп.⁴² За підрахунками О. Мельничука, пенсії від органів соцстраху зростали повільніше. За 1924/25–1928/29 рр. їх розмір для осіб, які втратили працездатність із причини загальної захворюваності, старості або участі в громадянській війні, збільшився з 11 руб. 80 коп. до 22 руб. 65 коп., а для інвалідів із причини виробничого травматизму й професійної захворюваності — з 26 руб. 53 коп. до 27 руб. 43 коп. Пересічний розмір пенсій на 1928/29 р не перевищував третини від пересічної заробітної плати⁴³.

Найменшими були пенсії, які виплачувалися сім'ям, що втратили годувальника. До того ж вони зростали повільніше, ніж для інвалідів праці. Зокрема пенсії родинам, які залишилися без засобів до існування з причини смерті годувальника через загальну захворюваність, старість або участь у громадянській війні, з 1924/25 р. по 1928/29 р. збільшилися з 10 руб. 26 коп. до 15 руб. 98 коп., а внаслідок смерті останнього з причини виробничого травматизму і професійної захворюваності — з 22 руб. 17 коп. до 26 руб. 75 коп. Розмір пенсій сім'ям, що втратили годувальника, був суттєво підвищений у 1926/27 р., після чого залишався майже на однаковому рівні.⁴⁴

Аналіз наведених даних свідчить, що пенсії з причини виробничого травматизму та профзахворюваності були вищими, ніж із загальної захворюваності, старості або участі у громадянській війні для всіх категорій пенсіонерів. Це відбувалось в результаті підвищення у 1924 р. пенсій для інвалідів I групи до $\frac{2}{3}$ їх фактичного заробітку (раніше — $\frac{1}{2}$ середньої заробітної плати даної місцевості), для II групи — $\frac{4}{9}$ фактичної зарплати (раніше — $\frac{1}{3}$ середньої) й III групи — $\frac{1}{3}$ фактичної оплати (раніше $\frac{1}{4}$ середньої).⁴⁵

Темпи зростання пенсійного забезпечення в УСРР тимчасово стримала поясна тарифна системи нарахування заробітної плати і страхової допомоги, введена у 1926 р. Щоправда, із січня 1928 р. НК РСІ СРСР надав право союзним республікам самостійно розподіляти округи за тарифними смугами для призначення пенсій по соцстраху.⁴⁶

Частка витрат на пенсії у фондах соціального страхування порівняно з іншими видами допомоги (по тимчасовій втраті працездатності, по безробіттю, на курортне оздоровлення робітників, інвалідні заклади та деякі інші види), зростала найшвидшими темпами. За роки непу вона подвоїлася, збільшившись з 12,4% до 23,77% страхфондів.⁴⁷ Однак порівняно з країнами Західної Європи радянська система пенсійного забезпечення поступалася їм як за широтою охоплення (до введення пенсій по старості в 1930 р.), так і за розмірами допомоги.

Кількість пенсіонерів, навіть у цілому Радянському Союзі, була незначною — в 5 разів меншою, ніж у Німеччині, й 4,5 раза меншою, ніж у Великобританії. Це пояснювалося тим, що в цих країнах пенсіями забезпечувалися як інваліди, так і старі з 65-річного віку незалежно від стану працездатності. Крім того, в останній з 70-річного віку пенсії інвалідам нараховувалися незалежно від соціального становища. Головне, щоб пенсіонер не мав прибутку вище суми, еквівалентної 500 руб. на рік.

Порівняно з Німеччиною та Великобританією в радянських республіках були меншими й розміри допомоги з розрахунку на кожного пенсіонера. У першому випадку — в 1,5 раза, а у другому — в два рази. Проте у СРСР цей вид забезпечення передбачав також допомогу на випадок вдовства й сирітства⁴⁸.

Найбільш вагомою в бюджеті соціального страхування залишалася частка витрат на допомогу з тимчасової непрацездатності, хоча встановлення обмежувального максимуму по цьому виду для високооплачуваних робітників спричинило її зменшення з 47,5% до 40,17%⁴⁹.

Незважаючи на те, що за ст. 182 Кодексу законів про працю центральним страховим органам дозволялося за браком коштів зменшувати розмір виплат з тимчасової непрацездатності до 2/3 заробітку, таке зниження дуже рідко проводилося.

У жодній країні світу не передбачалося такого рівня забезпечення у разі тимчасової непрацездатності, як у СРСР. Наприклад, у Німеччині розмір допомоги на випадок хвороби становив від 1/2 до 3/4 фактичного заробітку. У Великобританії сума цієї останньої фіксувалася в межах від 1/4 до 1/3 середнього заробітку. У західноєвропейських країнах меншим був і термін надання її, він звичайно обмежувався 26 тижнями. Крім того, в СРСР допомога з тимчасової непрацездатності надавалася не тільки хворим, а й тим, хто доглядав за іншими членами родини, а також у разі карантину (заразної хвороби одного з членів сім'ї застрахованого)⁵⁰.

Вказаний вид допомоги також передбачав страхування материнства (забезпечення вагітних і породілля), причому в Радянському Союзі, за висновками Б. Данського, він здійснювався найповніше. Якщо в радянських республіках робітниць обов'язково звільняли від роботи з отриманням повного заробітку у разі вагітності та пологів на термін у 16 тижнів, а службовок — 12, то, за законами більшості західноєвропейських країн, застраховані породіллі у кращому випадку отримували допомогу в розмірі від 1/2 до 3/4 заробітку впродовж 8–12 тижнів.

У розрахунку на одного застрахованого кошти, що витрачалися на страхування материнства в СРСР, у десять разів перевищували відповідні виплати, котрі надавалися у Великобританії й Німеччині. Щоправда, число застрахованих за цим видом страхування в радянських республіках було удвічі меншим, ніж у вказаних країнах.

До пакету соцстраху на випадок тимчасової непрацездатності звичайно додавався також інший, так званий «додатковий» страховий пакет, який передбачав допомогу на випадок поховання, на предмети догляду за новонародженими й на годування немовлят. І хоча у перші роки радянської влади остання значно відставала від норм, встановлених КЗпП, її розміри поступово збільшувалися. Зокрема з квітня 1925 р. суму виплат для предметів відповідного догляду було встановлено в розмірі 1/3 середньої зарплати для даної місцевості, а на годування — у чверть цієї суми.

За 1924–1926 рр. із зростанням заробітної плати середній рівень страхової допомоги для матерів та немовлят зріс майже в два рази. У 1926 р. вона на предмети догляду за ними становила в середньому близько 23, а на годування дитини — майже 6 руб. на місяць. У цілому кожна мати-годувальниця отримувала пересічно близько 42 руб.⁵¹ Внаслідок запровадження в наступному році поясної системи нарахування зарплати пересічні розміри виплат дещо зменшилися: на предмети догляду за ново народженими — до 22 руб 60 коп. і до 5 руб. 62 коп. — на годування немовлят.⁵² Проте у листопаді 1928 р. поясну систему було скасовано й встановлено єдину для всього Радянського Союзу допомогу на предмети догляду за дитиною в сумі 22 руб. 50 коп.

Зважаючи на товарний дефіцит, котрий загострився наприкінці 1920-х рр., грошові виплати з 1928 р., за рішенням Цусостраху, дозволялося за бажанням застрахованої матері повністю або частково замінювати на натуральні. До набору «дитячого посагу» мали входити 8–10 пелюшок, 4–6 сорочок,

2–3 кофточка й така ж кількість простирадл, по одній тканій та байковій ковдрі, гумовий балон, ванночка з оцинкованого заліза, ліжка та 1 м клейонки.⁵³ Раніше натуралізація грошової допомоги породіллям застосовувалася в надзвичайних випадках з ініціативи страхових кас як примусовий захід щодо недбалих горе-матерів, котрі витрачали «дитячі гроші» не за призначенням. Таким замість грошей видавали талони для придбання дитячого харчування та предметів догляду за немовлям у крамницях робітничої кооперації. Однак можливість отоварювання цих талонів, які отримали назву дитячих, була проблематичною. В робкоопах звичайно продавали алкогольні напої, цукерки і цигарки, а дитячі товари були дивиною. З цієї причини «дитячі талони» глузливо називали «допомогою для немовляти, що палить»⁵⁴.

Із серйозними проблемами була пов'язана реалізація іншого виду «додаткової допомоги» застрахованим — на поховання у разі смерті, як для них, так і для членів їхніх родин. Згідно з «Кодексом законів про працю», похоронні виплати мали покривати пересічну вартість послуг громадянського обряду погребання, але не перевищувати рівня середньомісячної зарплати для даної місцевості. В квітня 1925 р. їх розмір було обмежено на похорон дітей (наполовину від суми, котра передбачалася для дорослих). Однак завдяки зростанню заробітної плати виплати на погребання за 1924–1926 рр. збільшилися пересічно більше, ніж у два рази — з 13 руб. 50 коп. до 29 руб 50 коп.⁵⁵ Надалі (до кінця 1920-х рр.) їх розмір було заморожено.⁵⁶ Тим часом ціни на послуги похоронних бюро необґрунтовано підвищувалися. Так, у столиці у 1928 р. труну собівартістю 8 руб. продавали за 30, а собівартістю 16 руб. — від 40 до 70. Оскільки страховка не покривала витрат на поховання, родичам померлих доводилося позичати гроші, щоб оплатити послуги похоронних бюро. Виплата боргу важкий тягарем лягала на їхній сімейний бюджет. Дорожнеча погребальних послуг та товарів стали темою карикатури «З живого на мертвого», надрукованій у журналі

«Крокодил», на якій зображувалися літні чоловіки, котрі остовпіли, побачивши цінники у вітрині похоронного бюро. «Як подивися на ці ціни, то й вмирати не схочеш!», — іронізували вони.⁵⁷

Однак траплялися випадки, коли родичі померлих витрачали гроші, отримані на поховання, не за призначенням. У 1927 р. держава обмежила коло таких осіб, котрі мали право на їх одержання.⁵⁸

Не завжди реалізовувалися задекларовані державою норми допомоги в разі хвороби, особливо на початку 1920-х рр. За даними О. Мельничука, протягом 1923 р. вони так і не досягли середнього заробітку. Адже у січні того року пересічний розмір виплат із тимчасової непрацездатності становив 65,9% від середньої зарплати промислового робітника, в березні — 67,3% та навіть у грудні — лише 92,8%. Проблема з недоплатою зберігалася й у середині 1920-х рр.⁵⁹ До того ж, гроші, отримані за допомогою, швидко з'їдала гіперінфляція.

Щоб захистити інтереси застрахованих, Наркомат праці у 1923 р. увів індексацію виплат (шляхом їх нарахування в товарних рублях)*. У 1924 р. гіперінфляцію, врешті-решт, було подолано, однак у другій половині 1920-х рр. її тенденції відновилися, хоча і в менших розмірах. Намагаючись попередити знецінення допомоги, Наркомат праці запровадив її дворазову видачу замість одноразової⁶⁰. За підрахунками Центрального управління соціального страхування (Цусостраху) СРСР, на 1928/29 р. фонд медичної допомоги на одного застрахованого пересічно складав по Радянському Союзу 24 руб. 75 коп., а по УСРР — 22 руб. 70 коп.⁶¹ Менші розміри виплат по Україні пояснювалися віднесенням більшості областей республіки до тарифних смуг із найменшими тарифними ставками.

Якщо страхування за тимчасовою непрацездатністю в радянських республіках було однією з найрозвинутіших галузей

---

* Товарний рубль відповідав купівельній спроможності рубля 1913 р.

соцстраху та вважалося «передовим» навіть на європейському рівні, то допомога в разі безробіття, навпаки, як за ступенем охоплених нею, так і за її розмірами. Щоправда, цей вид страхування передбачав також виплати безробітним на випадок хвороби, материнства й смерті (на поховання).

Витрати на повне забезпечення їх були непосильними для держави, що виходила з економічної кризи. Кількість останніх, які отримували грошову допомогу, та її розміри були незначними. До того ж, упродовж 1920-х рр. посилювалися обмеження щодо груп одержувачів і розмірів цих виплат, згідно з індустріальними пріоритетами. Щоправда, частка витрат на допомогу по безробіттю у бюджеті соціального страхування з 1920 р. по 1927 р. поступово збільшувалася — з 10,7% до 14,25%. Це пояснювалося постійним зростанням кількості безробітних впродовж 1920-х рр. та збільшенням розмірів допомоги, яку вони отримували внаслідок підвищення пересічного рівня заробітків (див. розділ «Працевлаштування»)⁶². В умовах хронічного дефіциту страхових коштів найбільш поширеним видом допомоги безробітним стали пільги щодо оплати користування житлом та комунальними послугами.

Незважаючи на класові пріоритети, рівень страхування різних груп робітників суттєво різнився. Існувала гендерна нерівність, зумовлена насамперед більш активною участю чоловіків у суспільному й зокрема індустріальному виробництві. З цієї причини частка застрахованих жінок була удвічі меншою, ніж чоловіків.

Індустріальними пріоритетами пояснювалося і слабке охоплення соцстрахом працівників сфери обслуговування та сільськогосподарських робітників. Незважаючи на високу питому вагу цих груп серед найманих працівників, їхня частка серед застрахованих була найменшою. Більшість останніх працювала в промисловості — 42%, 21% — на транспорті, 25% — у державних закладах, 5% — у сільському господарстві й 4% — в сфері обслуговування⁶³. Наведені дані стосуються у цілому

Радянського Союзу, але пропорції розподілу страхової допомоги між працівниками різних галузей народного господарства Української СРР відрізнялися від них несуттєво.

У 1925/26 р. в УСРР вдалося охопити повним страхуванням лише 40,5 тис., або 24%, членів профспілки «Всеробітземліс» та частковим — 46,8% (без робітників цукрової промисловості). Це були переважно працівники радгоспів і лісгоспів, у той час як частка застрахованих річних та строкових робітників одноосібних селянських господарств не перевищувала 8,9%⁶⁴. В 1927 р. було застраховано вже 15 тис., або 19% наймитів. Причому, як і раніше, найменше страхувалися поденні й сезонні робітники — відповідно 0,5 та 9,2%.

Через рік після прийняття закону про соціальне страхування наймитів у селянських господарствах (1928 р.) кількість застрахованих з числа останніх збільшилася до 82 тис. осіб, а їх частка — відповідно до 60% їх усієї кількості. Оскільки головну увагу профспілкові органи зосереджували на захисті інтересів найманих робітників, котрі працювали в господарствах підприємницького типу, питома вага застрахованих у них була найбільшою — 64%. Значною вона була і серед громадських пастухів⁶⁵.

Розміри соцстраху сільськогосподарських робітників юридично відповідали нормам, встановленим державою для промислового пролетаріату. Однак на практиці нормативи соціального забезпечення не реалізовувалися. В неповному розмірі надавалася допомога за «лікарняними», мізерними були пенсійні виплати, по безробіттю й ін.

Брак коштів на соціальне забезпечення сільськогосподарських робітників зумовлювався різними чинниками. По-перше, недобором страхових внесків по соцстраху через економічну маломіцність селянських господарств; по-друге, нерозвиненістю мережі органів соціального страхування на селі; по-третє, пільговим розподілом централізованого страхового фонду на користь промислових робітників відповідно до індустріальних

пріоритетів. Так, у 1927 р. з 10 млн руб. грошових надходжень цього фонду за рахунок відрахувань із заробітної плати працівників радгоспів було повернуто місцевим органам «Всеробітземлісу» лише 16%, або 1,5 млн. руб.

Класова політика призводила до утисків соціальних прав сільськогосподарських робітників. Так, члени «Всеробітземлісу» становили лише 5,3% серед представників різних профспілок, котрі в 1927 р. користувалися соціально-курортним лікуванням. Із безробітних усіх галузей народного господарства, які отримували відповідну допомогу, їх було 3,5%, а серед тих, котрі знаходилися на пенсійному забезпеченні, — 1%⁶⁶.

Зважаючи на потребу перерозподілу бюджетних коштів на індустріалізацію, компартійно-радянські органи вдалися до часткового перегляду статей державного законодавства для зменшення розмірів страхової допомоги, а іноді й позбавлення її деяких категорій застрахованих, насамперед тих, які мали додаткові джерела прибутку.

У 1925 р. Наркомат праці СРСР дозволив управлінням соціального страхування союзних республік зняти із забезпечення осіб, котрі не були пов'язані з промисловістю, і тих, за яких роботодавці заборгували сплату страхових внесків. При цьому зауважувалося, що «від таких заходів не мають постраждати пролетарські елементи».⁶⁷

В 1926 р. розміри пенсійного забезпечення для певних груп його одержувачів було скорочено. Зокрема постанова Наркомсоцзабезу УСРР від 15 травня того ж року «Про права пенсіонерів у зв'язку з майновим станом їх» позбавила права на пенсійне забезпечення працюючих серед тих, заробітки яких удвічі перевищували норми пенсій, а також усіх членів інвалідних та інших видів кооперативів, які отримували їх, незалежно від розміру заробітків, за винятком учнів. Обмеження, встановлені для працюючих, поширювалися й на непрацюючих пенсіонерів, котрі мали прибутки від різного майна (денационалізованих

будинків, садиб, меблів тощо). Пенсії також скасовувалися для осіб, які більше 6 місяців знаходилися на лікуванні в медичних закладах. Щоправда, їх родини зараховувалися на пенсійне забезпечення нарівні із сім'ями, які втратили годувальника⁶⁸.

У 1927 р. органам праці було надано право обмежувати на 1/3 розміри пенсії за інвалідністю і так звану «додаткову допомогу» (на поховання, на предмети догляду за немовлятами та на їх годування) для осіб, котрі проживали в сільській місцевості. Це обмеження не поширювалося лише на мешканців фабрично-заводських селищ⁶⁹. Таким чином, підвищення пенсій міським робітникам здійснювалося за рахунок сільських.

Обмеження розмірів пенсій не поширювалося лише у разі втрати сім'ями годувальника. Навпаки, передбачалося їх підвищення. Однак встановлювалася пряма залежність розмірів допомоги сиротам від суми заробітку померлого. Якщо до 1926 р. родини з трьома дітьми отримували 2/3 повної пенсії або 50% середнього для даної місцевої заробітної плати, то після 1926 р. — 4/9 зарплати померлого; з двома дітьми — 1/2 повної пенсії або 1/3 зарплати (раніше — 40% її), з одним — 1/3 повної пенсії, або 2/9 заробітку (раніше — 30% його)⁷⁰. Таким чином, держава намагалася посилити зацікавленість робітників у підвищенні продуктивності праці й її кваліфікації.

В 1927 р. повністю припинялися виплати безробітним, побічні доходи котрих перевищували 50% пересічного заробітку для даної місцевості. Із забезпечення знімалися також частково застраховані. На рік раніше вводилася заборона на видачу допомоги політично неблагонадійним безробітним. Категорія таких осіб визначалася інструкцією ЦВК СРСР від 28 вересня 1926 р.⁷¹

Згідно з політикою залучення жінок у виробництво, з 1 червня 1927 р. вводився так званий «очікувальний строк», за котрим право на отримання виплат для породілля набували виключно робітниці, які пропрацювали за наймом півроку до початку відпустки за вагітністю, тобто такі, що підтвердили статус найманих⁷².

Восени 1927 р. почала розформовуватися система страхової медицини «Робмед», сформована в середині 1920-х рр.⁷³

З метою економії страхових коштів у березні того ж року було введено особливі правила, які передбачали відмову від виплати допомоги при короткотерміновій непрацездатності, викликаній пияцтвом. Вважалися прогулами і також не оплачувалися дні відвідування амбулаторій, якщо ці заклади працювали у неробочий час. Видача виплати застрахованому звичайно припинялася в разі з'ясування факту використання відпусток, що надавалися йому для лікування, не за призначенням⁷⁴. Для попередження нецільового використання допомоги на поховання право на її отримання було обмежене колом найближчих родичів⁷⁵.

Кампанія «режиму економії», започаткована на виробництві, до кінця 1920-х рр. охопила всі сфери суспільного життя. З метою скорочення «непродуктивних» (організаційних) витрат апарату соцстраху передбачалася його раціоналізація. Однак працівники страхових органів, які боялися скорочення штатів, намагалися зекономити кошти, асигновані на роботу органів соцстраху, за рахунок витрат на забезпечення застрахованих. Як повідомляли кореспонденти журналу «Вопросы труда на Украине», на місцях часто-густо траплялися випадки, коли страхкаси скорочували тарифні (профспілкові — *Авт.*) відпустки за рахунок вирахування з них робочих днів, невідпрацьованих робітниками з причини хвороби. Мали місце й факти, коли страхові каси виплачували допомогу по безробіттю впродовж 6 місяців замість встановлених законом 9 та інші порушення законодавства⁷⁶. На 1–2 місяці затримувалися виплати по лікарняних, на 4–5 — по додаткових видах допомоги⁷⁷. З 1927/28 р. затримки у виплаті останньої й пенсій відбувалися постійно⁷⁸.

Дратувало застрахованих не тільки скорочення розмірів страхових виплат, як законне, так і незаконне, а й бюрократизм та тяганина у роботі відповідних органів. Для отримання допомоги їм доводилося не менше двох разів звертатися до

страхаси: вперше — для подання документів і вдруге — за отриманням грошей. В обох випадках, безперечно, не обходилося без тривалого очікування у чергах. Причому лише в двох містах УСРР — Харкові й Луганську — страхові каси розташовувалися на промислових підприємствах, що спрощувало процедуру отримання виплат.

У найгіршому становищі опинились застраховані, котрі мешкали в сільській місцевості. Оскільки органи соцстраху не здійснювали перекази грошової допомоги поштою, останнім часто-густо приходилося ходити за отриманням її до районних страхових кас на відстань до 20–40 верст. Це призводило до прогулів на виробництві⁷⁹.

Серйозні вади в роботі органів соцзабезу спричиняла централізація страхової справи. Багатоступенева система розгляду заяв застрахованих, концентрація страхкас у центрах економічних районів*, а також позбавлення місцевих органів соціального страхування можливості самостійно розв'язувати дріб'язкові питання ускладнювали та затримували обслуговування застрахованих. Оскільки заяви безробітного про видачу допомоги мали проходити через 7 інстанцій, навіть у кращих страхових касах України більшість заяв про призначення пенсій задовольнялася в термін від одного до 10 місяців, у той час як за законом ця процедура мала здійснюватися впродовж двох тижнів.

Проте, навіть після призначення пенсій, митарства пенсіонерів не припинялися. Через погану організацію роботи страхкас їм доводилося простоювати в чергах за отриманням пенсій не менше 6 годин, у той час як сама операція, включаючи

---

* На районні страхові каси звичайно покладалося завдання обслуговування застрахованих працівників декількох заводів і фабрик. Зокрема в Донбасі було створено 25 районних кас держстраху, котрі охоплювали 164 підприємства, на яких працювали 215 тис. найманих працівників (Хроника: Социальное страхование // Вестник профессионального движения Украины. — Москва, 1922. — № 4. — С. 26).

прийом пенсійної книжки, виписку ордера й видачу грошей, займала не більше 4-х хвилин.

Численні непорозуміння між страховими органами та застрахованими спричиняло і недосконале законодавство. Безкінечні інструкції та роз'яснення до основних законів, що нерідко суперечили одні одним, були незрозумілі не тільки застрахованим, а й працівникам страхкас⁸⁰.

Вивчення проблеми дає підстави зробити висновок, що система соцстраху найманих працівників, котра сформувалася на початку 1920-х рр., діяла на основі політичних пріоритетів. І хоча влада наголошувала на класовому принципі соціальної політики, пільговиками цієї системи були військовослужбовці та особи, які мали особливі заслуги перед революцією. Це пояснювалося домінантою політичних чинників над економічними. Так, за основу пенсійного забезпечення було взято не тільки соціальне походження і майновий стан, а й чинники, що визначали політичну благонадійність потенційних пенсіонерів. Водночас стаж, освіта, кваліфікація органами соцзабезу не враховувалися. На початку 1920 рр., як вважає В. Шарпатий, пенсії, їх види та розміри виконували функцію допомоги для певних категорій населення з тих, котрі не мали інших засобів існування. Причому сам факт проголошення їх пенсійного забезпечення виконував дві важливі функції: стабілізацію суспільного миру і формування в свідомості широких мас лояльного ставлення до радянської політичної системи⁸¹.

У зв'язку з переходом до непу в соціальній політиці радянської влади посилилися виробничі пріоритети. Тому соцстрахування, запроваджене для сезонних, тимчасових та сільськогосподарських робітників здійснювалося у неповному обсязі. Виняток становили працівники радгоспів, що отримали повний пакет страхової допомоги.

Згідно з новими пріоритетами, пенсії за інвалідності стали призначатися виключно у разі отримання травм на виробництві.

Вводилися вони також для старих робітників, котрі мали серйозні захворювання. Щоправда, при обрахуванні розмірів пенсійної допомоги за інвалідністю, органи соцзабезу не враховували ані коефіцієнт трудової участі працівників, ані попередній заробіток, а лише її групу.

Розміри інших видів соціальних виплат почали нараховуватися на підставі фактичної зарплати конкретного працівника, а не середнього заробітку для даної місцевості, як це робилося раніше. Під час визначення допомоги по безробіттю враховувалися не тільки професійна кваліфікація, а й трудовий стаж.

Подовжувалися терміни надання страхових виплат непрацездатним та безробітним робітникам. Крім того, останні по соцстраху найманих працівників були поширені й на членів їхніх родин. У меншому розмірі їх отримували особи, котрі залучалися до виконання трудових повинностей, що існували для міського населення на випадок надзвичайних ситуацій.

В той же час розміри деяких інших видів соціального страхування було скорочено — допомогу на поховання, на випадок смерті годувальника, а також на «посаг для новонароджених», на випадок вагітності та годування немовлят. Щоправда, терміни останньої суттєво подовжувалися.

Враховуючи необхідність перерозподілу бюджетних коштів на потреби індустріалізації, в у 1926–1927 рр. вводилися нові обмеження страхової допомоги найманим працівникам. Зокрема для застрахованих, котрі проживали у сільській місцевості, скорочувалися розміри пенсій за інвалідністю й розміри «додаткової допомоги» (на поховання, на предмети догляду за немовлям і на його годування); для всіх груп застрахованих — пенсій на випадок втрати годувальника. Крім того, було введено так звану «поясну систему» нарахування заробітних плат та страхової допомоги.

З метою підтримки кадрових працівників посилювалася диференціація виплат для безробітних залежно від рівня їх кваліфікації.

Найбільш слабким ланцюгом соцстраху в УСРР, як й у цілому в Радянському Союзі порівняно з країнами Західної Європи були пенсійна справа та страхування на випадок безробіття. Вони поступалися західноєвропейським, як за широтою охоплення, так і за своїми розмірами. У той же час допомога на випадок тимчасової непрацездатності та материнства була більш розвинутою; зокрема остання надавалася не тільки хворим, а й тим, хто доглядав за ними в родині, а також у разі карантину (захворювання одного з членів сім'ї застрахованого заразною хворобою). Крім того, в СРСР передбачалося соціальне забезпечення на випадок вдівства і сирітства.

Серйозною перешкодою на шляху формування «страхового бюджету» була проблема несвоєчасного надходження відповідних внесків, а також їх менші розміри в Україні порівняно з Російською Федерацією.

---

¹ *Чекін А. (Яроцкий В.)* Социальное страхование. (Введение в теорию). — Б.м., 1924; *Теттенборн З.* Советское социальное страхование. Изд. 3. — Москва, 1929; *Забелин Л.* Теоретические основы социального страхования. — Москва, 1926 и др.

² *Краснопольский А. С.* Основные принципы советского государственного социального страхования. — Москва, 1951; *Каравасев В. В.* Социальное страхование в СССР. — Москва, 1959; Государственное социальное страхование. Учебное пособие для слушателей школ профдвижения. — Москва, 1953.

³ *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1962.

⁴ *Андрусисин Б.* У пошуках соціальної рівноваги. Нариси політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920-х рр. — К., 1995.

⁵ *Шарпаций В.* Особливості пенсійного забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 11. — К., 2004; *його ж.*

Особливості функціонування системи соціального забезпечення в РСФРР та УСРР 1920-х років: порівняльний аналіз // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 13. — К., 2005; *його ж.* Пенсійне забезпечення населення УСРР 1920–1930-ті роки: соціо-історичний дискурс // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 15. — К., 2007; *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-х–30-х рр. ХХ ст.). — Вінниця, 2009.

⁶ *Мельничук О.* Теоретичні аспекти фінансової системи соціального страхування в Україні у 1920-ті рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 322–339.

⁷ *Мовчан О.* Соціальне страхування робітників УСРР у добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія». — Вип. 2. — Тернопіль, 2009. — С. 105–116.

⁸ ЗУ України, 1921. — Від. 1. — № 1. — Ст. 4; № 4. — Ст. 119.

⁹ *Мілютин Б.* Социальное обеспечение в условиях новой экономической политики // Вопросы социального обеспечения. — 1921. — № 6. — С. 1–12.

¹⁰ Вісті ВУЦВК. — Х., 1921. — 6 жовтня; Коммунист. — Х., 1921. — 3 ноября.

¹¹ *Барит А. В., Мілютин Б. Т.* Основные принципы социального страхования: Лекции. — М., 1933. — С. 23.

¹² ЗУ України. — 1921. — Від. 1. — № 1. — Ст. 3.

¹³ Там само. — № 6. — Ст. 177.

¹⁴ Там само. — 1926. — Від. I. — № 2. — Ст. 16.

¹⁵ Там само. — 1922. — № 4. — Ст. 59.

¹⁶ Там само. — 1927. — Від. I. — № 13. — Ст. 77.

¹⁷ *Мілютин Б.* Очередные задачи собеса в условиях новой экономической политики // Вопросы социального обеспечения. — 1922. — № 1. — С. 6–7.

¹⁸ *Данский Б. Г.* Социальное страхование раньше и теперь. — Москва, 1928. — С. 56.

¹⁹ *Georg V., Manning G.* Socialism, Social Welfare and the Soviet Union. — London., 1980. — P. 36.

²⁰ *Астрахан Е. И.* Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих в СССР. — Москва, 1961.

²¹ ЗУ України, 1922. — № 43. — Ст. 617.

²² Там само. — Від I. — № 37. — Ст. 519.

²³ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 58.

²⁴ Там же. — С. 59.

²⁵ *Лях С. Р.* Наймана праця в сільському господарстві в умовах непу. — К., 1990. — С. 73.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 348. — О. 1. — Спр. 1121. — Арк. 12; *Georg V., Manning G.* Op. cit. — P. 35–36.

²⁷ *Шарпатов В.* Особливості функціонування системи соціального забезпечення в РСФРР та УСРР 1920-х років: порівняльний аналіз. — С. 252.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 1121. — Арк. 12.

²⁹ Там само. — Арк. 75.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.6. — Спр. 30. — Арк. 73.

³¹ Там само.

³² *Мельничук О.* Теоретичні аспекти фінансової системи соціального страхування в Україні у 1920-ті рр. XX ст. — С. 332.

³³ ЗУ України, 1922. — № 52. — Ст. 751.

³⁴ Известия. Вечерний выпуск. — Одесса, 1923. — 22 ноября.

³⁵ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 62.

³⁶ *Гулый К. М.* Положение трудящихся на Украине (Доклад на Всеукраинском совещании работников труда и социального страхования). — Х., 1928. — С. 60.

³⁷ II съезд профсоюзов Украины. 3-8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. — Х., 1924. — С. 228.

³⁸ *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-х–30-х рр. XX ст.). — С. 307.

³⁹ Там само. — С. 319–320.

- ⁴⁰ ЦДАВО України — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 1466. — Арк. 51.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² *Гулый К. М.* Указ. соч. — С. 63–75.
- ⁴³ *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-х–30-х рр. XX ст.). — С. 327–328.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ *Гулый К. М.* Указ. соч. — С. 63–75.
- ⁴⁶ *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-х–30-х рр. XX ст.). — С. 307.
- ⁴⁷ *Гулый К. М.* Указ. соч. — С. 56, 85, 87.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. — С. 63–75.
- ⁵⁰ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 68–69.
- ⁵¹ Там же. — С. 70–71, 75–76.
- ⁵² *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-х–30-х рр. XX ст.). — С. 255.
- ⁵³ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 5528. — Оп. 3. — Спр. 33. — Арк. 29.
- ⁵⁴ Крокодил. — Москва, 1924. — № 14. — С. 14.
- ⁵⁵ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 78.
- ⁵⁶ *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-х–30-х рр. XX ст.). — С. 255.
- ⁵⁷ Крокодил. — Москва, 1928. — № 1. — С. 6.
- ⁵⁸ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 78.
- ⁵⁹ *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-х–30-х рр. XX ст.). — С. 246, 247.
- ⁶⁰ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 70–71, 75–76.
- ⁶¹ *Киян И.* Новый порядок финансирования медицинской помощи застрахованным // Вопросы страхования. — 1929. — № 2. — С. 13.
- ⁶² *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 99, 100.
- ⁶³ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 61.

⁶⁴ *Мовчан О. М.* Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади. — Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928). — К., 2000. — С. 174.

⁶⁵ *Лях С. Р.* Вказ. праця. — С. 74.

⁶⁶ *Мовчан О. М.* Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади. — С. 175.

⁶⁷ *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-х–30-х рр. XX ст.). — С. 302.

⁶⁸ ЗУ України. — 1926. — № 17. — Ст. 60.

⁶⁹ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 82, 86.

⁷⁰ Там же. — С. 83.

⁷¹ *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-х–30-х рр. XX ст.). — 168.

⁷² *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 76–77.

⁷³ ЗУ України. — 1927. — Від. I. — № 46. — Ст. 210.

⁷⁴ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 83.

⁷⁵ Там же. — С. 80.

⁷⁶ *Збрижер Я.* Усилить надзор за деятельностью страхкасс // Вопросы труда на Украине. — X., 1928. — № 8. — С. 13.

⁷⁷ *Файнгель Л.* Почему происходят перебои в выплатах на Украине // Социальное страхование. — М., 1928. — № 24. — С. 2–3.

⁷⁸ *Мельничук О.* Теоретичні аспекти фінансової системи соціального страхування в Україні у 1920-ті рр. XX ст. — С. 335.

⁷⁹ *Бройде Л.* Реорганизация системы выплат и пенсий // Вопросы труда. — Москва, 1928. — № 5. — С. 9.

⁸⁰ *Б-ов Б.* Бюрократизм в органах соцстраха // Вопросы труда. — Москва, 1928. — № 4. — С. 16.

⁸¹ *Шарпатов В.* Особливості пенсійного забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.). — С. 422.

Розділ IV

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

Одним із найменш досліджених аспектів повсякденного життя робітників України до останнього часу залишалася проблема їх медичного обслуговування. У 1920-ті рр. досвід їх відповідного забезпечення вивчали керівники органів страхової медицини «Робмед» та фахівці з соціальної гігієни, які започаткували дослідження професійної захворюваності¹. Надалі ця проблема набула побіжного висвітлення в працях з історії вітчизняної охорони здоров'я й медицини².

Першою публікацією істориків, у котрій зачіпаються питання медичного обслуговування робітників, була монографія Г. Діденка, опублікована на початку 1960-х рр. Однак у ній досліджено лише один з аспектів проблеми, що цікавить нас, — систему курортного оздоровлення робітників і до того ж у хронологічних межах першої половини 1920-х рр.³

Вивчення історії медичного обслуговування робітників у 1920–1930 рр. ХХ ст. фактично розпочалось у сучасній історіографії. В зв'язку з актуалізацією досліджень з соціальної історії з'явилися праці про становлення та розвиток охорони їх здоров'я й соціального страхування у радянській Україні. Авторка даної монографії опублікувала дослідження з історії медичного обслуговування робітників УСРР у 1920-ті рр.⁴ Розвиток страхової медицини у міжвоєнний період дослідив О. Мельничук⁵, а в публікаціях Ю. Барабаш та І. Довжука із проблеми охорони здоров'я у Донбасі в перше десятиріччя

радянської влади показано історію становлення і розвитку медичного обслуговування робітників у цьому промисловому регіоні.⁶

В даному розділі увагу зосереджено на з'ясуванні рівня останнього у зв'язку із становленням та згортанням системи страхової медицини і зокрема на проблемах поліклінічної й лікарняної допомоги застрахованим, забезпечення їх ліками, а також на боротьбі з професійними захворюваннями, які визначали специфіку діяльності закладів «Робмеду».

Класова політика компартійно-радянської влади зумовила організацію системи пільгового медичного обслуговування робітників. Вона була започаткована професійними спілками зі створення на промислових підприємствах комісій з охорони праці та здоров'я в складі їх представників і медичних працівників У грудні 1921 р. ініціативу профспілок підтримав уряд: за постановою РНК України при Наркоматі охорони здоров'я УСРР було засновано відділ робітничої медицини («Робмед») під головуванням висуванців професійних спілок. На «Робмед» покладалося завдання організації медичних закладів промислових підприємств для обслуговування робітників, й, насамперед, боротьби з професійними захворюваннями робітників. Відділ складався з чотирьох інспектур: лікувально-профілактичної, відновлення працездатності, фізкультури й оздоровлення робітників підлітків, а також Центрального лікувального бюро з метою надання спеціалізованої допомоги хворим, яких направляли на лікування⁷. У 1922 р. почали організовуватися територіальні відділи «Робмед» в промислових округах, а наступного року було відкрито Інститут робітничої медицини у Харкові, при котрому діяли курси по підготовці фабрично-заводських лікарів.⁸

Окружні відділи страхової медицини, що засновувалися у промислових та непромислових округах, мали стежити за правильністю та доцільністю надання медичної допомоги та вико-

ристанням коштів страхових кас. Це завдання покладалося на секції з визначення і відновлення працездатності відділів «Робмед», що спрямовували роботу лікарсько-контрольних, експертних, санаторно-курортних, відбірних та абортних комісій, а також проводила виїзні секцій в округах та розглядали скарги застрахованих на роботу комісій.⁹

На місцях «Робмеди» спиралися на профспілки, наради лікарів і комісії соціальної допомоги у лікувальних закладах та інститут страхових делегатів на підприємствах.¹⁰ Зокрема, фабзавкоми, слідкували за включенням до колективних угод обов'язків господарських органів щодо відрахування необхідних коштів на медичну допомогу та оздоровлення робітників, забезпечення закладів «Робмеду» належними приміщеннями, здійснення заходів підвищення кваліфікації фабрично-заводських лікарів.¹¹

Через обмеженість державних ресурсів система «Робмеду» мала створюватися на принципах змішаної державно-страхової медицини. Обов'язок дотаційного фінансування цієї системи було покладено на промислові підприємства, що мали щомісячно відраховувати до фонду страхової медицини 5–7,6% надходжень з фонду заробітної плати, та на професійні спілки, яким також належало виділяти частку грошових коштів на потреби оздоровлення робітників¹². Враховуючи кризове становище промисловості у 1922 р., норму відрахувань з фондів заробітної плати підприємств було тимчасово зменшено до 5%¹³.

Упродовж 20-х рр. система фінансування закладів «Робмеду» зазнавала постійних змін. Якщо спочатку фонд страхової медицини, так званий «Г» був дотаційним до коштів Наркомату охорони здоров'я, то згодом, згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 3 лютого 1926 р., він став основним джерелом фінансування медичної допомоги застрахованим за умови підкріплення його дотаціями з місцевого й державного бюджетів, а також асигнуваннями з інших страхфондів¹⁴. Проте вже через два роки пленум ВУРПС 1928 р. запропонував перевести всі

лікувальні заклади «Робмеду» на державний або місцевий бюджети за умови збільшення цільових асигнувань на робітничу медицину¹⁵. Це рішення підтримав IV Всеукраїнський з'їзд професійних спілок (грудень 1928 р.), делегати котрого проголосували за надання фонду медичної допомоги застрахованим дотаційного характеру.¹⁶

Незважаючи на те, що УСРР була центром паливно-металургійної промисловості СРСР, фінансування медичної допомоги робітникам республіки здійснювалося на значно нижчому, у порівнянні із загальносоюзним, рівні. Цей парадокс пояснювався заниженим рівнем фінансування лікувальних закладів України внаслідок пільгового (зниженого) страхового тарифу для підприємств важкої промисловості, а також через більшу питому вагу робітників серед населення республіки. Зокрема у 1926/27 р. середній розмір витрат на надання допомоги застрахованим в УСРР становив лише 22 руб. 70 коп. на рік на особу, в той час як у РСФРР він дорівнював 24 руб. 01 коп., а в цілому по СРСР — 24 руб. 75 коп. Крім того, впродовж другої половини 20-х рр. плани фінансування медичної галузі систематично зривалися. Так, у 1925/26 р. відділ робітничої медицини отримав 1 млн. 334 тис. руб. замість передбачених 1 млн. 834 тис. руб.¹⁷ У наступному році Центральне управління соціального страхування вилучило з фонду медичної допомоги в Україні 2 млн. руб., а у 1928/29 р., незважаючи на збільшення кількості застрахованих, українському «Робмеду» було не додано 5 млн. руб.¹⁸

Відсутність належного фінансування гальмувало налагодження системи медичного страхування робітників. У 1922 р. органи «Робмеду» марно намагалися поновити вщент зруйновану мережу амбулаторно-поліклінічних та лікарняних закладів, у першу чергу — в Гірничопромисловому районі України, оскільки в умовах розрухи й голоду вони не постачалися харчами, медикаментами, білизною та паливом, а медичні працівники були на утриманні населення. Медичну допомогу робітникам надавали

медпункти, лікарні та амбулаторії. Заклади поліклінічного профілю були не чисельними. Формально у 1922/23 р. кількість амбулаторно-поліклінічних закладів при підприємствах збільшилася в УСРР з 280 до 628 переважно за рахунок амбулаторій, а кількість лікарень — з 111 до 152. Більшість новостворених поліклінік, призначених для обслуговування робітників, не відповідали статусу закладів такого типу як за характером, так і за кваліфікацією їх працівників. Тому у наступному році 40% таких поліклінік було повернено в статус амбулаторій та медичних пунктів.

Фактично розвиток мережі закладів «Робмеду» намітився в 1923/24 р., однак у наступному році цей процес було призупинено. Консервація нерентабельних підприємств, що скоротила надходження коштів до фонду страхової медицини, зумовила ліквідацію відділів та закладів останньої в непромислових округах, кількість котрих скоротилася з 665 до 650. Виняток становили робітничі поліклініки, чисельність яких збільшилася з 61 до 75 (Див. додатки, табл. 1).¹⁹

Щоб покращити рівень медичної допомоги застрахованим, у 1925/26 р. було заплановано побудувати 25 лікарень, 24 поліклініки, 9 амбулаторій та інші лікувально-профілактичні заклади, зокрема в Донбасі відповідно — 14, 14 і 9. Однак через скорочення фінансування на 25% органи «Робмеду» урізали програму будівництва медичних, й насамперед, лікарняних закладів, надавши пріоритет спорудженню амбулаторій, особливо — в Гірничо-промисловому районі (Див. табл. 1). Це зумовило розвиток системи цих закладів у промислових регіонах республіки.

Якщо в аграрних округах у 1926/27 р. чисельність поліклінічно-амбулаторних закладів зросла лише на 24%, а в наполовину промислових (Бердичівській, Вінницькій, Житомирській, Глухівській, Запорізькій, Зінов'євській, Кременчуцькій, Маріупольській, Мелітопольській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Черкаській округах) — на 20%, то у промислових із великими університетськими центрами (Дніпропетровській,

Київській, Одеській, Харківській) — на 34%, а в гірничопромислових (Артемівській, Луганській, Сталінській та Криворізькій округах) — на 51% (Підраховано за даними табл. 1). У цей час було побудовано перші показові радянські медичні заклади — Палац охорони здоров'я в Дніпропетровську при заводі ім. Г. Петровського, зразкову поліклініку диспансерного типу у Червоно-Заводському районі Харкова, а також п'ять типових робітничих поліклінік: на судноремонтному заводі ім. А. Марті в Миколаєві, Лозовій Павловці Кадіївського району Луганської округи, Костянтинівці Артемівської округи, Горлівці, Краматорську. Завершувалося будівництво шести типових поліклінік — на Титовському руднику Лисичанського району Артемівської округи, Петровському руднику Маріїнського району Сталінської округи, Будьоннівському руднику, у с. Марганець однойменного району Криворізької округи, в районі Дубової Балки тієї ж округи, а також у Маріуполі.²⁰

До 1929 р. було відкрито 5 нових лікарень, 10 поліклінік і 5 амбулаторій. Завершувалося спорудження ще 5 амбулаторій, 3 поліклінік та 1 лікарні²¹. Однак основним типом медичних закладів, що обслуговували робітників, залишалися найпростіші — медпункти та амбулаторії.

За винятком поодиноких зразкових поліклінік, у проектуванні звичайних допускалися суттєві прорахунки, а в будівництві — недоробки. Так, Костянтинівську поліклініку спорудили у заболоченій місцевості, а Сталінську — далеко за містом. Через недостатнє обладнання більшість нових поліклінік працювали не на повну міць: їх завантаженість становила 40–60%²², у той час як старі працювали з перевантаженням, не маючи можливості обслуговувати всіх тих, хто потребував медичної допомоги.

Через перевантаженість і брак коштів на утримання більшість поліклінічно-амбулаторних закладів були в незадовільному санітарному стані. Коридори вчасно не прибиралися, а у кабінетах стояли заіржавілі столи з інструментами та ліками²³.

І все ж, незважаючи на зазначені недоліки, наприкінці 20-х рр. медичним закладам удалося зменшити кількість відмов хворим у наданні допомоги. Кількість застрахованих робітників значно зросла, й вони почали частіше звертатися до медичних закладів*. Зокрема в 1927/28 р. кількість відмов порівняно з попереднім роком зменшилася на 12%. Головним чином це було досягнуто за рахунок обслуговування застрахованих медичними закладами відкритого типу, завдяки покращанню забезпечення їх лікарями, чисельність котрих за рік зросла з 3 тис. 839 до 4 тис. 301, а також шляхом інтенсифікації їхньої праці.²⁴

Почастішали і випадки обслуговування хворих вдома. З 1926/27 р. по 1927/28 р. кількість таких відвідувань зросла майже на третину (29%) при збільшенні чисельності застрахованих на 4,4%. Причому у Донбасі кількість випадків обслуговування хворих вдома збільшилася майже 49% — щоправда, у 25% випадків — фельдшерами. Оскільки заклади «Робмеду» не могли задовольнити всі виклики лікарів додому, застраховані почали звертатися за допомогою удома до загальногромадянських медичних закладів, особливо на селі. Й хоча серед сільського населення застраховані становили невелику частку, їх відвідування лікарями дорівнювала 20% їх загального числа.²⁵

Активізація лікарського контролю за станом хворих робітників зумовлювалося не тільки посиленням вимог до рівня їх медичного обслуговування, а і необхідністю підвищення трудової дисципліни. За рішенням I Всеукраїнської наради по лікарському контролю та експертизі, що відбулася 8–12 квітня 1926 р., нагляд за хворими вдома мав стати головним засобом боротьби з прогулами й необґрунтованими видачами допомоги за рахунок страхових кас²⁶.

---

* З 1926/27 р. до 1927/28 р. кількість застрахованих збільшилася на 4,4%, а число їх звернень до медичних закладів — на 12% (ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 79. — Арк. 121).

Однак лікарі боялися відмовляти працівникам фізичної праці у наданні лікарняних листків, оскільки могли бути звинуваченими у класово-ворожому ставленні до робітників як представники буржуазної інтелігенції. Тому контроль лікарсько-контрольних комісій (ЛКК) за видачею бюлетенів доповнювався контролем самих робітників — делегатів від страхкас. Страхделегати відвідували робітників, які отримували відпустки з непрацездатності, удома, в гуртожитку або заводському бараку та перевіряли чи дійсно вони хворі або симулюють хворобу, чи є за ними належний догляд та чи забезпечені вони ліками, чи виконують у повному обсязі приписи лікаря або не лікуються належним чином, щоб спеціально затягнути перебування вдома.²⁷

Видача липових листків із непрацездатності не була рідкісним явищем. У 1920-ті рр. робітники звичайно отримували їх не за хабарі, а, зважаючи на «антиспецівські» настрої в суспільстві, шляхом морального й фізичного тиску на лікарів. Не випадково на сторінках тогочасних сатирично-гумористичних журналів систематично з'являлася інформація про побиття робітниками незговірливих лікарів і карикатури на хуліганів. На них звичайно зображувався чоловік грізної постави з накачаними м'язами, котрий погрожував кулаками старенькому німецькому лікарю. Під малюнками розміщувався напис типу: «Що, відпустку з хвороби не хочеш давати? Тоді сам її отримаєш!»²⁸

Покарання таких робітників звичайно обмежувалося моральним осудом товариських судів, незважаючи на закон про боротьбу з хуліганством пацієнтів у медичних закладах. Водночас лікарі, які видавали фіктивні листки із непрацездатності мали відповідати в дисциплінарному порядку: підлягали пониженню у посаді або звільненню, а з 1927 р. могли також притягатися до кримінальної відповідальності, щоправда, в разі злочину, склад котрого у законі не визначався.²⁹

В тому ж році посилювався контроль за видачею лікарняних листків із боку страхових кас. Якщо короткотермінові відпустки з тимчасової непрацездатності на термін не більше 5 днів, як і раніше, дозволялося видавати лікарям місцевих закладів системи «Робмед», то на більш тривалий термін — до 10 днів — виключно лікувальним консультаціям у складі лікарів — лікуючого й консультанта від страхкаси. В разі конфлікту між ними щодо діагнозу хворого видача листків із непрацездатності передавалася до ЛКК (лікарсько-контрольних комісій), що створювалися при страхкасах за участю трьох представників — двох лікарів — лікуючого та консультанта від страхкаси та члена страхового органу. Призначенням інвалідності хворим, працездатність яких після лікування не відновлювалася, займалися БЛК (бюро лікарського контролю).³⁰

Одночасно активізували роботу страхові делегати. Кампанія боротьби за підвищення трудової дисципліни, що збігалася з іншою — «висуванством» робітничих активістів до державного апарату, була сприйнята багатьма із них як можливість відзначитися на громадській роботі для просування по соціальній драбині. Нездорова запопадливість страхделегатів, які чи не у кожному, хто перебував на лікарняному, вбачали прогульника, викликала обурення робітників. Їх неприязне ставлення до страхових делегатів передавала карикатура «Хитрий контролер», розміщена в журналі «Крокодил». На ній було зображено двох чоловіків: виснаженого у ліжку, який переодягав сорочку, й другого з папкою у руках, що спостерігав за хворим з-за рогу. Напис під малюнком передавав думки кожного із них:

«Хворий: Господи! Здається, смерть наближається! Дай хоч сорочку зміну!

Уповноважений (страхделегат — *Авт.*): Ось, пес, також хворим прикидається! А сам чисту сорочку вдягає — у гості збирається!»³¹

Багатоступеневий контроль, котрий, здавалося б, мав гарантувати пільгове обслуговування застрахованих, насправді, досить швидко перетворився в бюрократичну перепону, що перешкоджала їм вчасно отримувати лікувально-оздоровчу допомогу. Хворим, які мали страховий поліс, доводилося витратити чимало зусиль і часу на ходіння по різних комісіях та закладах й очікування у чергах для подовження листків із непрацездатності, отримання дозволу на курортну допомогу чи направлення на лікування до центральних закладів «Робмеду» або набуття статусу інвалідам. Митарства застрахованих, пов'язані із вибиванням численних довідок, стали темою гуморески С. Чмельова «Фізкультура та спорт. Ходіння. Веселкові перспективи на отримання допомоги». Її персонаж, дехто громадянин Панасенко, встановив рекорд подолання бюрократичних перепон — «обійшов за два тижні 465 установ, покривши шлях, рівний віддаленості від Харкова до Ленінграда», але після цього бідолаха помер і йому «було побудовано пам'ятника... на міському кладовищі»³².

Найслабкішим ланцюгом страхової медицини була лікарняна допомога. Спроби покращити її рівень без належного забезпечення виявилися малоефективними. У 1923/24 р. через скорочення фінансування страхової медицини, лікарні «Робмеду» передавалися на утримання місцевого бюджету, але виключно там, де це було можливим, де існувала розвинута мережа лікарняних закладів відкритого типу (загального користування). За «Робмедом» залишилися лише лікарні закритого типу у важливих промислових центрах (Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську) та при великих промислових підприємствах в інших регіонах республіки. У 1924/25 р. частка лікувальних закладів страхової медицини в Гірничопромисловому районі становила 43,5% загальної кількості лікарень «Робмеду»³³. Незважаючи на гостру потребу у ліжковій допомозі, будівництво лікарень здійснювалося повільно. Найгірше становище з медичною допомогою склалося в Донбасі, де ще до революції мережа

лікарняних закладів була слабо розвиненою. У цьому регіоні в 1927/28 р. на одне ліжко припадало у середньому 127 застрахованих при нормі — 100³⁴, а в Артемівській та Луганській округах — ще більше (в останньому — до 152). В Артемівській навіть не було відбудовано дореволюційної мережі лікарняних ліжок, у тому числі для інфекційних хворих (див. додатки, табл. 2)³⁵.

Зокрема в Костянтинівці, де існували хімічний і металообробний комбінати, на яких у 1928/29 р. працювало 16 тис. працівників, існувала лише одна маленька лікарня на 80 ліжок, що забезпечувала застрахованих допомогою з розрахунку 1 — на 200 осіб. У Горлівці, де розташовувалися великі шахти та коксобензолні, металообробні й машинобудівні підприємства зі штатом працівників 28 тис. осіб, діяло три лікарні (Горлівська — на 80 ліжок, Микитівська — на 40 і Байракська — 20 ліжок), котрі забезпечували застрахованих ліжковою допомогою на тому ж рівні, що й Костянтинівська. А в Краматорську 1300 застрахованих обслуговувала лікарня на 80 ліжок (1 ліжко на 182 особи).

Катастрофічно бракувало аналогічної допомоги металургам інших округ. У Сартані Маріупольської округи 15 тис. працівників металургійного заводу обслуговувала непристосована лікарня на 90 ліжок³⁶. У Кривому Розі на 40 тис. мешканців було лише дві лікарні — загального користування на 100 ліжок та робітнича на 70 (1 на 235 застрахованих)³⁷. Якщо закрита робітнича лікарня була обладнана необхідним устаткуванням і добре відремонтована, то окружна розміщувалась у малому, непристосованому приміщенні та мала погане обладнання. Пошесний барак, в якому бракувало ізолятора, був переповнений інфекційними хворими, а в амбулаторії лікарні, що обслуговувала незастрахованих хворих, збиралися довгі черги. Хворі, чекаючи прийому, стояли або сиділи на брудній підлозі. Коштів не вистачало навіть на дотримання належного санітарного стану. Через невчасне вивезення нечистот в окружній лікарні стояв сморід, особливо у пологовому будинку.

У тісному приміщенні розміщувалася і робітничка лікарня при марганцевих копальнях Нікопольського району. Щоправда, вона була обладнана необхідним медичним устаткуванням³⁸. 12 тис. застрахованих робітників металургійних заводів та шахт Алчевська Луганській округи обслуговувала невелика лікарня на 75 ліжок³⁹. Як вказувалося в доповідній записці, надісланій члену політбюро ЦК КП(б)У К. Сухомлину «Про захворюваність робітників і про недостатність медичної допомоги та необхідність побудови нової лікарні в Алчевську» від партійного керівництва міста у 1929 р. (лист не датований), лікарня, що існувала, не справлялася з наданням допомоги хворим робітникам, особливо влітку, коли лютували інфекційні шлунково-кишкові хвороби. Через неможливість госпіталізації інфекційним хворим доводилося залишатися в переповнених казармах серед здорових робітників.

Низький рівень, а часто й відсутність медичної допомоги, як і погані житлові умови, викликали незадоволення робітників, котрі почали звільнятися з виробництва. Тільки у липні 1929 р. з підприємств зокрема Алчевську звільнилися 4 тис. робітників⁴⁰.

Гострою, особливо у Донбасі, була проблема віддаленості лікарняних закладів від відповідних селищ. 41% донецьких гірників отримували медичну допомогу в радіусі від 2 до 6 км від місця проживання, до 2 км — 8,3%, а на місці — 31,9%. Ближче від відповідних селищ знаходилися робітничі лікарні, що обслуговували працівників силікатної, металургійної та особливо хімічної промисловості. Так, усі робітники підприємств останньої отримували лікарняну допомогу на відстані 2 км, причому 88% — на місці; 88% робітників металургійних підприємств — у радіусі до 2 км, а 12% — від 2 до 6 км; 45,4% робітників силікатної промисловості — до 2 км⁴¹. Такі відстані в умовах бездоріжжя й браку місцевого транспорту позбавляли багатьох хворих медичної допомоги. Уряд взявся до розв'язання проблеми віддаленості закладів робітничої медицини від промислових центрів лише в 1929 р.⁴².

Платні медичні послуги були для них малодоступними. Навіть у випадках, коли вони мали оплачуватися за рахунок страхкас — у разі отримання невідкладної допомоги мало-забезпеченими застрахованими, які не могли оплатити послуги приватних лікарів (самостійно або за допомогою родичів).⁴³ Страхкаси зазвичай відмовлялися компенсувати застрахованим такі витрати. Навіть за рішенням суду, для отримання якого доводилося витратити чимало зусиль.⁴⁴ Причиною був хронічний дефіцит коштів страхкас.

У 1926/27 р. через обмеженість лікарняної мережі «Родмеду», особливо у непромислових округах, 56% застрахованих користувалися загальногромадянськими лікарнями і лише 44% — робітничими. Винятком був Донбас, де майже всі застраховані (90%) користувалися робмедівськими лікарнями. В той же час лікарні «Робмеду» при цукрових заводах, а також у двох окружних містах — Сталіно та Луганську обслуговували переважно незастрахованих⁴⁵.

Допомога лікарняних закладів страхової медицини була недостатньою не тільки за кількісними, а й за якісними показниками. Стаціонари, як правило, надавали медичну допомогу хірургічним та гінекологічним хворим, а також обслуговували жінок, котрі бажали перервати вагітність. Ліжок для лікування інших хворих катастрофічно бракувало або, як в єдиному медичному закладі Луганської округи, взагалі не було⁴⁶. Не вистачало ліжок і для породілля, оскільки у деяких лікарнях промислових районів не існувало пологових відділень⁴⁷. Це було пов'язано з дефіцитом лікарських кадрів.

Незважаючи на поступове збільшення кількості медиків у Донбасі, головними чином за рахунок фахівців загального профілю, лікарів вузької спеціальності не вистачало. Якщо чисельність терапевтів у цьому регіоні з 1925/26 до 1928/27 рр. збільшилася з 39 до 96, педіатрів — із 3 до 15, то хірургів — лише із 21 до 29, окулістів — із 3 до 10, фізіотерапевтів — із 12 до 16, венеро-

логів — із 9 до 21, гінекологів — із 15 до 25, невропатологів — з 4 до 8 й рентгенологів із 3 до 8. Крім того, наприкінці 20-х рр. майже половину лікарів Донбасу становили фахівці за стажем роботи до 5 років, тобто без потрібного досвіду роботи.⁴⁸ Це були недавні випускники медичних вишів, які під час навчання одержували державні стипендії, а після його закінчення мали відпрацювати «за розподілом», витрачені на них стипендіальні гроші.⁴⁹

Лікарі не бажали працювати у Донбасі та Криворіжжі через гостру житлову кризу і брак елементарних побутово-культурних умов. Медичну допомогу населенню промислових регіонах надавали переважно фельдшери. Так, у Сніжнянському районі в першій половині 1929 р. з 14,5 тис. хворих, що звернулися за лікарською допомогою до закладів Наркомздоров'я, 9,5 тис. обслуговували фельдшери⁵⁰.

До лікарень «Робмеду» у першу чергу потрапляли хворі за направленнями амбулаторій та поліклінік, що працювали при них, потім — інші застраховані, й, врешті-решт, — незастраховані⁵¹. Збільшення обслуговування цими закладами хворих без страхового полісу, що відбулось наприкінці 1920-х рр. через невиконання постанови ВУРПС (квітень 1928 р.) про передання медичних закладів загального користування на утримання місцевого бюджету, негативно позначилося на рівні медичної допомоги застрахованим. Якщо в 1926/27 р. у цілому по Україні частка незастрахованих хворих, що лікувалися у закладах робітничої медицини становила 12%, а в Донбасі — 10%, то у наступному році відповідно — 14,2% і 16,5%⁵².

Негативно позначалося на рівні лікарського обслуговування і сумісництво медичних працівників, праця яких, незважаючи на постійну перевантаженість, недостатньо оплачувалася. Щоб підробити на стороні, лікарі не тільки працевлаштовувалися у різних медичних закладах, а й надавали медичні послуги у приватному порядку, нерідко нелегально. З 1925 р. держава наклала заборону на приватну практику для багатьох груп

лікарів: санітарного профілю, інтернів*, членів ЛКК, тих, які працювали у закладах «Робмед», або були запрошеними на роботу окружними органами НКОЗ, за взаємною згодою.⁵³ В 1927 р. з 11 тис. лікарів, які надавали приватні медичні послуги, мали необхідну ліцензію лише 124⁵⁴. Дільничним лікарям дозволялося брати плату лише у виключних випадках — при наданні «неорганізованої допомоги», тобто у неробочий час, причому лише у сільській місцевості.⁵⁵

Неповажне ставленням до лікарської праці у суспільства штовхало медиків до порушення лікарської етики, особливо у психіатричних лікарнях. Про жахливі умови утримування пацієнтів у цих закладах та злочинну байдужість до них з боку медичних працівників повідомлялося у передачі редактора харківського «Вечірнього радіо» М. Христофорова «За стінами Сабурівської лікарні». Розповідалося, що у столичній психіатричній лікарні через недостатнє фінансування (26 коп. на день на одну особу) пацієнти ходили голі та босі в приміщенні, що погано опалювалося, і систематично недоїдали. Внаслідок відсутності приміщень для ізоляції різних груп хворих вони утримувалися разом і постійно билися. Обслуговуючий персонал, якого бракувало, погано доглядав за ними та примушував замість себе виконувати «чорну роботу», а у разі непокори накладав фізичні покарання: пацієнтів тягали по підлозі, душили, били в живіт, щоб не залишати синців. У той же час лікарі проявляли байдужість до таких вчинків обслуговуючого персоналу, оскільки самі не виконували належно службових обов'язків.⁵⁶

Незадовільний рівень медичної допомоги спричиняв численні конфлікти між медичними працівниками та хворими або їхніми родичами, котрі нерідко закінчувалися побиттям лікарів, особливо у сільській місцевості. Незважаючи на зростання

---

* Лікар, прикомандирований до лікувальної установи на 2–3 роки для підвищення кваліфікації.

кількості закладів «Робмед» та збільшення лікарів у них, рівень медичного обслуговування робітників наприкінці 1920-х рр. погіршився. Це зумовлювалося дефіцитом фонду фінансування закладів страхової медицини за умовою збільшенням чисельності застрахованих, які користувалися їхніми послугами. За наслідками обстеження закладів «Робмед» у 1929 р., ВУРПС констатував: «Стан медичної допомоги застрахованим не тільки відстає від загального розвитку народного господарства і залишається важким, а й характеризується погіршенням, особливо в промислових районах».

Розпочались перебої у роботі медичних закладів, насамперед лікарень, котрі закривалися на 1,5–2 місяці не тільки в Донбасі, а майже по всіх округах. Зривався ремонт їх приміщень; погіршувалося постачання продовольством, перев'язочними матеріалами, медикаментами, затримувалася зарплата лікарям⁵⁷. У таких умовах обов'язок забезпечення медичних закладів білизною, предметами гігієни, перев'язочними матеріалами та навіть паливом перекладався на хворих.

Звичай проблема забезпечення медичних закладів загострювалася наприкінці бюджетного року, коли бюджетні кошти вичерпувалися, але у 1929 р. криза розпочалась раніше. Через відсутність ліків та перев'язочних матеріалів, особливо на периферії, багато хворих, що отримали травми і залишилися без медичної допомоги, стали інвалідами.⁵⁸

Медичні заклади систематично не додержували за планами постачання жири, м'ясо, крупи і цукор.⁵⁹ Хворі, котрим не приносили їжу з дому, тікали зі стаціонарів через голод.⁶⁰ Погіршення продовольчого забезпечення зумовлювалося заготівельною кризою, що виникла в 1928–1929 рр. Проте навіть у благополучному 1926 р. норми харчування хворих у деяких лікарнях не дотримувалися через намагання адміністрації цих закладів впровадити «режим заощадження» за рахунок скорочення витрат на пацієнтів.⁶¹

Через фінансові труднощі термін перебування хворих у лікарнях скорочувався, особливо у великих містах. Однак офіційні органи пояснювали ситуацію, що склалася, виключно збільшенням числа жінок, які намагалися перервати вагітність і займали нечисленні лікарняні ліжка⁶².

В 1929 р. у періодичних виданнях з'явилося чимало критичних матеріалів з приводу погіршення медичного забезпечення робітників, особливо у Донбасі. Падіння рівня лікарської допомоги застрахованим у регіоні також засвідчують статистичні дані (див. табл. 3).⁶³ Незважаючи на пріоритетний розвиток охорони здоров'я в індустріальних регіонах, Наркомздоров'ю УСРР не вдалося впоратися із завданням забезпечення пільгового медичного обслуговування робітників важкої промисловості.

Періодичні вилучення коштів із фонду розвитку робітничої медицини негативно впливали на стан її окремих галузей та сфер діяльності, зокрема й тих, що визнавалися пріоритетними: боротьбу з інфекційними, професійними і соціальними захворюваннями, а також охорону материнства та дитинства.

Серйозні проблеми в медичному обслуговуванні робітників зумовлювалися нерозвиненістю мережі допоміжних медичних закладів «Робмеду»: аптек, хіміко-бактеріологічних лабораторій і рентген-кабінетів.

У перший рік існування страхової медицини при нечисленних робітничих поліклініках та лікарнях почали організовуватися аптеки, в котрих зберігалася безкоштовне обслуговування, щоправда, винятково для застрахованих робітників і службовців, у той час як в інших, що підлягали «Медторгу», вводилася оплата медикаментів. З 1921/22 р. до 1923/24 р. кількість аптек «Робмеду» зросла з 5 до 186. В 1925/26 р. його аптечна мережа складалася з 338 закладів. Однак у наступному році їх кількість зменшилася на третину внаслідок переведення аптек «Робмеду», переважно в аграрних та напівпромислових регіонах, на господарський розрахунок і переданням їх у відання місцевих

управління охорони здоров'я. Можливість безкоштовного придбання ліків за страховою залишилась тільки в окружних центрах з великими університетськими центрами та у промислових районах і, насамперед, Гірничопромислового, де мережа аптек «Робмеду» продовжувала зростати. В 1926/27 р. їх частка становила половину допоміжних закладів страхової медицини УСРР (Див. табл. 4).⁶⁴

Однак на початку 20-х рр. застраховані часто-густо не могли придбати в робітничих аптеках елементарні ліки, оскільки вони постачалися за певними групами медикаментів у розмірі від 15 до 60% потреби⁶⁵. Перебої в забезпеченні аптек зумовлювалися скороченням експорту ліків, якій на 55% задовольняв потреби в фармацевтичних товарах у 1910–1914 рр., та руйнацією вітчизняної медичної промисловості, що активно розвивалася під час Першої світової війни.⁶⁶

Забезпечення аптек медикаментами дещо поліпшилося наприкінці 20-х рр. завдяки відбудові та розвитку хіміко-фармакологічної промисловості. В 1927/28 р. радянські підприємства випускали продукцію, котра на 70% задовольняла потреби у фармацевтичних препаратах, зокрема повністю — у неосальварсані, галеніках і дозованих засобах; від 98 до 88,6% — в неорганічних препаратах; більше ніж на 2/3 — у дезінфекційних засобах й алкалоїдах, тоді як в органічних препаратах — лише наполовину (Див. табл. 5).⁶⁷

Загальносоюзні дані не відображали ситуацію, що склалася в Україні. Аптеки, як і раніше, лихоманило від перебоїв у постачанні фармацевтичними засобами, оскільки в республіці не існувало відповідного виробництва. Саліцило-хлороформовий завод та Катеринославську йодну станцію, створені під час Першої світової війни, було законсервовано.⁶⁸ Незважаючи на наявність необхідних ресурсів, було відхилено пропозицію Наркомздоров'я УСРР щодо налагодження виробництва української рицинової олії, хоча її експорт, а з 1926 р. ввезення з

РСФРР не задовольняли потреб.⁶⁹ Таку ж позицію союзний уряд зайняв і стосовно організації виробництва в Україні інших фармацевтичних препаратів, хоча в аптеках республіки бракувало таких простих ліків, як камфорна і рицинова олія, бертолетова сіль, борна кислота, йодоформ.⁷⁰ Внаслідок затримки асигнувань на заклади «Робмеду» у 1927/28 р. ситуація з постачанням аптек страхової медицини катастрофічно погіршилася. Робітники фактично були позбавлені можливості користуватися безкоштовними ліками.⁷¹

Рівень забезпечення ними хворих погіршувався у міру віддаленості їх проживання від окружних центрів. Найкраще постачалися медикаментами застраховані в столиці. У Харкові було створено найбільшу в УСРР зразкову аптеку при 1-й робітничій поліклініці, де працювали 46 кваліфікованих фармацевтів, котрі щодобово виготовляли до 1700 одиниць ліків⁷². Аптеки районних центрів, що існували при медичних закладах, у яких працював некваліфікований персонал, обслуговували хворих переважно простими готовими ліками. В той же час платні госпрозрахункові аптеки готували ліки за складними рецептами. Сільські, при відповідних сільських медичних дільницях, щоденно готували від 40 до 100 одиниць ліків за нескладними рецептами, однак останні, виготовлені фельдшерами або акушерками, котрі поєднували лікувальну роботу з фармацевтичною, мали низьку якість⁷³. Однак і в міських аптеках вона не завжди була задовільною, хоча й дещо кращою, ніж у сільських. Це засвідчували наслідки перевірки аптечних закладів (Див. табл. 6).⁷⁴ Наприклад, у міських аптеках Уманської округи відпускалося 42,8% якісних ліків, а в сільських — лише 7,8%. Більшість їх не відповідала стандартам не тільки за якісними показниками, а й за нормами розфасовки: на етикетках фармацевтичних препаратів нерозбірливо вказувалися рецепт та дозування прийому, розчини розливалися у погано вимитий посуд, а порошки відвантажували з відхиленням від норми до 50%.

Якість лікування залежала не тільки від наявності необхідних медикаментів, а й від правильної діагностики захворювань. Незважаючи на те, що у 1926/27 р. порівняно з 1922/23 р. кількість хіміко-бактеріологічних лабораторій в УСРР збільшилася в 11 разів, а рентгенівських кабінетів — у 6 разів (підраховано за даними табл. 4), темпи зростання діагностичних закладів не відповідали потребам медичної допомоги. Оскільки в СРСР рентгенівські апарати не вироблялися, а їх експорт стримувався через обмеженість коштів і ліцензій, до 1928/29 р. для закладів «Робмеду» було придбано лише 6 останніх.⁷⁵ За наявності апаратів організації рентгенівських кабінетів перешкоджав брак фахівців та плівки. З цих причин на чотири місяці припинили роботу рентгенівські кабінети в Алчевську й Хрустальному Луганської округи. Через брак приміщення не вдавалося відкрити аналогічний кабінет у Вільшанській лікарні, хоча апаратуру для нього було придбано у 1923 р.⁷⁶

Перші електро-світло- та водолікувальні кабінети при закладах робітничої медицини було організовано в 1924/25 р. Єдина у Донбасі електросвітловодолікарня працювала в Артемівську Сталінської округи. Проте лікуватися в ній могли лише місцеві робітники, оскільки для приїжджих не було побудовано ані гуртожитку, ані їдальні. До того ж, перевага на позачергове обслуговування надавалася членам КП(б)У⁷⁷. Через два роки після відкриття закритися через вихід з ладу апаратури і не працював до кінця 20-х років електро-світлолікувальний кабінет у Макіївці.⁷⁸

Найкраще обладнувалися медичним устаткуванням столичні заклади робітничої медицини, де приймали хворих кваліфіковані працівники, а консультації надавали професори з провідних науково-дослідних установ. Але, за чинними інструкціями, робітники могли потрапити на консультацію чи на лікування до таких закладів лише з дозволу лікувального бюро при центральному «Робмеді», який надавався за клопотанням його місцевих органів чи страхових кас, тобто після бюрократичної процеду-

ри, що нерідко затягувалася на декілька місяців. Тому багато хворих прибували до Харкова «неорганізованим порядком» з надією самостійно отримати направлення на лікування від Центрального лікувального бюро (ЦЛБ). Після кількадечної біганини та чекання в довгих чергах деяким із них вдавалося отримати необхідну резолюцію і потрапити на лікування до столичних закладів. У 1924 р. частка тих, хто отримав дозвіл на медичну допомогу поза направленням місцевих органів «Робмеду», становила 36% серед застрахованих, котрі лікувалися в столичних медичних закладах за дозволом ЦЛБ.

Кількість застрахованих, які отримували допомогу у найкращих медичних закладах республіки, була мізерною. В 1924 р. вона досягла лише 2 тис. 988 хворих, або 0,28% застрахованих. Частка робітників серед них дорівнювала 26,6%, службовців — 42% й членів родин застрахованих — 31,1%. Більшість іногородніх хворих приїздили з Донеччини та Полтавщини. Найвищою була частка робітників серед прибулих із Донбасу (37,5%) й найменшою — серед місцевих харків'ян, що лікувались у столичних закладах «Робмеду» (22%).

Майже половину хворих становили хронічні, котрі потребували постійної допомоги. Вони займали більшість стаціонарних ліжок. 18,7% хворих отримували терапевтичну допомогу, 12% — хірургічну, 16,5% — неврологічну, 6,96% — офтальмологічну, 7,4% — отоларингологічну, 24% — ортопедичну й протезну — 8,7%.

Профілюючою в роботі центральних закладів «Робмеду» була стаціонарна допомога, а інші види останньої мали допоміжне значення. Відповідно 56,1% коштів страхового фонду «Г» (на надання медичної допомоги) у столиці витрачалося на стаціонарну, 2,6% — на амбулаторно-поліклінічну, 15,6% — на санітарно-курортну, 0,8% — на консультативну допомогу та 5,2% — на забезпечення прибулих хворих гуртожитками й 6,3% — на протезування.⁷⁹

Боротьба з професійними захворюваннями, що мала стати визначальним напрямком діяльності органів «Робмеду», розпочалась з організації охорони здоров'я робітничої молоді. У 1923 р. при відділі робітничої медицини НКЗУ і при робмедах 13 промислових округів було створено Інспектуру охорони здоров'я робітничої молоді (ОЗРМ).⁸⁰ Згідно з декретом РНК УСРР від 21 листопада 1922 р., одним із перших заходів інспектури стало проведення безкоштовних медичних обстежень застрахованих робітників-підлітків⁸¹. Незважаючи на те, що кількість обстежених зростала (з 1923 р. до 1926 р. — з 11 тис. 149 до 30 тис. 149 осіб), огляди залишалися вибірковими. Вони охоплювали переважно підлітків окремих металургійних підприємств.⁸² Якщо в Катеринославській губернії обстеження взагалі не проводилися, то у Донбасі вони охоплювали значну частину робітничої молоді.⁸³ Однак, частка обстежених, як, наприклад, по Луганській окрузі, становила менше третини робітників-підлітків: 3 тис. з 10 тис.⁸⁴ Крім того, як зазначалося на I Всеукраїнській нараді з охорони здоров'я робітничої молоді (березень 1926 р.), «медичні обстеження проводилися в спішньому порядку при відсутності кваліфікованих медичних сил й тому страждали неповнотою та неточністю».⁸⁵

Медичні огляди виявили незадовільний стан здоров'я підлітків і нерідко — їх непридатність до роботи, котру вони виконували. Так, у Кременчуцькій окрузі 40% молоді хворіло на сухоти й ще 20% — на інші хвороби, а в «гарячих» цехах металургійної промисловості Донбасу хронічно хворою була половина працівників-підлітків.⁸⁶

У 1925 р. в Київській та Харківській окружних поліклініках було започатковано їх диспансеризацію.⁸⁷ З 1927 р. цей досвід було поширено на великі школи ФЗУ, де вводилися посади штатних лікарів, а у промисловості — на підприємства, в яких підлітки працювали на шкідливих виробництвах⁸⁸. Однак у більшості професійних шкіл (фабрично-заводського учнівства,

індустріально-технічних, професійно-технічних та сільськогосподарських) диспансеризація не проводилася.⁸⁹

На стадії організації й наукових дослідів перебувала робота закладів «Робмеду» з профвідбору молоді. З 1924 р. як експеримент її було започатковано в столичному бюро по вибору професій, а у 1926 р. зроблено спробу поширити на Київ, Дніпропетровськ, Сталіно та Одесу, де створювалися аналогічні органи. Однак через перевантаженість санітарно-промислових лікарів, котрі не мали вільного часу не тільки для участі в засіданнях бюро, а й для консультацій під час прийому молоді на роботу і зарахування на навчання до шкіл ФЗУ, діяльність їх виявилася малоефективною. В результаті підлітки призначалися на роботу, що не відповідала стану їхнього здоров'я та викликала професійні захворювання.⁹⁰

Не забезпечувалося й оздоровлення робітничої молоді. Хоча профспілкові органи звичайно дотримувалися встановленої для робітників-підлітків броні при розподілі місць у будинках відпочинку та на курортах, яка становила відповідно 10% і 5%⁹¹, кількість осіб, що могла скористатися цією пільгою, була мізерною. Так, у 1925 р. з 200 підлітків, визнаних такими, котрі потребували оздоровлення, санаторно-профілактичні заклади відвідали лише 3.⁹²

Масовій диспансеризації та професійному відбору й оздоровленню молоді перешкоджали відсутність цільових асигнувань із боку страхових органів, брак санітарно-промислових лікарів та їх перевантаженість, а також нечисленність оздоровчих закладів. 75 таких фахівців не вистачало навіть для забезпечення медичних закладів великих промислових підприємств. Тому в аграрних округах УСРР їх взагалі не було.⁹³

Не вдалось започаткувати профілактику і лікування професійних захворювань дорослих робітників. Робота закладів «Робмеду» перебувала на стадії диспансерного обліку. Періодичні медичні огляди не організовувалися навіть серед робітників

шкідливих виробництв. Відповідно травми й професійні захворювання не реєструвалися, а кваліфікована лікарська допомога при нещасних випадках не надавалася.⁹⁴ Її організацію гальмував брак санітарно-промислових лікарів, приміщень і обладнання для організації медпунктів.⁹⁵

Перша лікарська допомога на виробництві зазвичай запроваджувалася на рівні самопомоги: всі бригади на рудниках та заводах почали постачатися індивідуальними пакетами зі стерильним перев'язочним матеріалом, а десятники — сумками-аптечками. 500 останніх було направлено для навчання на короткотермінові курси першої медичної допомоги⁹⁶. Доставці травмованих до нечисленних робітничих амбулаторій та лікарень перешкоджав дефіцит карет швидкої медичної допомоги і навіть носилок для перенесення хворих. Так, 15 шахт Хрустального рудоуправління обслуговували 2 карети швидкої допомоги.⁹⁷

Організація кваліфікованої лікарської допомоги при нещасних випадках на виробництві розпочалась зі створення у 1927 р. пунктів першої медичної допомоги і амбулаторій на промислових підприємствах. В першу чергу — на великих, а на інших — виключно за умовою шкідливості виробництва. На підприємствах з кількістю працівників від 100 до 230 осіб вони мали організовуватися у разі віддаленості виробництв від медичних закладів не менше, ніж на 1,5 км, а з небезпечними умовами праці — з меншою чисельністю виробничого персоналу та ближчим розташуванням до поліклінік та лікарень — до 0,5 км. На підприємствах велетнях, приміщення, яких були розкидані на широкій території, медпункти належало створювати у цехах з кількістю працюючих від 300 до 500 осіб. Штат медпунктів також залежав від кількості робітників, яких їм належало обслуговувати. На виробництвах, де працювало близько 500 осіб, персонал пунктів приписувалося формувати у складі лікаря, медсестри та санітара, з більшою чисельністю працюючих —

додатково фельдшера, сестри та санітара, а з меншою — лише помічника лікаря (фельдшером) та медсестри.⁹⁸

Для того, щоб робітники могли отримувати на виробництві не тільки першу допомогу, а й лікування, якщо захворювання не потребувало звільнення з роботи, на найбільших підприємствах, поряд з пунктами першої медичної допомоги у цехах, мали створюватися амбулаторії, укомплектовані фахівцями різного профілю (завідувачем, терапевтом, хірургом, санітарно-промисловим лікарем, лікарем по диспансерній роботі та двома стоматологами, а диспансері — також отоларингологом і окулістом)⁹⁹. Але фахівців, як правило, не вистачало. У 1926/27 р. один лікар на Донбасі мав обслуговувати 550 застрахованих, а в наступному ненабагато менше — 476. Бракувало і коштів на організацію не тільки амбулаторій, а й пунктів першої медичної допомоги.¹⁰⁰

Розгортання мережі медичних закладів у промислових регіонах, насамперед у Донецьку, Дніпропетровську та Криворіжжі, й особливо на гірничих підприємствах, здійснювалося за рахунок непромислових. Так, якщо в цілому по УСРР кількість пунктів першої медичної допомоги у першому півріччі 1928/29 р. порівняно з попереднім роком скоротилася з 424 до 408, то в Донбасі та Криворіжжі — збільшилася. До травня 1929 р. планувалося відкрити мінімум по два медпункти на великих шахтах Луганської, Артемівської і Сталінської округ, а також припинити прийом хворих фельдшерами там, де були лікарі, й встановити їх догляд над фельдшерськими пунктами та перев'язочними.

Ступінь забезпечення пунктами першої медичної допомоги різнився не тільки залежно від виробничої спеціалізації регіонів, а й в їх межах, оскільки вони звичайно організовувалися на великих підприємствах та шахтах з кількістю робітників не менше 300–500 осіб. Так, якщо підприємства гірничої та металургійної промисловості майже повністю забезпечувалися

пунктами першої медичної допомоги (на 88%), то у радгоспах їх майже не було¹⁰¹. Амбулаторну допомогу на місці мали 22% радгоспів і колгоспів та ще 7% — лікарську допомогу¹⁰².

Несвоєчасна допомога при виробничих травмах сприяла розвитку інвалідності, але ортопедична допомога для більшості хворих була недоступною. Єдиний в Україні Харківський інститут ортопедії, створений у 1922 р., приймав незначну частку хворих — лише за направлення Наркомату охорони здоров'я. В одній із заміток робкора, що була надрукована у «Пролетарскої правде» на початку 1929 р., повідомлялося про безкінечні черги, в яких хворим доводилося вистоювати, щоб потрапити на прийом у цьому інституті.¹⁰³ Ортопедичні відділення при лікарнях у місцевостях, де існували підприємства з високим ступенем виробничого травматизму, почали відкриватися з 1927 р. Організація Слов'янського інституту травматології, аналогічного Харківському, через брак коштів гальмувалася¹⁰⁴. Існувала й проблема із забезпеченням інвалідів протезами, котрі вироблялися лише на двох — Харківському та Київському — ортопедичних заводах. Для безкоштовного отримання протеза інваліди записувалися в чергу і чекали по декілька місяців¹⁰⁵.

Запроваджувалася профілактична медична допомога застрахованим. У 1923–1924 рр. в основних промислових центрах республіки почали діяти нічні профілакторії при робітничих диспансерах. Створювалася мережа профспілкових санаторіїв і будинків відпочинку. Тільки у 1923 р. на кошти профспілок у республіці було відкрито 35 будинків відпочинку на 1420 місць. А всього в Україні у 1925 р. діяло 139 будинків відпочинку та декілька санаторіїв, де зміцнювали своє здоров'я 76 тис. осіб.¹⁰⁶

Згідно з індустріальними пріоритетами, путівки на курорти першочергово отримували робітники провідних галузей виробництва. Зокрема для членів профспілок Донбасу на загальносоюзних курортах щорічно бронювалася тисяча місць. Крім того, їм надавалася третина путівок на республіканські курорти.¹⁰⁷

Як правило, їх отримували найкращі виробничники й громадські активісти, насамперед члени КП(б)У, що викликало незадоволення безпартійних робітників.¹⁰⁸ За віковою ознакою серед відпочивальників лікувально-оздоровчих закладів переважала молодь робітники.¹⁰⁹

Незаконно на курорти потрапляли родичі керівників підприємств, парторгів і голів профкомів, а також незастраховані працівники, котрі придбали путівки за гроші, хоча їх продаж установами заборонявся. Найкращі з них — в бархатний сезон, на курорти на березі моря — звичайно потрапляли до членів керівного «трикутника» — дирекції заводу, завкому та парткому. Робітники ж відпочивали там і тоді, куди й коли їх відправляли професійні спілки.¹¹⁰ До того ж отримання направлень на санаторне лікування для пересічних застрахованих, як уже згадувалося, було досить клопітною справою, пов'язаною із біганиною по різних установах та чеканням у чергах.

Виснажлива процедура «вибивання» путівок стала темою карикатури «Розумна передбачливість», на якій зображувався здоровезний на вигляд робітник, котрий вимагав бюлетень для відпустки з хвороби й направлення на лікування до санаторію. На відмову лікаря: «Так ви ж здоровий, як бик!» він заперечував: «Ну, так і що ж, що здоровий? Захворію від цих клопотів!»

Невдоволено робітники зустріли нововведення столичної страхової каси щодо запровадження контролю за ефективністю курортного оздоровлення, згідно з котрим вони не допускалися до роботи без довідки з поліклініки та заповнення анкети про зміни у стані здоров'я.¹¹¹

Незважаючи на зростання кількості санаторних закладів, частка застрахованих, які в них оздоровлювалися, суттєво не збільшувалася. Через постійний приплив робочої сили на виробництво вона на кінець 1920-х рр. не перевищувала 4,65%.¹¹² Тому робітники, котрі з року у рік не могли потрапити на

курорти, намагалися вибити направлення на санаторне лікування, загрожуючи фізичною розправою лікарям, яких вважали винними в несправедливому розподілі путівок.¹¹³

Через обмеженість місць у курортних закладах не був поширеним сімейний відпочинок у санаторіях. Проте траплялися випадки, коли низькооплачувані робітники через тяжке матеріальне становище відмовлялися від путівок і відпусток, щоб отримати грошову компенсацію за невикористаний відпочинок та підробити.

Часто-густо ті, котрі поверталися із санаторіїв, залишалися незадоволеними якістю отриманого оздоровлення, оскільки звичайно 200–300 курортників обслуговував 1 лікар. До того, ж відпочиваючих погано годували й розміщували в тісних кімнатах без елементарних зручностей, а їх дозвіллям ніхто не цікавився. Через брак культурного і спортивного інвентарю єдиними доступними розвагами у санаторіях були піші прогулянки та гра в карти¹¹⁴. Поширеним способом «дозвілля» курортників, особливо робітничої молоді, були пияцтво й бійки. Підлітки, які зазнавали образ та приниження від наставників під час виробничого навчання, намагалися помститися їм на відпочинку. За повідомленням газети «Пролетарий», найбільш поширеним проявом цього були випадки, «коли старим підливали воду у ліжку. Діставалося від юнаків і жінкам, яким не давали проходу».¹¹⁵ Дотримання санаторного режиму для таких «курортників» залежало від наявності горілки в найближчих кооперативних крамницях та розкладу їх роботи.¹¹⁶

Спроби адміністрації санаторних закладів організувати дозвілля відпочивальників шляхом проведення лекцій і гурткової роботи залишалися неефективними, оскільки такі «розваги» не цікавили їх. Як наслідок, більше, ніж 2/3 курортників покидали санаторії до закінчення терміну путівок, а 1/5, отримавши їх та кошти на проїзд, залишалися вдома.¹¹⁷ Не випадково, у 1920-ті рр. склалося прислів'я: «Від будинку відпочинку

відпочинок вдома».¹¹⁸ З приводу цього на сторінках журналу «Червоний перець» було розміщено карикатуру «Допекло». На ній зображувався виснажений курортник, котрий благав лікаря: «Батенько! Лікарю! Відпустіть мене на два дні додому... Я трішки спочину і потім добуду, насправді, добуду!»¹¹⁹

За наслідками дослідження можна зробити висновок, що з ініціативи професійних спілок органи охорони здоров'я намагалися організувати пільгову систему медичного обслуговування робітників. Спроба створення системи страхової робітничої медицини у першій половині 20-х рр. не увінчалася успіхом через кризовий стан промисловості. Фінансові ін'єкції закладів «Робмеду», здійснені за рахунок державного бюджету в середині 20-х рр., почали виводити їх із кризового становища. Однак систематичні зриви планів фінансування закладів охорони здоров'я наприкінці 20-х рр. спричинили нове погіршення рівня медичної допомоги робітникам УСРР. Незважаючи на збільшення розмірів фінансування, заклади робітничої медицини не справлялися зі зростаючим навантаженням як внаслідок збільшення кількості найманих працівників, так і через погіршення стану їх здоров'я. Тому збільшення чисельності лікувальних закладів, переважно амбулаторного типу, та зростання кількості медичних працівників не забезпечували належного рівня відповідного обслуговування робітників. Не могли суттєво змінити ситуацію й пільги, надані робітникам, що не спрацьовували при відсутності належного діагностичного та лікувального обладнання, а також необхідних ліків. І все ж таки, незважаючи на серйозні недоліки у розвитку вітчизняної медицини, зумовлені фінансовими труднощами, саме на початку 20-х рр. в УСРР було закладено засади ефективної системи охорони здоров'я, котра реалізувалась у майбутньому за більш сприятливих умов.

Додатки

Таблиця 1

Мережа поліклінічно-амбулаторних і лікарняних закладів «Робмеду»

	Роки	Амбулаторно-поліклінічна мережа				Лікарняна	
		поліклініки	амбулаторії	медпункти	всього	Число	в них ліжок
Вся Україна	1921/22	42	96	142	280	111	5708
	1922/23	100	260	259	628	152	6300
	1923/24	61	290	314	665	179	5848
	1924/25	75	283	292	650	121	4636
	1925/26	93	363	352	808	131	5152
	1926/27	103	375	381	859	135	5722
1 група: непромислові округи	1924/25	13	79	51	143	29	331
	1925/26	17	91	58	166	30	328
	1926/27	18	92	67	177	27	328
2 група: напівпромислові округи	1924/25	18	84	66	168	25	760
	1925/26	22	90	79	191	28	831
	1926/27	25	88	89	202	29	899
3 група: з великими університетами	1924/25	28	27	130	185	11	1020
	1925/26	37	31	163	231	16	1038
	1926/27	37	38	173	248	16	1170
4 група: Промислові округи	1924/25	16	93	45	154	56	2525
	1925/26	17	151	52	220	57	2955
	1926/27	23	157	52	232	63	3325

Таблиця 2

**Показники стану лікарської допомоги в Артемівській
окрузі у 1913–1928 рр.**

Роки		
1913	1923/24	1927/28
Чисельність населення (осіб)		
749 тис.	576 448 тис. 430	461 тис. 417
Кількість лікувальних дільниць		
25	32	42
Кількість лікарень		
15	12	16
Кількість ліжок в них		
458	305	345
Кількість інфекційних бараків		
14	4	8
Кількість фельдшерських пунктів		
12	1	1
Кількість лікувальних лікарів		
31	52	98
Кількість акушерок		
32	32	48
Кількість санітарних лікарів		
1	—	24

Таблиця 3

**Показники медичного обслуговування в Донбасі й інших
регіонах УСРР (із розрахунку на 1 робітника на рік)**

Регіон	Рік	Відвідувань хворими медзакладів	Викликів хворими лікарів до дому	Перебування у лікарнях (у ліжко-днях)
Донбас	1926/27	15,3	0,69	2,34
	1927/28	17,4	0,84	2,43
Решта частка УСРР	1926/27	18,7	1,79	2,74
	1927/28	19,9	2,29	2,78

Таблиця 4

Мережа допоміжних закладів «Робмеду» УСРР

	Роки	Аптеки	Хім.- бак. лабораторії	Рентген-кабінети	Електро-світлові кабінети	Електро-водні кабінети	Стоматологічні протезувальні кабінети	Зуболікувальні кабінети
Вся Україна	1921/22	5	7	10	—	—	—	Н. Д.
	1922/23	186	13	20	—	—	—	Н. Д.
	1923/24	186	Н. Д.	20	—	—	—	Н. Д.
	1924/25	338	30	21	9	3	30	Н. Д.
	1926/26	251	57	39	25	9	44	379
	1926/27	219	77	57	39	14	49	463
1 група	1924/25	84	3	3	—	—	7	Н. Д.
	1926/26	28	7	5	4	2	12	98
	1926/27	23	9	10	8	3	17	140
2 група	1924/25	98	7	4	—	2	8	Н. Д.
	1926/26	29	12	7	1	3	12	115
	1926/27	32	13	11	4	7	15	129
3 група	1924/25	29	13	7	9	1	5	Н. Д.
	1926/26	52	25	14	16	3	6	87
	1926/27	56	29	17	20	3	7	96
4 група	1924/25	127	7	7	—	—	10	Н. Д.
	1926/26	106	13	13	4	1	14	79
	1926/27	108	26	19	7	2	10	98

Таблиця 5

**Задоволення хіміко-фармакологічною промисловістю
СРСР потреб населення в окремих групах медикаментів**

Препарати ртуті	88,6%
Препарати йоду	95,5%
Інші неорганічні препарати	98%
Алкалоїди	70,6%
Неосальварсан	100%
Галеніки та інші дозовані засоби	100%
Інші органічні препарати	50,4%
Дезінфекційні засоби	69%
Хінін	0%

Таблиця 6

**Якість ліків, виготовлених у міських та сільських аптеках
Уманського округу за наслідками вибіркового обстеження**

Тип аптек за місцем розташування	Перевірено ліків	Їх якість		
		Задовільна	Не зовсім задовільна	Незадовільна
Міські	7	3	2	2
Сільські	13	1	6	6

¹ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — Х., 1927; *Розенберг А. И.* Постановка непосредственного оказания лечебной помощи застрахованным отделом лечебной медицины при НКЗ// Профилактическая медицина. — Х., 1924. — № 4. — С. 106–112; *Рохлина Л. Л.* Социальное страхование и медицина// Врачебное дело. — 1926. — № 14 — С. 1194–1196; Травматизм на Украине. — Х., 1934 та ін.

² *Белецкая Е. Я.* Организация здравоохранения. — Сталино, 1940; Досягнення охорони здоров'я Української РСР. — К., 1958; *Щурик П. Л.* Охорона здоров'я на Україні. — К., 1966.

³ *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1963.

⁴ *Мовчан О.* Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 19–65.

⁵ *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. XX ст.). — Вінниця. — 2009.

⁶ *Довжук І. В., Барабаш Ю. В.* Охорона здоров'я в Донбасі у 20-х рр. XX ст. — Луганськ, 2009.

⁷ *Рохлина Л. Л.* Указ. соч. — С. 1194.

⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1986. — С. 228.

⁹ *Мельничук О.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. XX ст.). — С. 203.

¹⁰ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 228

¹¹ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к III съезду профсоюзов Украины. — Х., 1927. — С. 190.

¹² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі — ЗУ України) — 1922. — № 13. — Ст. 227.

¹³ Коммунист. — Х., 1922. — 24 марта.

¹⁴ *Рохлина Л. Л.* Указ. соч. — С. 1194.

¹⁵ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов. (1926–1928); К IV съезду профсоюзов Украины. — Х., 1928. — С. 156.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 213. — Арк. 1.

¹⁷ Там само. — Спр. 376. — Арк. 3.

¹⁸ Там само. — Арк. 1.

¹⁹ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — Харьков, 1927. — С. 7.

²⁰ Там само.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 376. — Арк. 3.

²² Там само. — Арк. 5.

- ²³ Там само. — Арк. 139.
- ²⁴ Там само. — Спр. 79. — Арк. 121.
- ²⁵ Там само. — Спр. 231. — Арк. 5.
- ²⁶ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — С. 32–33.
- ²⁷ Отчет Всеукраїнського совета профсоюзів к III с'езду профсоюзів України. — Х., 1927. — С.190.
- ²⁸ Червоний перець. — Х., 1927. — № 12. — С. 3. Крокодил. — Москва, 1926. — № 24. — С. 7.
- ²⁹ Бюлетень НКЗО УСРР. — № 7-8. — С. 5–6.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Крокодил. — Москва, 1927. — № 23. — С. 11.
- ³² Червоний перець. — Х., 1928. — № 7. — С. 9.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 231. — Арк 11.
- ³⁴ Там само. — Арк. 2.
- ³⁵ Там само. — Спр. 88. — Арк. 2.
- ³⁶ Там само. — Спр. 376. — Арк. 98–99.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. — Арк. 137–139.
- ³⁹ Там само. — Арк. 98–99.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 379. — Арк. 10.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 1.
- ⁴² Там само. — Арк. 5.
- ⁴³ ЗУ України. — Х., 1924. — № 10. — Ст. 94.
- ⁴⁴ Крокодил. — Москва. — 1926. — № 44. — С. 10.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 79. — Арк. 122.
- ⁴⁶ Там само. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 115.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 213. — Арк. 5.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 373. — Арк. 1.
- ⁴⁹ Бюлетень НКЗО. — Х., 1927. — № 13. — С. 3.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 115.

- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. — Спр. 213. — Арк. 5.
- ⁵³ Там само. — Спр. 162. — Арк. 15, 21.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 5.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр 373. — Арк. 15.
- ⁵⁶ Там само. — Спр. 376. — Арк. 22–26, 77.
- ⁵⁷ Там само. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 1348. — Арк. 67–68; Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 213. — Арк. 5–5 зв.
- ⁵⁸ Там само. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 133.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 374. — Арк. 349.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 373. — Арк. 76.
- ⁶¹ Крокодил. — Москва, — 1926. — № 35. — С. 8.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 343. — Оп. 3. — Спр. 79. — Арк. 122.
- ⁶³ Там само. — Арк. 123.
- ⁶⁴ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — С. 7.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 88. — Арк. 50.
- ⁶⁶ *Щас Е. Ю.* Импорт фармацевтических товаров // Фармацевтический журнал. — Х., 1928. — № 3. — С. 12.
- ⁶⁷ Там само. — С. 13.
- ⁶⁸ *Ярослав М. И.* Нужно ли Украине свое химико-фармацевтическое производство // Фармацевтический журнал. — Харьков, 1928. — № 1–2. — С. 20–21; *Н. Д. Веркиев.* О добыче йода из водорослей Черного моря «Красная филлофора» // Фармацевтический журнал. — Харьков, 1928. — № 4. — С. 176.
- ⁶⁹ *Валяшко Н. А.* О касторовом масле из украинской клещевины // Фармацевтический журнал. — Х., 1928. — № 5. — С. 240.
- ⁷⁰ *П. Т.* О запрещении отпуска хинина в ручной продаже // Фармацевтический журнал. — Х., 1928. — № 7. — С. 406.
- ⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 347. — Арк. 111.
- ⁷² *Дадыкин И. Л.* Образцовая аптека на Харьковщине // Фармацевтический журнал. — Х., 1928. — 1–2. — С. 17.

⁷³ *Пельц С.* Лекарственная помощь в Харьковском округе // Фармацевтический журнал. — X., 1928. — № 1–2. — С. 69.

⁷⁴ *Бабич Я.* О качестве изготавливаемых лекарств в аптеках // Фармацевтический журнал. — X., 1928. — № 7. — С. 365.

⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 55.

⁷⁶ Там само. — Арк. 45.

⁷⁷ Крокодил. — Москва, 1927. — № 20. — С. 11.

⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 52.

⁷⁹ *Розенберг А.И.* Указ. соч. — С. 106–112.

⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 2. — Спр. 1930. — Арк. 126.

⁸¹ Там само. — Арк. 14–15.

⁸² Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — С. 26.

⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 2. — Спр. 1930. — Арк. 14–15.

⁸⁴ Там само. — Арк. 43.

⁸⁵ Там само. — Арк. 117.

⁸⁶ Там само. — Арк. 28, 39.

⁸⁷ Там само. — Арк. 117.

⁸⁸ Там само. — Арк. 43.

⁸⁹ Там само. — Арк. 14–15.

⁹⁰ Там само. — Арк. 117, 33.

⁹¹ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — С. 26.

⁹² ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 2. — Спр. 1030. — Арк. 16.

⁹³ Там само. — Спр. 2261. — Арк. 3.

⁹⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 347. — Арк. 25.

⁹⁵ Там само. — Спр. 213. — Арк. 5 зв.

⁹⁶ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — С. 27.

⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 170.

⁹⁸ Бюлетень НКЗО. — 1927. — № 11. — С. 22–24.

⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 337. — Арк. 14.

- ¹⁰⁰ Там само. — Спр. 213. — Арк. 5–5 зв.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 5; Спр. 454. — Арк. 1.
- ¹⁰² Там само. — Арк. 38.
- ¹⁰³ Там само. — Спр. 373. — Арк. 24.
- ¹⁰⁴ Пролетарская правда. — Х., 1927. — 22 мая; ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 78.
- ¹⁰⁵ Там само. — Арк. 55.
- ¹⁰⁶ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — Киев, 1983. — С. 228.
- ¹⁰⁷ Вестник профессионального движения Украины. — Харьков, 1932. — № 14. — С. 95.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2801. — Арк. 22.
- ¹⁰⁹ *Мельничук О. А.* Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. XX ст.). — С. 230.
- ¹¹⁰ Червоний перець. — Х., 1927. — № 10. — С. 7.
- ¹¹¹ Там само. — № 9. — С. 6.
- ¹¹² *Мельничук О. А.* Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. XX ст.). — С. 230.
- ¹¹³ Червоний перець. — Х., 1927. — № 12. — С. 4.
- ¹¹⁴ Там само. — Х., 1927. — № 15. — С. 5.
- ¹¹⁵ Пролетарий. — Х., 1927. — 14 августа.
- ¹¹⁶ Червоний перець. — Х., 1927. — № 15. — С. 5.
- ¹¹⁷ *Мельничук О. А.* Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. XX ст.). — С. 231.
- ¹¹⁸ Крокодил. — Москва, 1927. — № 20. — С. 10.
- ¹¹⁹ Червоний перець. — Х., 1927. — № 10. — С. 4.

Розділ V

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ УМОВИ ТА КОМУНАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ РОБІТНИКІВ

Незважаючи на гостру житлову кризу, котра панувала в містах, відповідні умови життя робітників УСРР у добу нової економічної політики в радянській історіографії довгий час не досліджувалися.

Питання про необхідність вивчення побуту городян у 1920–1930-рр. уперше поставили представники етнологічної школи в складі Етнографічної комісії ВУАН і Кабінету (Музею) антропології й етнології імені Хв. Вовка. Їхнім планам перешкодив політичний погром української науки¹. Першу спробу комплексного розгляду проблеми було зроблено на початку 1960-х рр. Харківський історик В. Г. Діденко довів, що у відбудовний період (тоді визначався в хронологічних межах 1921–1925 рр.) уряд робив основну ставку у відповідній політиці на перерозподіл житлофонду на користь робітників (ущільнення так званих «нетрудових верств населення» та створення його для профспілок), а також на ремонт відповідних помешкань. Тим часом державне, головним чином трестівське, житлобудівництво розпочалося лише із середини 1920-х рр.² Інший радянський історик О. Слущкий у той же період започаткував дослідження проблеми житлово-комунального обслуговування робітників, у хронологічних межах першої п'ятирічки, яка лише частково співпадає з хронологічними межами нашого дослідження.

Одночасно розпочалися перші спроби етнографічного й архітектурного вивчення житла робітників. Комплексне дослідження приватного житла в Донбасі у зв'язку з еволюцією

оточуючого середовища і побуту здійснив М. Приходько. В. Мойсеєнко на прикладі житлових комбінатів, збудованих на рубежі 1920-х–1930-х рр., проаналізував вплив соціальних факторів на формування архітектурних структур.³

В 1970-х рр. вивчення проблеми, яка нас цікавить, у вітчизняній історіографії фактично припинилося. Історики, котрі досліджували матеріальний побут робітників, під час розгляду питань їх житлового забезпечення обмежувалися констатацією факту відповідної кризи та декларуванням державних постанов щодо розгортання житлобудівництва⁴.

В пострадянській історіографії вивчення житлових умов робітників поновив запорізький історик В. Ткаченко. На прикладі Донбасу і Криворіжжя він розглянув широке коло проблем: спроби влади розв'язати квартирне питання, налагодити побут робітників й облаштувати благоустрій промислових селищ. Однак його праці, присвячені періоду форсованої індустріалізації, лише частково охоплюють період 1920-х рр.⁵

Фрагментарне висвітлення проблеми житлового забезпечення робітників набула у дослідженнях М. Борисенко про житло та побут міського населення радянської України в 20–30-х рр. ХХ ст.⁶ Спеціально вивчала житлово-побутові умови і комунальне обслуговування робітників УСРР автор даної монографії⁷.

Зважаючи на напрацювання вітчизняної історіографії, у даному розділі зроблено спробу, по-перше, окреслити динаміку житлової забезпеченості робітників УСРР впродовж 1920-х рр. та визначити її рівень залежно від типу поселень, регіону проживання, а також типу промислових об'єднань, на котрих працювали робітники. По-друге, надати класифікацію їх жител залежно від сектору житлофонду, категорії домоволодінь і форми організації побуту мешканців. По-третє, розкрити ефективність державних заходів, спрямованих на покращення житлових умов робітників, — перерозподілу жилплощі, денаціоналізації

житлофонду та створення житлово-орендної та житлово-будівельної кооперації; розгортання державного та заохочення індивідуального житлобудівництва. По-четверте, дослідити рівень комунального обслуговування робітників. По-п'яте, з'ясувати розміри оплати за оренду житла й комунальні послуги для різних груп останніх, а також частку відповідних витрат у бюджетах їхніх родин.

В 20-х рр. у містах УСРР, як і в більшості країн Європи, панувала житлова криза, що виникла у довоєнні роки. Внаслідок природного старіння та руйнації житлофонду під час воєнних дій, а також через ігнорування економічних стимулів розвитку комунального господарства в умовах політики «воєнного комунізму» криза катастрофічно загострилася.

Зважаючи на обмеженість житлофонду, було встановлено нормоване житлове забезпечення городян. Згідно з «Житловим кодексом УСРР» 1923 р., норма житлоплощі, якою мали забезпечуватися городяни, не могли перевищувати 13,65 кв. м (3 кв. сажні) на особу, не враховуючи допоміжних приміщень — ванних та туалетних кімнат, кухонь, коридорів і комор. Залежно від місцевих умов, міським та селищним радам дозволялося зменшувати площу до 9,1 кв. м (2 кв. сажні) на особу. Зменшені норми отримали назву «голодних»⁸.

Формально це правило не поширювалося на робітників і службовців, котрим дозволяли займати «надлишки» житлоплощі у розмірі до половини житлової норми, щоправда, виключно за умовою, якщо вона не становила собою окрему кімнату⁹. В 1928 р. у зв'язку із загостренням житлової кризи розмір допустимих «надлишків» для категорії «трудящих» було обмежено наполовину — до 25% відповідної норми (в абсолютних цифрах їх гранична межа становила 9,1 кв. м)¹⁰.

У дійсності пільги для трудящих виявилися нездійсненими. Для більшості робітників недосяжною залишалися навіть мізерні норми житлоплощі. За даними перепису 1926 р., вони були

забезпечені житлом гірше, ніж інші категорії населення, — лише на третину від встановленої норми. А саме — на кожного робітника припадало у середньому по 4,9 кв. м житлової площі (Див. додатки, табл. 1)¹¹.

Найбільшої гостроти житлова криза досягла в промислових регіонах: — у Донецькому гірничому й особливо Криворізькому металургійному районах, де більшість робітників залишалася незабезпеченою житлом. По окремих трестах від цієї кризи особливо потерпали (дані на 1923/24 р.) робітники «Південсталі», «Донвугілля», «Коксобензолу», «Південно-Рудного тресту». (Див. додатки, табл. 2)¹².

Лише в 1926 р. ситуація з житлом для металургів дещо поліпшилася. Завдяки житловому будівництву, розгорнутому трестом «Південсталь», рівень їх житлозабезпеченості сягнув 5 кв. м на особу при середньому рівні для робітників усіх галузей фабрично-заводської промисловості, не враховуючи групи металістів, — 4,7 кв. м. У найгірших умовах залишалися шахтарі — 3,8 кв. м на особу (наведені дані стосуються Гірничого (Донецького) та Дніпровського (металургійного) районів Степу)¹³.

Менш суттєво, ніж за регіональними і галузевим особливостями, різнився рівень житлової забезпеченості робітників залежно від їх кваліфікації: від 4,3 до 4,8 кв. м на особу (в середньому по всіх галузях промисловості), тобто у межах 10% (Див. додатки, табл. 3).

Робітники дрібних підприємств, за середньостатистичними даними, були забезпечені житловою площею лише на 4% більше, ніж трудівники заводів і фабрик (Див. додатки, табл. 4).

За типом помешкань, за даними по всіх соціальних групах мешканців, найбільша щільність жильців була в гуртожитках, а залежно від категорії домоволодінь — у приватному секторі. Квартири державного й особливо кооперативного сектора, навпаки, були найменш заселеними¹⁴.

Залежно від типу поселень, більше заселеними були житла в робітничих селищах, причому за відомчим підпорядкуванням промисловості — особливо підприємств союзного і республіканського значення. У порівняно кращих умовах жили робітники обласних центрів, насамперед Одеси, Києва і Миколаєва, де був найвищий по УСРР рівень забезпеченості населення житлоплощею (Див. додатки, табл. 5)¹⁵, а також трудівники місцевої промисловості. Ця тенденція зберігалася впродовж другої половини 20-х рр., незважаючи на повсюдне зниження рівня житлового забезпечення мешканців України.

Щодо змін забезпеченості житлом робітничого населення УСРР наприкінці 20-х років існують суперечливі дані. Так, К. Гулий, спираючись на дані ЦСУ, стверджував про зменшення житлоплощі, що припадала на одного члена родини робітника з грудня 1926 р. по грудень 1928 р. з 4,5 до 4,24 кв. м. (Див. додатки, табл. 6)¹⁶.

І. Каплунов та Д. Букштейн, навпаки, доводили, що в містах України відбулося незначне покращення житлових умов робітників, зокрема, що у 1927–1929 рр. рівень їх житлозабезпеченості на особу збільшився з 4,9 до 5,1 кв. м на особу (Див. додатки, табл. 7)¹⁷ Джерела статистичних даних, використаних ними, не вказувалися.

За думкою Каплунова і Букштейна, це покращання відбулося завдяки збільшенню житлоплощі, яку замешкували робітники на 30% (Див. додатки, табл. 8), й її питомої ваги в міському житловому фонді УСРР з 26,3% до 31,8% (підраховано за даними табл. 9), за умови дещо нижчих темпів зростання чисельності міського робітничого населення. Завдяки житловому будівництву та «ущільненню» «нетрудового населення» житловий фонд міських робітників збільшився на 31%, у той час як їх кількість зросла лише на 25,9%¹⁸.

Проте в Донбасі й у Дніпропетровському регіоні, незважаючи на високі темпи зростання житлоплощі, яку займали

робітники (Див. додатки, табл. 8)¹⁹, відбувалося зниження рівня їх забезпеченості житлом, зокрема, по Донбасу — з 4,1 до 3,8 кв. м на особу. Щоправда, зменшення останньої для робітників було трохи слабшим, ніж для інших верств населення цього регіону. (Див. додатки, табл. 10)²⁰.

Й це за офіційними даними. Фактичні ж норми житлової забезпеченості робітників були нижчими, оскільки житлоплоща, котра призначалася для них у відомчих будинках і житлокооперативах, від часу до часу надавалася «стороннім особам». Зокрема по Гірничому та Дніпровському промислових районах частка житлового фонду, що використовувалася не за призначенням, становила від 8,3% до 14,6 %. Причому від її «нецільового використання» насамперед страждали робітники (Див. додатки, табл. 11)²¹.

З цього приводу головний інженер об'єднаного Дніпровського будівництва О. Вінтер в інтерв'ю кореспонденту газети «Червоне Запоріжжя» про стан житлової проблеми по Запоріжжю зазначав, що у гуртожитках та бараках мешкала значна кількість осіб, не пов'язаних з будівництвом. За думкою секретаря парткому Є. Макара, у 1929 р. «випадковий елемент становив до чверті жильців відомчих помешкань».²²

Тяжкі житлові умови, що погіршувалися відсутністю в робітничих селищах основних елементів комунального благоустрою, несприятливо відбивалися на розвитку виробництва. Незабезпеченість робітників житлом спричиняла велику плінність робочої сили, яка зростала з року в рік (Див. додатки, табл. 12).²³ Крім того, як зазначалося в повідомленнях Криворізького та Донецького регіонів, «квартирна криза не давала можливості залучення кваліфікованих робітників з інших місцевостей та загрожувала зривом виробничих програм».²⁴ Аналогічна ситуація складалась на багатьох інших підприємствах республіки. Так, на I-му Державному канатному заводі, де існувало безперервне виробництво, в денну та нічну зміни працювали одні й

ті ж робітники, а саме ті — які жили в селищі «Нова Баварія» (поблизу Харкова), на території якого розташовувався завод. Найму нових кваліфікованих кадрів заважала житлова криза.²⁵

Через брак житла робітники заселяли будь-які, запропоновані їм помешкання, незалежно від їх якості та віддаленості від місця роботи. Отриману житлоплощу вони звичайно не могли ані продати, ані навіть обміняти, оскільки «законодавством обмін квартир не регулювався, а практика, що встановилася, робила його, за рідкісним винятком, неможливим». Щаслива нагода покращити житлові умови випадала їм дуже рідко — лише у разі переїзду або «ущільнення» «непманів»²⁶.

Характеризуючи житлові умови робітників, варто звернути увагу на класифікацію робітничих жител за сектором житлового фонду, категорією домоволодінь, типом жител та формою організації побуту мешканців. У XIX — на початку XX ст. міські пролетарі розселялися в неблагоустроєних забудовах на околицях міст — так званих робітничих слобідках. У місцевостях високої концентрації фабрично-заводської промисловості для них споруджувалися робітничі селища, розташовані поблизу підприємств. На початку 20-х рр. міських робітників почали розселювати по квартирах заможних городян у престижних центральних районах міст, водночас тип жител мешканців робітничих селищ не змінювався.

На жаль, перепис житлового міського фонду, проведений у 1923 р., не дозволяє з'ясувати, яка частка міських робітників мала домову власність, а яка володіла кооперативним житлом або орендувала державне, відомче, кооперативне чи приватне.

Проте відомо, що наприкінці 20-х рр. житлофонд заселений робітниками, розподілявся порівну між усупільненим і індивідуальним секторами. В останньому секторі у рівних частках поділявся на власні помешкання та житло, наймане в приватних осіб. За категорією домоволодінь перше місце посідали будинки державних закладів і промислових підприємств. Друге місце

належало житлово-орендній кооперації (Див. додатки, табл. 13)²⁷. В кращому стані були будинки, які перебували в розпорядженні промислових підприємств. Вони частіше ремонтувалися та обновлялися, ніж ті, які належали муніципалітетам, оскільки підприємства краще фінансувались, а їх робітники відзначалися організованістю й часто брали ініціативу у власні руки й самостійно ремонтували житло²⁸.

У містах для заселення робітників головним чином використовувався старий житловий фонд та тимчасове житло барачного типу. Будинки, в котрих оселялися робітники, звичайно були споруджені з дерева або недовговічних матеріалів. Лише 19% усіх будівель у містах України було побудовано з каменя²⁹.

Основними типами жител, в яких мешкали робітники, були комунальні квартири, казарми-гуртожитки, індивідуальні будинки. Одинакам, що прибували на виробництво з сіл, у випадку наявності надавалися ліжка в казармених приміщеннях, а сімейним — будинки «легкого типу» без зручностей. Значна частина новоприбулих із села осідала в житлах «старих» кадрових робітників у порядку їх «самоущільнення»³⁰.

Дефіцит житлоплощі, брак коштів і можливостей для придбання предметів домашнього вжитку багато у чому визначали санітарний стан приміщень, їх благоустрій та комфортність. Додатковий стіл або ліжка в єдиній кімнаті, де жила родина з 4–7 осіб, вже становили серйозну проблему, особливо, якщо вона служила складом для продуктів, місцем для приготування їжі і прасування білизни. За наслідками обстеження побуту робітників Донбасу, проведеному у 1923 р., від третини до половини обстежених не мала постільний принада та використовували замість них верхній одяг.³¹ За даними бюджетних обстежень, проведених у 1927 р., лише 40% робітничих родин мали окреме ліжка на кожного свого члена. Інші були «змушені спати покотом на спільній сімейній постелі або ночувати на

нарах, лежанках, скринях або просто на підлозі».³² Ці дані дані загальносоюзного значення, але, без жодного сумніву, становище українських робітників було не кращим.

Важливим типом жител для останніх у місцях із великою зосередженістю промисловості були казарми. Притому, що вони нерідко являли собою добротну кам'яну, цегляну або дерев'яну будівлю, іноді в декілька поверхів з опаленням та іншими побутовими зручностями, робітники розташовувалися там надзвичайно скупчено, в комірках, «прогалинах» (за занавісками) і тощо. Нерідко мешканці робітничих казарм, які працювали у різні зміни, позмінно користувалися місцем для сну.

Злиденними були інтер'єр та облаштування робітничих гуртожитків. За повідомленням робітничого кореспонденту Сталінського хіміко-азотного заводу, у робітничій казармі цього підприємства «не було ані столів, ані умивальників, ані електролампочок, а головне — колодязів із питною водою».³³ Через низьку санітарну культуру мешканців та низьку якість житлового будівництва досить швидко занепадали навіть нові будівлі гуртожитків. Так, у зразковій казармі, збудованій у 1928 р. на шахті «Калинове», вже через декілька місяців після її відкриття «потік дах, на стінах була вологість і сліди від роздушених блошиць, скрізь лежав бруд і бігали таргани, не було відер, віників, а у багатьох вікнах бракувало шибок».³⁴

Недаремно робітники віддавали перевагу мешканню на приватних квартирах, хоча і там житлові умови були не набагато кращими, або продовжували ходити кожен день на фабрику із села. Так, наприклад, у 1923 р. більшість гірників Боково-Антрацитного відділення тресту «Донвугілля» мала житла за 2–5 верст від роботи³⁵. Ті ж робітники, які пов'язали своє життя з містом, намагалися придбати власний будинок.

Ще з дореволюційних часів усі, хто мешкав у казармених приміщеннях, вели спільне господарство, котре називалося артільним. У 20-х рр. воно було використано більшовиками для

втілення соціалістичної утопії про комуністичні фаланстери. Ідея житлових «будинків-комун» почала впроваджуватися в добу «воєнного комунізму» серед представників нової політичної еліти. Певний час її намагався запровадити в побут комсомол³⁶. У більшості випадків молодіжні комуні організовували одинаки — молоді робітники або студенти, які жили у робітничих казармах та студентських гуртожитках. За висловом тих років у комунах «спільними були житло, барахло та шамовка (їжа — *Авт.*)»³⁷.

Згідно з постановою РНК УСРР від 24 серпня 1921 р., в губернських містах почали засновуватися будинки-комуні для робітничих підлітків. У житлових будинках, що прикріплювалися до промислових підприємств, також організовувалися комуні для дорослих робітників, до котрих у першу чергу переселяли працівників, які були необхідні для підприємств, що жили в незадовільних умовах, а в другу — ті, які мешкали на відстані 3-х верст та більше від роботи³⁸. Однак у роки непу ідея комунального існування не стала основою житлової політики влади. Підприємства, що стали на ринкові рейки, відмовлялися утримувати будинки-комуні робітників і передавали їх у руки приватника. Власники будинків обкладали квартиронаймачів із числа робітників та дрібних службовців додатковими зборами понад квартирну плату³⁹. Тому робітники почали переселятися з кращих помешкань у гірші. Таким чином, як зазначає М. Борисенко, у містах України розгорнулася своєрідна реконкіста, коли робітники та міська біднота видавлювалися із будинків, обладнаних комунальними зручностями і розташованих в центрі⁴⁰.

На загальнодержавному рівні ідея комунального існування відродилася в кінці 20-х років, коли розгорнулася бурхлива дискусія про тип робітничих жител, головним із котрих, за пропозицією архітекторів-авангардистів — радикальних прихильників комуністичної ідеї, мав стати будинок-комуна.

Однак злиденні умови життя у гуртожитках та будинках-комунах формували мораль, яка не відповідала ідеалам комуністичного побуту. Члени комісій, що обстежували робітничі гуртожитки, зазначали, що у них «мали місце пияцтво, хуліганство, бійки, прищеплювалася нечистоплотність і некультурність, ... не було ніяких розваг, цілий день грали лише в карти, і пили горілку, процвітали крадіжки...». Життя мешканців будинків-комун та гуртожитків-комун так і не стало для більшості з них спільним життям єдиного колективу, а залишилося вимушеним співіснуванням на спільній території. Невдалий досвід організації таких комун було засуджено спеціальною постановою «Про перебудову побуту», прийнятою ЦК ВКП(б) 16 травня 1930 р.⁴¹

Життя у формі комун ніколи не було особливо популярним, але так звані комунальні квартири як тип жител та спільного співіснування були досить поширеним явищем.

Спробам організації комуністичного побуту відповідав характер радянської житлової політики. У добу «воєнного комунізму» всі городяни УСРР користувалися житлом безкоштовно. Але у квітні 1922 р., у зв'язку із запровадженням непу, було введено оплату за наймання квартир у будинках муніципального фонду. Розміри квартплати залежали не тільки від витрат на утримання помешкань і розміру житлоплощі, що винаймали квартиронаймачі, а також від благоустрою й місця розташування жител*. Останнє мало важливе значення для робітників, котрі проживали переважно в некомфортабельних будинках міських околиць.

---

* На 50% нижче оплачувалися підвальні житла, на 25% — напівпідвальні, на 15% — без каналізації, на 10% — невисокі з висотою стелі до 4,5 аршина (3,2 м), а також без водогону; на 5% — без електрики. В той же час за житло у престижному районі необхідно було доплачувати 10% вартості квартплати.

Зважаючи на низький рівень зарплати найманих працівників, влада встановлювала для них невисокі тарифи на квартирну плату та комунальні платежі. Однак «надлишки» житлоплощі їм належало оплачувати за найвищими тарифами — від двократних до двадцятип'ятикратних⁴². Витрати на житло, його опалення й освітлення у бюджеті робітничих родин стабільно займали третє місце після харчування та одягу⁴³.

За постановою РНК України «Про квартирну плату» від 14 вересня 1923 р., що була прийнята на основі «Житлового кодексу УСРР», розміри тарифів на оплату житла для робітників і службовців почали диференціюватися залежно від їх зарплати: в межах 40–85 коп. за 1 кв. сажень (4,55 кв. м) житлоплощі на місяць, причому оплата надлишків останньої (не більше 2 кв. сажнів, тобто 9,1 кв. м на особу) для них встановлювалася в тому ж розмірі, що й за основну (для інших мешканців — у подвійному розмірі). Найбільші ставки за оплату житлової площі було встановлено для осіб з нетрудовими прибутками — від 3–5 руб. зол. за 1 кв. сажень (4,55 кв. м)⁴⁴.

Однак квартплата, що передбачала пільги трудящим, не забезпечувала бюджетних витрат для утримання домоволодінь. Тому за рішенням ВУЦВК місцевим виконкомом дозволялося проводити так звані «добровільні самообкладання», а фактично додаткові примусові стягнення коштів із позильців малопробутоквих комунальних будинків, заселених робітниками. Розміри «самообкладань» нерідко в 3,5 рази перевищували ставки квартирної плати⁴⁵, хоча в 1926 р. ВУЦВК обмежив їх 15%⁴⁶.

Постійно діючі надбавки до державних тарифів дозволялися лише в будинках житлової кооперації, причому для окремих мешканців, вони встановлювалися пропорційно до квартплати, тобто на підставі їх соціально-майнового становища⁴⁷.

У листопаді 1923 р. квартирна плата та комунальні послуги (без палива) становили в середньому по СРСР 3,9% бюджету робітничої родини, а через рік частка витрат на оплату житла

підвищилася до 5,3% його. Й тим не менше квартплата ледве покривала 40% експлуатаційних витрат домоуправлінь⁴⁸.

Її визначення було непростою справою. Щоб уникнути надробок на неї, заможні жильці намагалися приховати інформацію про розмір своїх прибутків від будинкоуправлінь, а ті у відповідь, щоб з'ясувати справжній рівень їх добробуту, влаштовували обходи по квартирах.⁴⁹ В той же час мешканці з «трудящих», котрі перебували в скрутному матеріальному становищі, на певний час могли звільнитися від боргів та оплати житла й комунальних послуг. Щоправда, від них вимагали розписку, що вони не мають нетрудових прибутків і зобов'язуються не здавати свою кімнату стороннім особам. Інші громадяни, які фактично мали сплачувати за своїх неплатоспроможних сусідів, відмовлялися вносити квартплату або переїжджали у приватні помешкання, котрі надавалися в оренду власниками будинків. Внаслідок цього, як зазначив М. Борисенко, борги за оплату житла сягнули астрономічних цифр.⁵⁰

У березні 1925 р було проведено нове підвищення квартирної плати. Однак, її розміри для робітників не мали перевищувати 15% від середньостатистичної зарплати, а збільшення квартплати — 50% старих нормативів квартплати (до Першої світової війни частка витрат на житло в бюджеті робітників становила 7–19% зарплати). Для безробітних, як і для родин червоноармійців, ставки квартплати були ще нижчими. Вони встановлювалися у половинному розмірі від тарифів для робітників⁵¹.

Існуюча система квартирної плати, побудована на врахуванні розмірів зарплати квартиронаймача, утискала інтереси багатодітних родин, котрі мали одного годувальника, й полегшувала оплату житла для них з декількома працюючими. Крім того, ця система не враховувала якості житла.

Ці недоліки усунула постанова ВУЦВК «Про квартирну плату і заходи щодо врегулювання користування житлами в містах і селищах міського типу» від 8 грудня 1926 р. Згідно з

нею, ставки квартплати почали диференціюватися, по-перше, залежно від типу населених пунктів (густоти населення) та вартості експлуатації їх домового господарства, а по-друге, від розмірів заробітної плати відповідального наймача або сукупного прибутку родини останнього, а також залежно від кількості осіб, що знаходилися на його утриманні. Крім того, нова система квартирної плати помітно підвищила розмір оплати житла за рахунок заможних верств населення.

Якщо для робітників і службовців тарифи на житло встановлювалися у межах 20 коп. — 6 руб. за квадратний сажень (4,55 кв. м), то для кустарів та ремісників — від 1 до 9 руб., а для торгівців й «інших осіб нетрудових категорій населення» — від 6 до 18 руб.⁵²

При «голодній нормі» житлоплощі в 1,1 кв. сажня на особу (по Україні норма була ще меншою — 10,8 кв. аршин) і середній чисельності родини у 4 особи, витрати на оплату житла розміром у 4,4 кв. сажня сягали від 3,9% до 8,2% зарплати робітників залежно від її розмірів та ставок квартплати (Див. додатки, табл. 14)⁵³.

Такі ж само робітники й службовці, родини яких проживали на більшій житлоплощі розміром у 6 кв. сажнів мали витратити на квартирну плату від 5,7% до 11,1% зарплати (Див. додатки, табл. 15), а в середньому — 8,9,2%⁵⁴.

Зростання ставок квартплати, особливо у столиці, де раніше розміри її встановлювалися на рівні нижчому від середнього, викликало гостре незадоволення робітників й збільшило неплатежі за оренду жител. Стрибок тарифів на квартирну плату в Харкові сягнув 430%, а у решті міст України в середньому — 60–90%⁵⁵.

Завдяки підвищенню квартплати вдалося забезпечити майже повну самоокупність домоволодінь. Але їх прибутковість, котра у дореволюційні часи сягала 4–7%, дозволяючи проводити нове житлобудівництво, не була досягнута⁵⁶. Тому на основі постанови

РНК УСРР і ВУЦВК від 28 лютого 1928 р. «Про квартплату та заходи щодо врегулювання користування житлами в містах та поселеннях міського типу» ставки квартплати знову підвищувалися.

Нове підвищення, як і попереднє, проводилося головним чином за рахунок прибутків заможних верств населення. Однак одночасно було збільшено мінімальні ставки квартирної плати для низькооплачуваних груп робітників. Крім того, посилилася диференціація її залежно від вартості експлуатації й норм амортизації житлогосподарства в окремих місцевостях України, а також від характеру використання окремих житлових приміщень (за призначенням або всупереч).

Наприклад, не підлягали оплаті кухні, котрі використовувалися квартиронаймачами за призначенням — для приготування їжі та прання білизни для задоволення особистих потреб. Якщо ж приготування їжі й прасування в них проводилися як промисел, а також у випадку одночасного використання кухонь як спалень, їдалень або робочих кабінетів, а тим більше як майстерень вони мали оплачуватися за встановленими тарифами⁵⁷.

Пільгові ціни на житло, гарантовані робітникам у націоналізованому і кооперативному секторах житлового господарства, не поширювалися на приватний. Тим часом, частка робітників, котрі через житлову кризу винаймали помешкання в приватників, та оплачували їх за ринковими цінами, була значною, особливо у промислових регіонах республіки. Це підтверджують дані про розміри житлоплощі, яку орендували робітники за угодами з приватними особами. Зокрема в індивідуально денаціоналізованих будинках розміри житлової площі, котру винаймали робітники (за даними на 1926 р.), по окремих містах сягали від 10% до 40% її, у в приватновласницьких — від 15% до 60%.

В різних містах республіки ціни у приватному секторі на той час у 1,5–2,7 рази перевищували нормовану квартплату для робітників, встановлену в націоналізованих будинках (Див. додатки, табл. 16)⁵⁸. Тому оренда приміщень у приватному секторі

лягала важким тягарем на плечі робітників. Водночас нормована квартирна плата в державному житловому секторі за середньо статистичними вимірами сягала 12% бюджетних витрат їх родин.

У 1929 р. РНК УСРР порушив питання «про необхідність припинити експлуатацію одних трудящих іншими трудящими» й встановити нормовану квартплату для суборендарів на рівні оплати членів житлових кооперативів⁵⁹.

Радянська влада активно намагалася поліпшити житлові умови робітників. На початку 1920-х рр. це здійснювалося шляхом націоналізації житлових будинків і «ущільнення» або виселення з них «нетрудових елементів».

Згідно з житловим кодексом УСРР», прийнятим 1 листопада 1921 р., першочергову перевагу на оренду домових будівель з націоналізованого фонду отримали радянські органи, профспілкові та кооперативні об'єднання робітників для потреб цих організацій. В другу чергу домові будівлі надавалися різного типу колективним об'єднанням робітників; в третю — професійним спілкам і радянським органам для житлових потреб їх членів; у четверту — іншим об'єднанням «наявних жильців будинкових володінь»; у п'яту — окремим особам, що користувалися виборчим правом за радянською конституцією, й їх об'єднанням; та в шосту, — іншим громадянам⁶⁰.

Порядок адміністративного виселення громадян із приміщень, які вони займали, було затверджено лише у вересні 1922 р. За постановою РНК УСРР виселення допускалося стосовно п'яти категорій осіб. По-перше, тих, котрі жили в будинках центральних і губернських радянських, державних та профспілкових органів, але не перебували на службі у закладах цих останніх. По-друге, тих, що проживали в «будинках-комунах», але не були членами профспілок або не займалися найманою працею. По-третє, осіб найманої праці, які мешкали у будинках, прикріплених до фабрично-заводських підприємств, але не працювали на них. Й, по-четверте, всіх пожилців будівель

нежитлового призначення (побудованих під школи, лікарні, банки й т. ін.). Крім громадян, котрі незаконно (згідно з новою постановою) займали приміщення, виселенню підлягали і ті, як жили в будівлях, що потребували термінового ремонту⁶¹.

Ухвалена постанова захищала не стільки класові, скільки економічні інтереси окремих відомств та виробництв.

Переселення робітників із занедбаних підвалів і казарм у кращі приміщення відбувалось головним чином у великих містах — Одесі, Києві, Харкові та Катеринославі, де існували багатокімнатні квартири, а у містечках через дефіцит останніх воно виявилось мало здійсненним⁶². За інформацією кореспонденту журналу «Крокодил», у великих містах житлові трійки, які проводили «ущільнення», відбирали до 10% житлоплощі, «незважаючи на всі ухиляння житлових товариств».⁶³

За думкою М. Борисенка, котрий дослідив процес перерозподілу житлового фонду в УСРР на початку 1920-х рр., більшовики не впорались із завданням масового переселення робітників до квартир буржуїв. Перешкодами до реалізації комуністичних ідей були недостатня підготовленість відповідного апарату, соціальне розмивання пролетаріату, але головне — небажання самих робітників опинитися у ворожому соціальному оточенні, у віддалених від виробництва районах і дорогих квартирах, що створювало додаткові труднощі психологічного й соціально-економічного характеру⁶⁴. Робітники звичайно обирали дешевші квартири в будинках поблизу їхніх підприємств або у районах, заселених в основному інтелігенцією та службовцями.⁶⁵

Згідно з «Житловим кодексом УСРР» 1923 р., практику адміністративних виселень було згорнуто. Останні дозволялося проводити лише в двох випадках: при наданні приміщень для державних закладів і проведення капітальних ремонтів жител. За інших обставин вони мали здійснюватися на підставі ухвал судів. Винятки становили лише адміністративні виселення з приміщень, прикріплених до промислових підприємств.

Виселенню у судовому порядку підлягали орендарі житла, котрі погіршували стан майна або користувалися ним не відповідно до договору оренди; ті з них, які своєю поведінкою робили неможливим сумісне проживання для інших мешканців; а також ті, котрі не ремонтували жител або не оплачували оренду. Зокрема, коли вони відмовлялися покривати заборгованість по квартплаті впродовж 2-х місяців по закінченню строку, встановленого судом⁶⁶.

Фактично ж підставою для виселення з комунальної квартири могли служити політичні, ідеологічні й навіть релігійні погляди мешканців, які, на думку представників житлових комітетів, негативно впливали на ідейне виховання сусідських дітей⁶⁷.

У зв'язку із загостренням житлової кризи в середині 20-х рр. розпочалося «ущільнення» державних і кооперативних закладів, насамперед у столиці. Їх переміщали в міста з меншою щільністю мешканців. Одночасно під постійні житла для робітників стали використовувати приміські дачні селища, незважаючи на їх непристосованість для постійного мешкання й відсутність належного транспортного сполучення з промисловими підприємствами⁶⁸.

Однак політика, спрямована на відбудову житлофонду на кошти квартиронаймачів, неминуче призвела до обмеження адміністративних виселень і таким чином послабила можливості місцевих виконкомів перерозподіляти житло, котре знаходилося в їх розпорядженні, на принципах класової політики. Будинки муніципалізованого житлофонду почали активно передаватися у розпорядження житлово-орендних кооперативів, які намагалися залучати до себе нових членів із заможних верств населення. За рік, з 1925 по 1926 р., питома вага службовців у складі членів орендної кооперації збільшилася з 51,6% до 62,2%, а питома вага робітників зменшилася з 36,8 до 29%.

Почали заселятися сторонніми особами й будинки, що належали промисловим та транспортним трестам. У деяких із них частка квартиронаймачів, не пов'язаних із виробництвом, стано-

вила 15% усіх мешканців⁶⁹, незважаючи на те, що заселення цих будинків здійснювалося винятково за розпорядженням адміністрації підприємств, оскільки їхні мешканці були позбавлені можливості проводити «самоущільнення» (самостійно підбирати співмешканців у разі звільнення житлової площі)⁷⁰.

Новий етап адміністративних виселень розпочався наприкінці 20-х рр. Відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 4 січня 1928 р. «Про житлову політику», комунальні органи припиняли угоди на оренду житла з особами «нетрудових категорій». Зокрема до 1 жовтня 1929 р. з комунальних будинків належало виселити осіб, щомісячні прибутки котрих становили більше 3 тис. руб⁷¹.

За рахунок перерозподілу житлофонду на користь трудящих, проведеного в 1927–1929 рр., робітники отримали 878 тис. кв. м, а службовці — 715 тис. кв. м, що забезпечило третину приросту площі, яку вони замешкували (Див. додатки, табл. 17)⁷².

Захистом інтересів найманих працівників займалися будинкові контрольно-конфліктні комісії (БККК), до складу котрих входили представники профспілок. На ці комісії покладалися обов'язки з'ясування житлових потреб робітників, перевірки й затвердження списків будівель, що підлягали націоналізації або навпаки денационалізації, а також розв'язання питань здачі цих останніх в оренду, тобто розподілу житла⁷³.

Однак через житлову кризу, відповідні комісії нерідко порушували інтереси самих «трудящих», «ущільнюючи» тих з них, які тимчасово виїжджали з квартир. Щоб попередити такі ексцеси, НКВС УСРР у червні 1924 р. зобов'язав відділи комунального господарства зберігати житло за членами профспілок під час їх відряджень, відпусток та трудових мобілізацій⁷⁴.

Часто-густо порушувалися права робітників, виселених для проведення капітального ремонту будинків. Їм не тільки не надавали транспортних засобів для перевезення меблів і речей домашнього вжитку, а й вселяли у малоприсадибні для життя

приміщення, причому після завершення ремонту не повертали у відремонтовані будинки⁷⁵.

В робітничих селищах траплялися випадки, коли заводоуправління, керуючись необхідністю закріплення на виробництві новоприбулих висококваліфікованих робітників, виселяли з казарм та будинків малозабезпечених некваліфікованих працівників, сиріт і вдів загиблих, а також безробітних⁷⁶.

Однак головним чинником, який перешкоджав здійсненню класових пріоритетів у житловій політиці, була нерентабельність комунального житлового господарства. Через неможливість відбудувати та підтримувати в належному стані зруйнований житловий фонд власними коштами, держава почала залучати до цього приватні капітали та поступилася політичними принципами заради економічних інтересів. У середині 20-х рр. у житловому секторі економіки набули розвитку елементи капіталістичних відносин і форм господарювання. Створювався обмежений місцевий ринок житла, впроваджувалася приватна оренда, формувалися виробничі (будівельні) та споживчі житлові кооперативи.

Тотальна націоналізація міського житлофонду була неможлива через його зруйнованість. Зважаючи на відсутність коштів для відбудови та утримання цього фонду, держава оголосила про його часткову денационалізацію, а фактично про передання у довгострокову оренду (без поновлення права власності) будівель, котрі потребували капітального ремонту.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про житлову політику» від 8 липня 1921 р. денационалізації не підлягали лише будинки з господарськими добудовами. Всі інші дозволялося передавати у розпорядження «колишніх хазяїв (за виключенням «ворогів трудящих»), а також їх нащадків та осіб, які мали трудовий зв'язок з даним домоволодінням» на приватне користування під контролем відділів комунального господарства виконкомів рад (комунгоспів).⁷⁷

Перевага при проведенні денаціоналізації надавалася колективам громадян, які об'єднувалися у житлово-оренди кооперативи. Для приватних осіб отримання дозволу на оренду будинків було надзвичайно складною справою. Особливо, якщо будинки знаходилися у розпорядженні державних установ, які не бажали втрачати право на розпорядження об'єктами комунальної власності. Щоправда, у такому випадку проблеми з денаціоналізацією виникали і для колективних орендарів. У результаті наприкінці 1920-х рр. суди були завалені позовами громадян, яким відмовили у денаціоналізації. Розгляд таких справ зазвичай затягувався на декілька років,⁷⁸ хоча, згідно з постановою РНК УСРР «Про термін денаціоналізації будинкового володіння», її належало завершити ще у 1924 р.⁷⁹

В 1923 р. житлова кооперація охопила до 35% житлоплощі великих міст, а до 1926 р. — до 65%. Частка мешканців, що зареєстровані до категорії «трудящих», в ЖОКТ (житлово-орендних кооперативних товариствах) становили від 77,4% до 96,4%. Однак частка робітників у них була незначною, оскільки правління кооперативів були зацікавлені у високих пайових внесках та максимальній квартплаті високооплачуваних квартирнаймачів.

Хоча ЖОКТ засновувалися як у муніципальних, так і «промислових» домоволодіннях, велика їх маса, заселена робітниками, не була охоплена кооперацією, оскільки у них не вистачало коштів на обов'язкову доплату до квартирної плати, встановлену у кооперативах для ремонту жител⁸⁰.

Намагаючись «оробітничити» житлові кооперативи, влада зобов'язала комунальні банки розгорнути в 1923 р. кредитування робітників, які бажали викупити й відбудувати дешеві будинки вартістю від 20 до 30 тис. руб.* Згідно з промисловими

---

* Кредитні фонди створювалися за рахунок відрахувань з орендної плати, місцевого бюджету та надходжень від оплати за надлишки житлоплощі (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 69. — Арк. — 37).

пріоритетами, ці кредити надавалися виключно робітникам, котрі працювали на виробництві⁸¹.

На жаль, ми не маємо вихідних даних з 1924 р., які б дозволили простежити динаміку розподілу житлофонду між різними соціальними групами населення за відповідний період. Проте відомо, що в 1927 р. робітники займали 23,7% площі у житлово-орендних кооперативах⁸². Частка її серед членів останньої в УСРР зросла з 1924 р. по 1927 р. з 21,2% до 31,5% і стала відповідати їх питомій вазі в структурі міського населення. Однак рівень житлового забезпечення робітників у житлокооперації — 1,52 кв. сажня (6,7 кв. м) із розрахунку на особу — був найменшим порівняно з іншими верствами населення. 79,6% пайщиків кооперації становили малозабезпечені робітники та службовці із заробітком до 100 руб.⁸³

Намагаючись покращити житлові умови робітників, партійні й радянські органи посилили роль останніх у керівних та контрольних органах кооперації, котрі слідкували за розподілом житлоплощі в їх інтересах. Робітники, що входили до кооперативних правлінь, забороняли здачу житлоплощі в оренду «нетрудовим елементам», а при її звільненні, не дозволяли членам кооперативів розширювати останню, яку вони займали, поза встановлену «голодною нормою», навіть якщо вона не досягала санітарної.⁸⁴

З 1926/27 р. до першої половини 1929 р. частка робітників в органах керівництва ЖОКТ збільшилася з 31,5% до 56,4%, а житлоплоща, що виокремлювалася у кооперативах для них, зросла з 22,2% до 29,7%. Й це при тому, що за той час питома вага робітників серед міського населення УСРР зросла з 27,3% до 34,7%⁸⁵. Тобто було досягнуто тенденцію, коли темпи збільшення житлової площі для робітників перевищували динаміку зростання робітничого населення. Її збереження відкривало перспективу усунення неповноцінного (порівняно з іншими верствами) житлового забезпечення робітників.

Згідно зі статутами, ЖОКТ мали «задовольняти господарські та культурно-моральні потреби своїх членів». А саме — купувати для них предмети будинкового обладнання (ремонтно-будівельні матеріали, паливо, меблі й т. ін.), організовувати комунально-побутові заклади (їдальні, пекарні, майстерні та ін.), проводити ремонти житлових помешкань тощо. Однак через постійну заборгованість членів ЖОКТ по квартплаті й пайових внесках ці товариства мали постійний дефіцит статутного та обігового капіталу і тому не справлялися з покладеними на них обов'язками. За іронічним визначенням редактора рубрики «Велика енциклопедія Крокодила» однойменного сатирично-гумористичного журналу, житлово-орендні кооперативні товариства були об'єднаннями жильців, «заснованими не стільки на паях, скільки на довірі, котра порушується». Відповідно члени ЖОКТ «не користувалися нічим, бо не було їм чим користуватися, але члени правління ... могли користуватися, наприклад, вищезгаданою довірою».⁸⁶

Насправді, це було не зовсім так. Згідно зі статутом про ЖОКТ, їх правління отримали досить широкі розпорядчі повноваження — нагляд за дотриманням членами товариства своїх обов'язків, контроль за їх соціальним походженням та прибутками, забезпечення їх житлоплощею й паливом, а на випадок ремонту — будівельними матеріалами й т. ін. Тому від рішень правлінь та насамперед їх голів, які мали одноосібне право підпису багатьох важливих паперів, залежала перспектива розв'язання численних побутових проблем, із котрими повсякденно зіткнулися члени цих кооперативів, — розширення житлоплощі, отримання пільг на квартплату й комунальні послуги, просування у черзі на ремонт. Особисте ставлення голови нерідко визначало і долю кожного з пайщиків як члена товариства. Автор рубрики «Думи й думки» журналу «Крокодил» іронічно зауважував: «Не вітатися з головою житлокооперативу міг лише той, чия квартира не потребувала ремонту».⁸⁷

За думкою М. Борисенка, джерелом напруження в ЖОКТ була класова і культурна відмінність їхніх членів. На ґрунті соціальних або національних суперечностей створювалися певні групи, що намагалися встановити свій контроль за будинками. За повідомленням робкорів, правління товариств нерідко перетворювали будинки на арену боротьби між різними угрупованнями. Останні були абсолютно різні: одні створювалися через «шкурні» інтереси, інші — за національною ознакою або щоб просто провести свою людину до житлокооперативу. Часто такі сутички мали місце й у класово однорідному середовищі, коли неприязнь та сварка виливалися в протистояння за право формувати більшість у будинках.⁸⁸ І все ж таки головною причиною конфліктів між членами ЖОКТ була житлова криза, котра спонукала їх до заповзятої «боротьби за жадані метри». Мешканці кооперативних будинків глузливо говорили про свої житла, згадуючи дитячу загадку про гарбуз: «Ані вікон, ані дверей, повні кімнати людей».⁸⁹

Державне житлове будівництво для робітників, яке здійснювалося переважно на кошти промислових і транспортних трестів й у менших розмірах — комунгоспів, розпочалося з другої половини 1920-х рр. Частка витрат державних органів на житлове будівництво у загальній сумі витрат різного типу забудовників (включаючи приватників і кооперацію) була переважаючою — в розмірах від 87,5% (1923/24 р.) до 67,6% (1927/28 р.), хоча й поступово зменшувалася⁹⁰. Спрямованість житлової будівельної політики визначали класові пріоритети.

Розширення житлофонду республіки розпочалося з другої половини 1920-х рр. насамперед завдяки житловому будівництву трестів. У травні 1925 р. Держплан України ухвалив план Вищої ради народного господарства УСРР по житловому будівництву для робітників підприємств союзного значення на суму 10 млн. 300 тис. руб. та республіканського значення — 3 млн. 95 тис. руб.⁹¹ На ці кошти планувалося спорудити 112 тис. 703 куб. сажні житла (Див. додатки, табл. 18).⁹²

Завдяки проведеному будівництву рівень житлової забезпеченості робітників дещо збільшився по окремих трестах — «Південсталь», «Коксобензол», «ЮРТ» й «Укрсільтрест», де значна частина їх перемістилася з казарм до сімейних квартир. Зокрема по тресту «Південсталь» рівень житлового забезпечення зріс із 4,26 до 4,43 кв. м на одну особу, а по «ЮРТу» — з 4,7 до 5,15 кв. м. В той же час по тресту «Донвугілля» він, навпаки, зменшився з 6,1 до 5,03 кв. м⁹³.

У 1927 р. в зв'язку з пуском двох великих металургійних заводів «Південсталі» — Південно-Дніпровського (у Кам'янському і Петровському (в Єнакієвому) житлова проблема для робітників цього тресту, кількість котрих збільшилася з 78 до 100 тис. осіб, знову загострилася⁹⁴. Наприкінці 20-х рр. зі 149 тис. робітників «Південсталі» заводськими квартирами користувалися близько 49 тис. осіб, причому лише 8–10% з них були задоволені житловими умовами (дані по заводах ім. Г. Петровського, ім. В. Леніна й ім. Ф. Дзержинського). В середньому на одну особу у Дніпровському металургійному районі припадало 3,8 кв. м житлоплощі — нижче, ніж в інших відповідних регіонах країни⁹⁵.

Гостро постала проблема забезпечення житлом будівельників та робітників Дніпрельстану⁹⁶.

В 1927–1930 рр. 2/3 новозбудованого державного фонду було виокремлено для робітників⁹⁷, однак житлова криза, через залучення у виробництво нових робітників, не зменшувалася⁹⁸.

На початку 20-х років єдиною можливістю покращити житлові умови було індивідуальне будівництво. Роздача ділянок під індивідуальну забудову щорічно збільшувалася. Наприклад, у Харкові за чотири роки (з 1922/23 р. по 1926/27 р.) вона зростала більше, ніж у 5 разів (з 360 до 1860 ділянок). Однак через скромний бюджет городян, і, насамперед, робітників, 65% їх залишалося незабудованими. За даними окружного статистичного бюро середній зарібок робітника в столиці у 1926 р.

становив 65 руб щомісячно, а вартість стандартного двокімнатного будинку з кухнею дорівнювалася 2 тис. руб.

Розміри індивідуального житлобудівництва порівняно з житловою кризою залишалися незначними. Так, в Єнакієвому Донецької губернії у 1925 р. з 16 тис. робітників та службовців державного металургійного заводу й приміських рудників були забезпечені житлом лише 50%. Впродовж року отримали земельні ділянки для забудови 375 найманих працівників, із тих 450, які подали заяви на отримання ділянок. За будівельний сезон (квітень-жовтень) їм вдалося спорудити 149 будинків, а будівництво 141 — залишилося незавершеним⁹⁹.

Звичайно робітники розпочинали будівництво, отримавши позику від міськради в розмірі 100–300 руб строком до 7 місяців. Недостатню суму вони розраховували отримати від продажу рухомого майна родини, позик у приватних осіб і шляхом суворої економії сімейного бюджету¹⁰⁰. Між тим, вартість будівельних матеріалів нестримно збільшувалася. Так, у 1924 р. вона зросла на 9%, у 1925 р. — на 20%, а в 1926 р. — на 26%.¹⁰¹

Щоб здешевіти будівництво, забудовники використовували будівельний «секонд хенд», купуючи його на тандитниках або самотужки розбираючи напівзруйновані будинки. Нерідко будматеріали роздобувалися ними незаконним шляхом: їх купували або викрадали на державних будівництвах. Деякі забудовники не соромилися використовувати для будівельних потреб навіть пам'ятні плити, викрадені з кладовищ.¹⁰²

Часто-густо через обмежені матеріальні можливості робітники не могли завершити будівництво та продавали недобудовані помешкання. Поширеним явищем серед них також був продаж будівельних ділянок. Ті ж забудовники, котрі всупереч відсутності коштів, не бажали розлучатися з мрією про власне житло, будували на ділянці сарай й, обмазавши його глиною, жили в цій халупі, розраховуючи спорудити постійне житло. Нерідко, щоб здешевити витрати, забудовники порушували

будівельний проект і споруджували «хатинку на курячих ніжках». Як правило, будинки споруджувалися без всяких зручностей (ванної та туалету). Часто не дотримувалися елементарних правил будівництва.¹⁰³

Коли ж робітникам вдавалося споруджувати будинки відповідно із затвердженим проектом, вони потрапляли у багаторічну кабалу. Їм не вдавалося обставити помешкання, оскільки всі меблі й речі домашнього вжитку були продані для оплати будівництва, а скромний заробіток майже цілковито поглинався сплатою боргів. Для їх сплати робітники буквально «садили родину на хліб і воду», залишаючи на життя для всіх їх членів на місяць всього 15–20 руб.¹⁰⁴ У результаті, незважаючи на отримане житло, якість їх життя не покращувалася.

Зменшити витрати на житло надавала участь в житловій кооперації, яка будувала дешево і якісно, порівняно з іншими забудовниками. На ті ж само кошти вона могла забезпечити житлом на 15% більше осіб, ніж будівельні організації трестів, не кажучи про індивідуальних забудовників. Однак кооперативне будівництво почало розгортатися лише з другої половини 20-х рр. головним чином у промислових центрах — Донбасі, Дніпропетровську й Криворіжжі, а також у великих містах — насамперед Харкові, Києві та Одесі.

Основними пайщиками житлової фабрично-заводської кооперації стали робітники. Їх частка в РЖБК (робітничих житлово-будівельних кооперативах) дорівнювала 2/3 членів¹⁰⁵. Оскільки пайщики РЖБК мали вносити не менше 10% власних коштів у фонд нагромадження, житлово-будівельні кооперативи робили ставку на залучення високооплачуваних кваліфікованих робітників. Тобто членство в кооперативах було доступним не для всіх¹⁰⁶.

Лише п'яту частину пайщиків становили малозабезпечені робітники із заробітком до 50 руб., 2/3 — від 51 до 100 руб., тобто середньо забезпечені, а решту — найбільш забезпечені із заробітком вище 100 руб.¹⁰⁷. На жаль, статистичні обстеження не зафік-

сували дані про те, скільки робітників, і зокрема, високооплачуваних, входили до складу РЖБК, тобто про те, яка частка їх покращила житлові умови за рахунок кооперативного будівництва.

Через обмеженість пайових капіталів кооперативне житлове будівництво залишалось найменш поширеним. Щоправда, завдяки державним кредитам його розміри поступово зростали. Якщо у 1924/25 р. частка кооперативного становила всього 8,4% суми всього житлового будівництва в УСРР, то в наступному році цей показник збільшився до 10,3%, а ще через рік — до 18,6%¹⁰⁸.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У і Української економічної наради «Про житлову кооперацію» (1927 р.), ЖБК почали поступово перебирати на себе житлове будівництво в адміністративних центрах і промислових районах, що проводилося виконкомом рад та трестами, а останні поступово передавати робітничим кооперативам кредити на житлове будівництво¹⁰⁹.

Хоча так звані «промислові» й «транспортні» житлові кооперативи мали забезпечувати житлом постійних робітників стабільно діючих підприємств, нерідко траплялися випадки, коли квартири або кімнати в РЖБК виділялися «стороннім особам» — або родичам членів кооперативних правлінь, або «непманам» за хабарі. У той же час члени кооперативів робітники підлягали виселенню¹¹⁰.

Лише наприкінці 20-х рр. господарські органи отримали важелі впливу на розподіл житлової площі в РЖБК: їх на правах юридичних осіб почали приймати членами робітничих житлово-будівельних кооперативів та виокремлювати для них третину спорудженої житлової площі. Вони могли заселяти її за власним рішенням, без погодження з правліннями РЖБК¹¹¹. Але цей захід суттєво не вплинув на ситуацію із забезпеченістю робітників житлом.

Робітники залишались не забезпеченими не тільки житлом, а й комунальними послугами, що були малодоступними для більшості мешканців України. В 1925 р. з 608 міст та селищ

міського типу республіки лише 43 мали водогони, 5 — каналізацію, 125 — електростанції, 9 — трамваї¹¹². Щоправда в умовах воєнного комунізму користування житлово-комунальними послугами для робітників державного сектора виробництва, як і для тих, що обслуговували прорадянські профспілкові (підвідомчі Південбюро ВЦРПС) та кооперативні заклади й підприємства (Всеукраїнської кооперативної спілки, Центрального робітничого кооперативу і його місцевих органів) було безкоштовним. Обов'язки по ремонту та утриманню будинків, переданих в оренду профспілкам, покладалися на промислові підприємства, працівники котрих винаймали у них кімнати¹¹³. Щоправда, безкоштовні послуги, надані робітникам у 1921 р., були обмеженими. Ті, що споживалися понад нормою, мали оплачуватися грошима. У тому році споживання води лімітувалося 3 відрами на мешканця в будинках без каналізації й 5 відрами — з каналізацією. Навіть у такому великому місті, як Київ, вода подавалася до житлових будинків не частіше двох разів на тиждень¹¹⁴. Безкоштовний відпуск останньої зберігався на громадських водогонах, однак «за хижацьке ставлення» до користування нього встановлювалися штрафи в розмірі 5 руб.¹¹⁵

До другої половини 1922 р. витрати робітничих родин на оплату житла й палива не перевищували 1,3% всіх їх витрат. Проте після скасування в тому році права на безкоштовне проживання у комунальних будинках вони сягнули для робітників найвищого за роки непу рівня — 17%. Й це, незважаючи на пільги, надані ним. Згідно з постановою РНК УСРР від 3 вересня 1922 р. платити за житло мали навіть безробітні, щоправда розмір квартплати для них не мав перевищувати 50% тарифів, встановлених для позителів з робітників і службовців¹¹⁶. Безплатне користування комунальними послугами для безробітних було поновлено у наступному році. Згідно з постановою ВУЦВК від 24 січня 1923 р. «Про порядок надання безробітним безплатного користування комунальними послугами», це право

надавалося лише тим із них, хто був зареєстрований на біржах праці та мав право на отримання соціального страхування по безробіттю.¹¹⁷

До найнижчої межі — 9,9% — витрати на житло й паливо у бюджетах робітничих родин впали в 1926 р., а у наступні два роки незначно підвищилися (в межах 11,6–12%).¹¹⁸

В процесі відбудови комунального господарства норми його послуг поступово збільшувалися. Однак потужність комунальних закладів не забезпечувала їх нормального споживання. У 1926/27 р. водогони функціонували лише в 7,1% міст України (43 з 680), причому їх мережа не поширювалася на робітничі околиці. Не було водогонів також у великих пролетарських центрах — таких, як Сталіно і Луганськ¹¹⁹.

Незважаючи на збільшення середньодобового виробництва води в 1926/27 р., порівняно з 1914 р., у всіх містах України, за винятком Києва, Полтави та Миколаєва (Див. додатки, табл. 19), водопостачання городян залишалося недостатнім¹²⁰. Згідно з санітарною нормою водогони забезпечували мешканців водою у великих містах на 40% у середніх — на 16% та в дрібних — на 7%. (Див. додатки, табл. 20)¹²¹. Навіть водне господарство столиці не відповідало встановленим нормативам: нагріна частина міста користувалася водою по 2–3 години на добу, а каналізація не діяла цілодобово¹²².

Найбільш дешеві ціни на водопостачання, як по пільговому, так і загальному й максимальному тарифах існували у Дніпропетровську, Харкові та Вінниці. Різниця в цінах між пільговим і максимальним сягала десятка разів (Див. додатки, табл. 21)¹²³. Однак порівняно з довоєнним часом, загальний тариф на воду повсюдно збільшився: від 75% у Харкові до 175% — у Полтаві (Див. додатки, табл. 22)¹²⁴.

Нові ціни навіть за пільговими тарифами були непосильними для родин з низькими прибутками, тому вони відмовлялися від централізованого водопостачання. Так, у Миколаєві у 1925/26 р.

20% городян, до яких належали і низькооплачувані робітники, припинили користування водогоном¹²⁵.

Найгостріше нестача води відчувалася у робітничих селищах Донбасу, де основним джерелом водопостачанням були шахтні колодязі. Водогоном користувалося 18% селищних домоволодінь — не набагато менше, ніж у містах України*. Проте малопотужні водогони Донбасу подавали не більше 100 куб м води на добу й тому в 17 селищах, оснащених водогонами, вода додатково підвозилася діжками.¹²⁶ У деяких селищах водовозами обслуговувалася виключно руднична адміністрація, а робітники ходили за питною водою по декілька кілометрів.¹²⁷ Лише 7 із 38 водогонів було обладнано недосконалими очисними спорудами, тому водогінна вода не відповідала санітарним нормам і не була придатна для пиття. 16,6% мешканців Донбасу користувалися водою з відкритих водоймищ, що було ще більш небезпечним, зважаючи на відсутність очистки промислових викидів у водоймища.¹²⁸

Поряд з проблемою водопостачання гостро, навіть у міських центрах України, стояла проблема видалення і обеззаражування нечистот і покидьків. Каналізація, що існувала в чотирьох найбільших містах республіки (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ), була виношеною, малопотужною. Кількість населення, що користувалася каналізацією у вказаних містах, не перевищувала 40%. Найбільше таких користувачів було в Одесі та Києві, до 18% — у Харкові й найменше — у Катеринославі¹²⁹. Ефективні очисні каналізаційні системи діяли лише у Харкові та Одесі, а у Дніпропетровську та Києві стоки спускали без очистки.¹³⁰ Там, де каналізації не було, для збирання нечистот використовувалися непроникливі вигреби, однак їх мали лише в 30–40% домоволодінь у великих містах та 2–10% — у маленьких містечках.¹³¹

---

* Водогінною водою користувалося до 15–20% городян УСРР.

Через брак асенізаційних обозів, кількість яких, порівняно з довоєнним часом, скоротилася двічі, та недостатню ємність або відсутність приміських сміттєвих звалищ (були влаштовані тільки поблизу 2/3 міських населених пунктів) сміття та помії в містах своєчасно не вивозилися¹³². Постійно перебували під загрозою спалаху інфекційних захворювань робітничі околиці, поблизу яких традиційно влаштовувалися санкціоновані та стихійні звалища сміття. Епідемічну небезпеку у містах посилювала відсутність обеззаражування та переробки нечистот та покидьків на звалищах. Нечистоти зазвичай збиралися у глибокі ями, які закидалися землею, а сміття, незважаючи на вимогу спалювання або переорювання, як правило, залишалося не переробленим. Внаслідок звалища перетворювалися на розплідники мух та пацюків, забруднювали підземні води та повітря¹³³.

Найнебезпечніша ситуація з видаленням і обеззаражуванням нечистот і покидьків склалася у робітничих селищах Донбасу. Тільки в двох із них існувала каналізація, а в чотирьох — нечистоти частково виводилися з каналізацією промислових підприємств. У більшості селищ населення користувалося вуличними вбиральнями спільного користування — по одній на декілька будинків. Нечистоти звичайно збиралися в проникливі вигреби, вивезенню яких перешкоджав брак асенізаційних діжок. Половина робітничих селищ не мала помийниць, тому їх мешканці скидали сміття поблизу житлових будинків і ґуртожитків¹³⁴. Звалища влаштовувалися навіть поблизу новозбудованих селищ, які планувалися як зразкові центри нового соціалістичного побуту. Наприклад, — на околиці округного центру Донецької округи (м. Сталіно).¹³⁵

Незабезпеченість населення каналізацією була темою багатьох анекдотів та карикатур. На одній із них під назвою «Багата молода» зображувалися дві кумоньки, котрі судачили про одруження сусідського молодика. «Не розумію, чого Пет-

ренко одружується з Іваненковою? Така некрасива...», — з дивуванням говорила одна з них. На це друга відповідала: «Зате в Іваненків у квартирі чудовий клозет влаштували!» Приводом для публікації карикатури стала інформація кореспонденту з робітничої колонії ім. Ворошилова (сел. Алчевськ) про те, що в ній на 52 квартири не було жодної вбиральні й вона потопала у нечистотах.¹³⁶

Із збільшенням міського населення загострювалася проблема лазневого забезпечення городян. До 1927 р. лазень майже не було не тільки у робітничих селищах, а й у багатьох містах. Наприклад, у Донбасі гірників 15 шахт обслуговували лише 3 лазні. Тому робітники користувалися лазнями епізодично. Найчастіше ці заклади відвідували узимку, а літом їх послугами майже не користувалися. Виняток становили ті особи, чий побут був зовсім невлаштованим — студенти, мешканці бараків, тимчасові робітники.

Брак банних закладів, як і будь-який інший дефіцит, з одного боку, неминуче породжував переважне забезпечення дефіцитними послугами обраного кола громадян (партійно-державних працівників, військовослужбовців, робітників, «героїв революції»), а з другого, — призводив до різноманітних зловживань під час їх розподілу для всіх інших та навіть менш престижних груп пільговиків. У випадку з лазнями — до незаконного позачергового користування цими закладами родичів і друзів їх завідувачів, касирів та навіть банщиків, а також корисних для них людей.

В результаті у суботу перед входом до лазень зазвичай вистроювалися дві черги: одна — з «безбілетників» і пільговиків «першого сорту» — «героїв» та партійно-радянських працівників, котрі обслуговувалися позачергово, а інша — з «другосортних», які отримували квитки до лазень на виробництві, й звичайних громадян, котрі купували їх у касах, та обслуговувалися в порядку загальної черговості. Через переповнення

лазень «безбілетниками» робітники нерідко мали чекати у чергах до цих закладів по 7–8 годин, пропускаючи наперед позачерговиків.¹³⁷

Найгостріше дефіцит лазень відчувався в промислових регіонах республіки, де на початку 1920-х рр. комунальних лазень взагалі не було. Зважаючи на необхідність залучення робітничих кадрів до індустріального виробництва, лідером лазневого будівництва, яке розгорнулося, став Донбас. Перші комунальні лазні в Донецькому регіоні з'явилися у Сталіно, Луганському, Артемівську, Слав'янську, Алчевську та Червоному Проміні. Наприкінці 1920-х років чверть мешканців Донбасу могла користуватися комунальними лазнями. Крім комунальних лазень в донецьких селищах функціонували лазні «закритого типу» для обмеженого кола користувачів: в 35% селищах — «шахтні» для робітників тресту «Донвугілля» та в 25% — для контингенту закритих соціальних закладів (лікарень, дитячих будинків та ін.). Але для більшості мешканців Донбасу регулярне користування лазнями залишалось недоступним.¹³⁸

Через низьку культуру відвідувачів й обслуговуючого персоналу лазень їх обладнання досить часто виходило з ладу, а самі вони перетворювалися із закладів гігієни в розплідники антисанітарії, де «двері, стіни і вікна вкрилися добрим шаром слизу, а до білої плиткової підлоги можна добратися хіба що із допомогою кайла».¹³⁹

Масове будівництво лазень було для держави непідйомною справою; тому на промислових підприємствах споруджувалися більш дешеві сезонні літні душові. У 1928 р. було розроблено проєкт створення сезонних «купальних павільйонів» в містах.

Проблема забезпечення городян громадськими вбиральнями владою не розглядалася, хоча навіть у столиці, за оцінкою сучасників, «не існувало жодної путящої вбиральні», а тому ті, хто «хотів до туалету», як жартували сатирики, мали «бігати за місто».¹⁴⁰

Найбільш розвиненою галуззю комунального господарства було енергопостачання. В 1926/27 р. 70% міст і поселень міського типу республіки мали електричне освітлення. Й хоча виробництво електроенергії у республіці порівняно з 1914 р. збільшилося в 4,6 рази, електростанції задовольняли потреби городян у ній лише на 25–30%¹⁴¹.

Рівень безкоштовного споживання електроенергії визначався в обсязі 4,5 кВт годин на місяць, або однієї 25-ти свічковою лампочкою на пожилиця. Додатковою дозволялося користуватися лише відповідальним працівникам¹⁴².

Норми споживання електроенергії для різних населених пунктів не були однаковими та змінювалися залежно від розвитку постачання нею. В 1925 р. норма споживання електроенергії на одного мешканця для великих міст (Харкова і Києва) становили 35 кВт на годину, для середніх міст — (Катеринослава, Полтави, Кременчука) — 30, для дрібних — 25, а для селищ — 20 кВт на годину (норма західноєвропейських країн дорівнювалася 40 кВт на особу на годину)¹⁴³. Однак навіть у великих містах встановлена норма споживання електроенергії забезпечувалася на рівні 38% (13,3 кВт годин), у середніх — 21,7% (6,5 кВт годин), дрібних — 22% (5,5 кВт годин) та в селищах — 22,5% (4,5 кВт годин).

У 1926/27 р. електропостачання наближалось до 2/3 норми — 20 кВт на годину на одного мешканця для освітлення — тільки в Харкові, тоді, як у більшості міст не було досягнуто й половини її, а у деяких і 5–20% (1–2 кВт на годину) (Див. додатки, табл. 23)¹⁴⁴.

Оскільки ціни на електроенергію перевищували довоєнний рівень (Див. додатки, табл. 24), для робітників було введено пільговий тариф. Різниця цін між ним та максимальним тарифом сягала 2-х разів (Див. додатки, табл. 25)¹⁴⁵. Однак навіть пільгові розцінки були не по кишені для більшості робітників. З цього приводу кореспондент київської газети «Пролетарская

правда» писав: «... за одну лампочку вираховують 1 руб. 45 коп. в місяць, а за дві лампочки 2 руб. 20 коп. Це непосильно для робітника, що отримує 25–40 руб. Ось чому тільки 1700 робітників подали заявку на проведення, а провели світло до себе тільки 200 робітників».¹⁴⁶

Результати дослідження засвідчують, що житлово-побутові умови робітників мало чим відрізнялись від сільських. Рівень їх житлово-комунального забезпечення був нижчим за пересічний для городян, особливо в промислових регіонах республіки. Єдиним реальним привілеєм робітників були пільгові ціни на житлово-комунальні послуги. Серед різних груп останніх гірші житлові умови за якісними й кількісними показниками мали новоприбулі некваліфіковані, котрі звичайно розміщувалися у гуртожитках (залежно від галузі виробництва — робітники металургійної та добувної промисловості, а від типу промислових підприємств — ті, що працювали на великих підприємствах промисловості союзного підпорядкування). Однак в умовах повсюдного дефіциту житла рівень їх відповідної забезпеченості не суттєво відрізнявся.

Звичайно робітники проживали в будинках без комунальних зручностей. Виняток становили мешканці комунальних будинків, розташованих у центральних районах окружних міст. Більшість робітників орендувала житло в комунальних квартирах та гуртожитках, чверть — наймала його у приватників, а решта мала власні крихітні будиночки. Поширеним типом будівель, особливо в робітничих селищах, були бараки.

Спроби влади організувати спільний побут робітників у вигляді «будинків-комун», тобто на принципах зрівнялівки та колективізму, виявилися утопічними. Останні не забезпечувалися ані фінансово, ані організаційно (мережею громадських їдалень, майстерень, ясел та кімнат відпочинку у комунальних

будинках). І крім того вони, не користувалися популярністю серед робітників, оскільки спільне домашнє господарство було традиційним винятково для неодружених, які мешкали в казармах. Організації спільного житлового господарства на кооперативних засадах, тобто у формі житлово-орендної кооперації, перешкоджала економічна неспроможність робітників. Тому, за винятком невеликої групи високооплачуваних кваліфікованих робітників, решта їх лишалася за межами ЖОКТ, що в умовах непу стали основною формою організації міського житлового господарства.

Головним засобом покращення житлових умов робітників на початку 20-х рр. було «ущільнення» мешканців комунальних будинків непролетарського походження. Надалі адміністративне виселення як метод житлового забезпечення робітників зберігалося тільки у відомчих будинках промислових трестів Донецького й Криворізького басейнів. Індивідуальне житлобудівництво, як основна форма житлового будівництва на початку 20-х років, було малодоступним навіть для високооплачуваних робітників. З метою здешевлення житлового будівництва держава стимулювала об'єднання останніх у РЖБК, котрі завдяки регулюванню з її боку, стали переважаючою, а часом єдиною формою будівельної кооперації. В другій половині 20-х рр. розгорнулося житлобудівництво промисловими та транспортними трестами. Згідно з класовими привілеями для робітників відводилася переважаюча частина новозбудованого муніципального житла. Однак, незважаючи на індустріальні пріоритети житлової політики, темпи соціального будівництва не задовольняли їх потреби на житло. Причина цього крилася у виробничих пріоритетах соціально-економічної політики, згідно з якою головна увага будівельних організацій зосереджувалася на спорудженні промислових об'єктів, а житлові — залишалися другорядними.

Додатки

Таблиця 1

**Показники забезпеченості житловою площею різних груп населення УСРР за даними перепису 1926 р.
(з розрахунку в кв. м на одну особу)**

Назва соціальної групи	Розмір житлової площі у квадратних метрах на одну особу	На кімнату припадало жильців
Особи вільних професій	8,7	1,8
Інші	7,9	1,8
Службовці	7,2	2,2
Пенсіонери	6,8	2,1
Господарі найманих працівників	6,5	2,3
Безробітні	6,2	2,4
Учні-стипендіати	5,7	2,1
Господарі одинаки	5,4	2,7
Господарі з допоміжними членами родини	5,2	3,4
Робітники	4,9	2,9

Таблиця 2

Частка робітників УСРР, забезпечених житлом, по промислових трестах на 1925 р. (за житловою нормою в 9,1 кв. м)

Назва тресту	Загальна кількість робітників	Відсоток робітників, забезпечених житлом
Донвугілля	99.199 осіб	44%
Південсталь	78.000 осіб	37%
Цукротрест	32.204 особи	57%
Коксобензол	2 тис. осіб	28%
Хімвугілля	11.441 особа	56%
Південно-Рудний трест (Криворізький басейн)	7.540 осіб	34%

Таблиця 3

**Розміри забезпеченості житлом робітників УСРР
на 1926 р. залежно від кваліфікації (у кв. м на особу)**

Розподіл робітників за кваліфікацією	Розміри житлової площі на одну особу (в кв. м)	Припадає житців на кімнату
Кваліфіковані	4,8	3,1
Напівкваліфіковані	4,5	3,3
Некваліфіковані	4,3	3,4

Таблиця 4

**Розміри забезпеченості житлом робітників УСРР на 1926 р.
залежно від типу організації підприємств,
на котрих вони працювали**

Розподіл робітників за типом підприємств	Розміри житлової площі на одну особу (кв. м)	Припадає житців на кімнату
Група фабрично-заводських робітників	4,7	3,2
Робітники всіх типів підприємств	4,9	2,9

Таблиця 5

**Забезпеченість житловою площею мешканців
окремих міст УСРР**

Назва міста	Житлова площа на душу населення (у кв. м)	
	на 1 січня 1927 р.	на 1 січня 1928 р.
Харків	5,8	5,7
Дніпропетровськ	5,7	5,7
Луганськ	5,2	5,1
Сталіно	4,4	4,3
Кривий Ріг	5,4	5,2
Київ	7,1	6,8
Одеса	7,4	7,0
Миколаїв	6,4	6,2

Таблиця 6

**Забезпеченість населення України
житловою площею в 1926–1928 рр.
залежно від розмірів житлового фонду, який займали
робітники, і чисельності робітничого населення**

Роки	Житловий фонд		Загальна кількість робітників (без селянського населення)		Житлова площа, що припадала на родину робітника		Житлова площа, що припадала на одного члена родини робітника	
	у тис. кв. м	в % до минулого року	у млн осіб	в % до минулого року	у кв. м	в % до минулого року	у кв. м	в % до минулого року
XII 1926 р.	30,89	100	1,71	100	18,7	100	4,5	100
XII 1927 р.	31,85	103,1	1,84	107,7	17,31	95,8	4,33	95,8
XII 1928 р.	32,69	105,8	1,93	112,8	15,94	93,2	4,24	93,2

Таблиця 7

**Забезпеченість житловою площею різних соціальних груп
УСРР у 1927–1930 рр. (в кв. м на особу)**

Соціальні група	Початок 1927 р.	Початок 1928 р.	Початок 1929 р.	Початок 1930 р.
Робітники	4,9	5,0	5,1	5,0
Службовці	7,2	7,2	6,8	6,3
Інша верстви населення	5,5	5,2	4,9	4,9
Усе населення	5,7	5,6	5,4	5,3

Таблиця 8

Зростання житлового фонду, зайнятого в УСРР окремими соціальними групами населення, у 1927–1929 рр. (у %%)

Назва району	Робітники	Службовці	Інші	Разом
Донбас	135	127	89	125
Дніпровський промисловий	135	110	91	112
Харків	144	115	84	114
Інші	125	111	92	104
Разом	130	114	91	108

Таблиця 9

Структура житлового фонду УСРР у 1927–1930 рр. залежно від його розподілу між окремими соціальними групами населення

Назва соціальної групи	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.
	в тис. кв. м				у %%			
Робітники	8.123	8.721	9.595	10.612	100	107	118	131
Службовці	9.209	9.624	10.243	10.487	100	104	111	114
Інші	13.562	13.360	12.704	12.283	100	98	93	91
Разом	30.894	31.705	32.542	33.542	100	102	105	108

Таблиця 10

Середній рівень забезпеченості житловою площею різних соціальних груп населення УСРР із розрахунку на одну особу в кв. м у 1927–1929 рр.

Соціальна група	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.
Робітники	4,1	4,0	3,9	3,8
Службовці	6,0	6,0	5,5	5,1
Інші мешканці	4,3	3,9	3,9	3,9
Всі мешканці	4,6	4,5	4,3	4,2

Таблиця 11

Невідповідність між фактичною площею й офіційними даними про житлове забезпечення різних соціальних груп населення Гірничого та Дніпровського промислового районів УСРР (у відсотках за даними на 1926 р.)

Соціальна група	Гірничий район	Дніпровський район
Робітники	14,6%	8,3%
Службовці	8,6%	8,7%
Особи вільних професій	9,6%	11%
Безробітні	10,2%	10,5%

Таблиця 12

Плинність робітників у промисловості УСРР у % до середньої чисельності промислових робітників, що прибували на виробництво, у 1924–1927 рр.

1924 р.		1925 р.		1926 р.		1927 р.	
Прибуло	Вибило	Прибуло	Вибило	Прибуло	Вибило	Прибуло	Вибило
161,1	149,0	170,0	124,8	156,7	149,2	152,3	136,4

Таблиця 13

Диференціація житлової площі, яку займали робітники, по різних категоріях домоволодінь

Категорія домоволодінь	Розподіл житлоплощі у %		Відсоток житлової площі, зайнятої робітниками, до всієї житлоплощі	
	Початок 1927 р.	Початок 1930 р.	Початок 1927 р.	Початок 1930 р.
Зайняті держорганами	25,3	22,8	35,2	38,4
Комунгоспівські	5,1	0,9	26,8	28,0
Житлово-орендна кооперація	13,7	21,0	20,1	32,8
ЖБК та інші види кооперативів	0,6	3,5	36,5	59,3
Приватна оренда	2,8	0,9	15,9	26,9
Приватновласницькі	52,7	50,9	26,0	28,4
в тому числі:				
у власних будинках	25,6	26,2	—	—
в найманих квартирах	27,1	24,7	—	—
Разом	100	100	26,3	31,8

Таблиця 14

**Частка квартплати (в %) за житлову площу в 20,02 кв. м
щодо зарплати робітників УСРР у 1926 р.***

Зарплата у руб.	Ставка квартирної плати		
	2 руб.	1,6 руб.	1,2 руб.
40 руб.	7,7%	6,1%	4,6%
50 руб.	7,9%	6,3%	4,7%
60 руб.	8,0%	6,4%	4,85%
70 руб.	8,2%	6,5%	4,7%
80 руб.	7,7%	6,2%	4,6%
100 руб.	6,8%	5,6%	3,9%

Таблиця 15

**Частка квартплати за житлоплощу в 30,03 кв. м
щодо зарплати робітників УСРР у 1926 р. (в %)***

Зарплата в руб.	Ставка квартирної плати		
	2 руб.	1,6 руб.	1,2 руб.
40 руб.	10,5%	8,4%	6,36%
50 руб.	10,8%	8,7%	6,5%
60 руб.	11%	8,8%	6,6%
70 руб.	11,1	8,9%	6,7%
80 руб.	10,5%	8,4%	6,4%
100 руб.	9,6%	7,7%	5,7%

* Враховуючи знижки з основної суми комірною, встановлені для робітників у розмірі від 65% до 20%, залежно від рівня їх заробітку.

Таблиця 16

**Ціни на оренду житла для робітників і службовців
у різних містах УСРР по державних, приватних
та кооперативних домоволодіннях за даними на 1926 р.
(з розрахунку за 1 кв. м у коп.)**

Назва міста	По приватновласницьких домоволодіннях				По домоволодіннях житлокооперації	
	Нормовані ставки		Ставки за вільними угодами		Нормовані ставки	
	для робітників	для службовців	для робітників	для службовців	для робітників	для службовців
Харків	10,7	16,9	27,6	30,7	14,8	21,9
Київ	10,7	12,8	21,6	21,7	10,7	25,8
Дніпропетровськ	15,3	18,5	23,1	27,1	14,7	20,2
Луганськ	—	—	19,1	30,3	19,1	26,6
Ніжин	—	—	24,9	40,7	—	—
Куп'янськ	—	—	24,0	51,1	7,0	18,1

Таблиця 17

**Показники перерозподілу житлового фонду між різними
соціальними групами населення УСРР і зміни розміру
житлової площі, яку вони займали, за 1927–1929 рр.**

Назва соціальної групи	Розміри перерозподілу житлового фонду	Зміни розміру житлової площі внаслідок перерозподілу та будівництва
Робітники	+878 тис. кв. м	+2489 тис. кв. м
Службовці	+715 тис. кв. м	+1278 тис. кв. м
«Інші»	–1593 тис. кв. м	–1279 тис. кв. м

Таблиця 18

**Будівельна програма промислових трестів України,
прийнята у травні 1925 р.**

Назва тресту	Нове будівництво		Капітальний ремонт
	Куб. сажень	Вартість в руб.	Вартість в руб.
Донвугілля	33.800	4.456.800	—
Південсталь	42.00	5.960.000	1.840.000
Цукротрест	20.500	2.077.000	217.000
ЮРТ	6.483	1.136.670	135.530
Коксобензол	3.340	470.000	34.000
Химвугілля	2.333	350.000	148.000
Укрсільтрест	4.247	185.380	46.900
—	112.703	14.635.850	2.421.430

Таблиця 19

**Середньодобове виробництво води в найбільших
містах України**

Назва міста	1925/26 р. у порівнянні з 1914 р.	1926/27 р. у порівнянні з 1914 р.
Харків	109%	270%
Київ	109%	73%
Дніпропетровськ	97%	114%
Полтава	97,4%	95%
Вінниця	142%	180%
Артемівськ	238%	191%
Миколаїв	94%	95%
Херсон	122%	240%

Таблиця 20

**Забезпечення городян УСРР водогінною водою
(у відрах на одну особу) за даними на 1925 р.**

Назва міста	Фактичне середньодобове споживання	Норма добового споживання	Рівень обслуговування згідно з нормою
Харків	2	8	25%
Київ	2,5	8	32,5%
Одеса	5	8	62%
Катеринослав	3,3	6	40,6%
Житомир	1	6	16,6%
Полтава	0,9	6	15%
Зінов'євськ	1	6	16,6%
Артемівськ	0,35	6	6%
Умань	0,35	5	7%
Могилів	0,35	5	7%

Таблиця 21

Тариф за 100 відер води в копійках

Назва міста	1925/26 р.			1926/27 р.		
	пільговий	загальний	максимальний	пільговий	загальний	максимальний
Херсон	12–15	120	175	20–90	100	120
Запоріжжя	25–23	100	125	35	100	100
Бердичів	18,75	35	100	19	35	100
Дніпропетровськ	10–20	40	50	25–32	45	45
Артемівськ	75	100	180	75	100	180
Черкаси	50	100	100	60	80	80
Харків	10–20	42	42	10–20	38,5	38,5
Суми	20–46	60	120	26	—	120
Чернігів	9–45	70	100	9–45	70	100
Зінов'євськ	15–65	90	90	50–81	112	112
Полтава	14–50	60	60	31	60	60
Вінниця	30	50	50	30	50	50
Київ	17	—	125	24	66	188
Миколаїв	25–40	200	200	25–40	152	182
Кременчук	—	60	90	—	55	90

Таблиця 22

Тарифи на воду в найбільших містах УСРР у 1914 і 1927 рр.

Назва міста	Тариф на водогін на 100 відер		
	1914 р.	1926/27 р.	Зростання у %
Харків	22 коп.	38,5 коп.	75%
Катеринослав	25 коп.	45 коп.	80%
Київ	—	—	—
Полтава	22,5 коп.	60 коп.	175 %
Вінниця	—	—	—
Артемівськ	50 коп.	1 руб.	100%

Таблиця 23

Виробництво електроенергії в кВт на одну годину на кожного мешканця за даними на 1926/27 р.

Назва міста	На освітлення, враховане у абонента	Загальне виробництво електроенергії на одного мешканця
Харків	19,4	73
Київ	9,6	22,5
Одеса	14,4	52,5
Катеринослав	15,5	71,5
Полтава	10,5	26,8
Вінниця	10,7	24,1
Артемівськ	17,6	39,8
Чернігів	—	15,4
Житомир	8,7	19,4
Херсон	—	17,6
Суми	—	12,9
Могилів	—	8,9
Бердичів	6,2	8,4

Таблиця 24

**Середні тарифи на електроенергію
по окремих містах України в коп. за 1 кВт**

Назва міста	1914 р.	1923/24 р.	1924/25 р.
Харків	25	30	30
Київ	22,5	35	35
Одеса	—	37	32
Катеринослав	22,5	30	30
Полтава	30	60	60

Таблиця 25

**Види тарифів на електроенергію
по окремих містах України в коп. за 1 кВт**

Назва міста	1925/26 р.			1926/27 р.		
	пільговий	загальний	максимальний	пільговий	загальний	максимальний
Херсон	15–45	50	700	15–30	45	70
Запоріжжя	18	50	85	18	50	85
Бердичів	30	50	50	30	50	5
Дніпропетровськ	7,5–15	30	70	7,5–15	30	75
Артемівськ	15	40	60	15	40	60
Черкаси	13–25	50	60	15	40	60
Харків	9–15	25	90	9–15	25	90
Суми	12–23	27	45	12–23	27	45
Чернігів	15–30	36	45	15–30	36	45
Київ	—	26	60	17–20	26	60
Зінов'євськ	4–30	40	50	12–30	40	60
Полтава	10–20	40	50	12	40	50
Миколаїв	20–25	60	60	20–25	65	65
Кременчук	20–30	35	40	15–20	46	75
Вінниця	Немає відомостей					

¹ *Борисенко М. В.* Житло та побут міського населення України в умовах трансформації урбаністичного середовища в 20–30-х роках ХХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2009. — С. 1.

² *Диденко В. Г.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства. 1921–1925. — К., 1963. — С. 270–274.

³ *Приходько М. П.* Житло робітників Донбасу (Процес виникнення і розвитку робітничих поселень). — К., 1964; *Моисенко В.* Коллективное жилище на Украине в 1923–1933 гг. (исследование взаимосвязи между социальными и архитектурными структурами): Автореф. дис. ... канд. архитектуры. — Москва, 1968.

⁴ *Довгопол В. М.* Робітничий клас України у роки соціалістичної індустріалізації. 1926–1929. — Х., 1971. — С. 59.

⁵ *Ткаченко В. Г.* Документи державних органів України 20–30-х років ХХ ст. про життєзабезпечення робітників // Культурологічний вісник Наддніпрянщини. — Вип. 13. — Запоріжжя, 2004. — С. 42–48; *його ж.* Статистичні видання 20–30-х років ХХ століття про побутові умови робітників України // Історичні і політологічні дослідження. — № 119. — С. 51; *його ж.* Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х — початок 30-х років ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2004. — Вип. XVIII. — С. 197–198 та ін.

⁶ *Борисенко М.* Житло і побут міського населення України у 20–30- рр. ХХ століття. — К., 2009.

⁷ *Мовчан О.* Житлово-побутові умови робітників та комунальне обслуговування в УСРР. 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки. — 2007. — Вип. 17. — С. 229–277.

⁸ *Рудницький В., Кричевський Д.* Новый квартирный закон с постановкой разьяснением. — Х., 1927. — С. 52.

⁹ ЗУ України. — 1926. — № 77–78. — Ст. 477.

¹⁰ *Готфрід И.* Новый квартирный закон от 28 февраля 1928 г. — [Х.], 1928. — С. 7.

¹¹ *Дорошко М. С.* Компарційно-державна номенклатура УСРР у 20–30-х роках ХХ століття: соціоісторичний аналіз. — К., 2004. — С. 125.

¹² *Марзеев А. Н.* Новые рабочие жилища на Украине. — Х., 1928. — С. 4.

¹³ *Георгієвський Г. Ф.* Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі // Житлова кооперація України. — 1929. — № 3. — С. 15.

¹⁴ *Вологодцев І.* Міський житловий фонд УСРР // Вісник статистики України. — 1928. — № 1. — С. 100.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2748. — Арк. 1.

¹⁶ *Гулый К. М.* Положение трудящихся на Украине (Доклад на Всеукраинском совещании работников охраны труда и социального страхования). — Х., 1928. — С. 51.

¹⁷ *Каплунов І., Букиштейн Д.* Житлові умови міського пролетаріату УСРР // Вісник статистики. — 1930. — № 6. — С. 59.

¹⁸ Там само. — С. 55, 61.

¹⁹ Там само. — С. 55.

²⁰ Там само. — С. 61.

²¹ *Георгієвський Г. Ф.* Вказ. праця. — С. 12.

²² *Ткаченко В. Г.* Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х — початок 30-х років ХХ ст.). — С. 198.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2748. — Арк. 2.

²⁴ Там само. — Арк. 108.

²⁵ Там само. — Арк. 55.

²⁶ *Р.* Обмен жилой площадью // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 3. — С. 51.

²⁷ *Каплунов І., Букиштейн Д.* Вказ. праця. — С. 53.

²⁸ *Близнакова М.* Жилищное строительство в эпоху новой экономической политики, 1921–1927. Город-сад и дом сад // Жилище в России: век ХХ. Архитектура и социальная истории. — Москва, 2002. — С. 59–60.

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 69. — Арк. 40.

³⁰ БСЭ. — Т. 25 — Москва, 1932. — С. 454.

- ³¹ *Евменьев Н. В.* Жилища рудничных рабочих Донбасса // Профилактическая медицина. — Х., 1927. — № 1. — С. 7479.
- ³² *Струмилин С. Г.* Домашний быт по инвентарям // Проблемы экономики труда. — Москва, 1981. — С. 242.
- ³³ Крокодил. — Москва, 1925. — № 27. — С. 5.
- ³⁴ Червоний перець. — Х., 1928. — № 7. — С. 11.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1755. — Арк. 70–71.
- ³⁶ Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений, инструкций с разъяснениями. — Х., 1921. — С. 27.
- ³⁷ *Лебина Н.* Слеза социализма // Родина. — 1999. — № 6. — С. 62–63.
- ³⁸ Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений, инструкций и разъяснений. Х., 1921. — С. 27.
- ³⁹ *Беленький М.* Новая жилищная политика и извращения нэпа // Коммунальное дело. — 1922. — № 2. — С. 24–25.
- ⁴⁰ *Борисенко М.* Вказ. праця. — С. 195.
- ⁴¹ *Лебина Н.* Указ. соч. — С. 65–66.
- ⁴² Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений, инструкций с разъяснениями. — С. 77.
- ⁴³ *Дубинская И. Н.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — [Х.], [1928]. — С. 35.
- ⁴⁴ Вестник жилищной кооперации. — К., 1923. — № 1. — С. 16.
- ⁴⁵ *Рудницкий В., Кричевский Д.* Указ. соч. — С 3–4.
- ⁴⁶ Там само. — С. 6.
- ⁴⁷ *Дешевов К. М.* Как закон ограждает квартиронанимателя трудящегося. — С. 13.
- ⁴⁸ Профсоюзы СРСР. 1924–1926 гг. Отчет ВЦСПС к VIII съезду профсоюзов. — М., 1926. — С. 267.
- ⁴⁹ Крокодил. — Москва, 1923. — № 48. — С. 1260.
- ⁵⁰ *Борисенко М.* Вказ. праця. — С. 265–266.

- ⁵¹ Коммунист. — Х., 1925, 31 апреля.
- ⁵² ЗУ України. — 1926. — № 77–78. — Ст. 477.
- ⁵³ Рудницький В., Кричевский Д. Указ соч. — С. 8–9.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Там же. — С. 4, 9–10.
- ⁵⁶ О новых течениях в разрешении жилищного вопроса // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 11. — С. 36.
- ⁵⁷ Дешевов К. М. Указ. соч. — С. 12.
- ⁵⁸ Каплунов І. Бюджет міських домоволодінь // Вісник статистики України. — 1928. — № 1. — С. 106.
- ⁵⁹ Ашкінезер Ю. С. Проект нового закону про житлову кооперацію // Житлова кооперація України. — 1929. — № 8. — С. 30.
- ⁶⁰ Шпигель В. И. Узаконения и распоряжения по жилищному вопросу. — К., 1922. — С. 13.
- ⁶¹ ЗУ України. — 1926. — № 39, ст. 581.
- ⁶² Шевчук. Жилищный передел // Коммунальное хозяйство Украины. — 1925. — № 4–5. — С. 97.
- ⁶³ Крокодил. — Москва. 1923. — № 9. — С. 5.
- ⁶⁴ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 188–189.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 827. — Арк. 14.
- ⁶⁶ Проект жилищного кодекса. — Х., 1923. — С. 32.
- ⁶⁷ Дешевов К. М. Указ. соч. — С. 13.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 69. — Арк. 37.
- ⁶⁹ О новых течениях в разрешении жилищного вопроса. — С. 35.
- ⁷⁰ Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений и инструкций с разъяснениями. — С. 10.
- ⁷¹ ЗУ СРСР, 1928, № 6. — Ст. 16.
- ⁷² Каплунов І., Букиштейн Д. Вказ. праця. — С. 55.
- ⁷³ Вісті ВУЦВК. — Х., 1921. — 19 листопада.
- ⁷⁴ Пролетарская правда. — К., 1923. — 24 июня.

- ⁷⁵ Дешевов К. М. Указ. соч. — С. 27.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 34. — Арк. 140.
- ⁷⁷ Там само. — Спр. 69. — Арк. 43–43 зв.
- ⁷⁸ Червоний перець. — Х., 1929. — № 22–23. — С. 7.
- ⁷⁹ ЗУ України. — 1924. — № 10. — Ст. 94.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2055. — Арк. 108–109.
- ⁸¹ Одеськие известия. Вечерний выпуск. — 1923. — 24 августа.
- ⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2748. — Арк. 24.
- ⁸³ Друзь Ф. Жилищная кооперация Украины к десятой годовщине Октябрьской революции // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 15. — С. 9, 11.
- ⁸⁴ Резолюція по доповіді правління Укржитлосоюзу, прийнята 2-м зібранням Укржитлосоюзу 3–6 травня 1927 р. // Житлова кооперация України. — 1927. — № 6. — С. 57–64.
- ⁸⁵ Скопс М. Оробітничення і розподіл житлоплощі в ЖОК // Житлова кооперация України. — 1929. — № 11. — С. 3–5.
- ⁸⁶ Крокодил. — Москва, 1926. — № 44. — С. 2.
- ⁸⁷ Там само. — Москва, 1928. — № 7. — С. 11.
- ⁸⁸ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 267.
- ⁸⁹ Крокодил. — Москва, 1926. — № 30. — С. 3.
- ⁹⁰ Гулый К. М. Указ. соч. — С. 50.
- ⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 69. — Арк. 50 зв.; Вісті ВУЦВК. — Х., 1925. — 28 травня.
- ⁹² Марзеев А. Н. Указ. соч. — С. 4.
- ⁹³ БСЭ. — М., 1932. — Т. 25. — С. 454.
- ⁹⁴ Марзеев А. Н. Указ. соч. — С. 5.
- ⁹⁵ Ткаченко В. Проблемы жизни и быта металлургов Днепропетровщины (вторая половина 20-х–30-е гг.) // Вісн. Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 11. — Дніпропетровськ. — С. 66.

⁹⁶ *Ткаченко В.* Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х — початок 30-х років ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2004. — Вип. ХVІІІ. — С. 198.

⁹⁷ *Каплунов І., Букиштейн Д.* Вказ. праця. — С. 55.

⁹⁸ *Гулий К. М.* Указ. соч. — С. 54–55.

⁹⁹ *Гофман.* Індивідуальне строїтельство закаблялет рабочих // Жилищная кооперація України. — Х., 1927. — № 4. — С. 30.

¹⁰⁰ *Васильченко.* Індивідуальне жилстроїтельство в Харькове // Жилищная кооперація України. — 1927. — № 10. — С. 14–15.

¹⁰¹ *Борисенко М.* Вказ. праця. — С. 159.

¹⁰² Червоний перець. — Х., 1927. — № 18. — С. 4.

¹⁰³ *Гофман.* Указ. соч. — С. 31.

¹⁰⁴ *Дубровський.* Мнимые выгоды индивидуального строїтельства // Жилищная кооперація України. — 1927. — № 4. — С. 29.

¹⁰⁵ *Ларин Ю.* Жилищная кооперація к десятилетию Октябрия // Жилищная кооперація України. — 1927. — № 15. — С. 8.

¹⁰⁶ Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-1148. — Оп. 1. — Спр. 191. — Арк. 2.

¹⁰⁷ *Власик А.* О передаче большей части жилстроїтельства в промышленности жилстройкооперації // Жилищная кооперація України. — 1927. — № 8. — С. 7.

¹⁰⁸ *Друзь Ф.* Указ. соч. — С. 9–10.

¹⁰⁹ Державний архів Одеської області. — Ф. Р-1148. — Оп. 1. — Спр. 191. — Арк. 2.

¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2122. — Арк. 21–22.

¹¹¹ *Власик А.* Указ. соч. — С. 8–9.

¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2055. — Арк. 27.

¹¹³ Вісті ВУЦВК. — Х., 1921. — 28 липня.

¹¹⁴ Діло. — Львів, 1921. — 11 травня.

¹¹⁵ Коммунист. — Х., 1924. — 18 июля.

- ¹¹⁶ Вестник профдвижения Украины. — X., 1922. — № 4. — С. 57.
- ¹¹⁷ ЗУ України. — 1923. — Від. 1. — № 3. — Ст. 63.
- ¹¹⁸ *Дубинская И. Н.* Указ соч. — С. 35.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 1254. — Арк. 208.
- ¹²⁰ Там само.
- ¹²¹ Там само. — Арк. 2.
- ¹²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2055. — Арк. 109.
- ¹²³ Там само. — Арк. 211.
- ¹²⁴ Там само. — Спр. 2336. — Арк. 191.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 2372. — Арк. 32.
- ¹²⁶ *Симилейский Л. Н.* Сельское водоснабжение и способы его улучшения в Радомысльском районе на Вольни // Профилактическая медицина. — 1927. — № 4. — С. 80-87.
- ¹²⁷ Крокодил. — Москва, 1926. — № 23. — С. 10.
- ¹²⁸ *Симилейский Л. Н.* Сельское водоснабжение и способы его улучшения в Радомысльском районе на Вольни // Профилактическая медицина. — 1927. — № 4. — С. 80-87.
- ¹²⁹ Там само. — Спр. 1254. — Арк. 23.
- ¹³⁰ *Каплунов І.* Міські комунальні підприємства загального користування 1926-27 року // Вісник статистики України. — 1928. — № 1. — С. 38.
- ¹³¹ *Берзин А. Н.* Благоустройство населенных мест Украины к 10 годовщине Октябрьской революции // Профилактическая медицина. — 1927. — № 10. — С. 92.
- ¹³² Там же.
- ¹³³ Там же. — С. 68-73.
- ¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 383. — Арк. 31-33.
- ¹³⁵ Крокодил. — Москва, 1927. — № 2. — С. 10.
- ¹³⁶ Червоний перець. — X., 1928. — № 11. — С. 3.
- ¹³⁷ Робітничий журнал. — X., 1928. — № 3. — С. 11.

- ¹³⁸ Там же. — Арк. 129.
- ¹³⁹ Червоний перець. — Х., 1929. — № 5–6. — С. 14.
- ¹⁴⁰ Там само. — Х., 1928. — № 4. — С. 5.
- ¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 1254. — Арк. 25.
- ¹⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 57.
- ¹⁴³ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2055. — Арк. 27.
- ¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 1254. — Арк. 25.
- ¹⁴⁵ Там само. — Арк. 210.
- ¹⁴⁶ *Борисенко М.* Вказ. праця. — С. 113.

Розділ VI

ДЖЕРЕЛА ІСНУВАННЯ: ЗАРПЛАТА, ПАЙОК Й ІНШІ ПРИБУТКИ

Ця проблема активно розроблялася статистиками та економістами 1920-х рр., головним чином М. Буяновером й І. Дубинською. Джерельну базу їх праць становили матеріали бюджетних обстежень започатковані ЦСУ у 1920 р. Щоправда, не всі роки першого десятиріччя радянської влади рівноцінно висвітлені в їх публікаціях. Оскільки влада покладала відповідальність за економічну кризу початку 1920-х рр. на інтервентів і внутрішніх класових ворогів, досить повно оприлюднювалися розробки бюджетних обстежень 1920–1922 рр. Також не приховувалися статистичні дані наступних 1923/1924 — 1926/1927 рр., коли в країні складалась відносно сприятлива економічна кон'юнктура, а прибутки робітників підвищувалися. Та результати бюджетних обстежень кінця 1920-х рр., що відображали неблагополучну продовольчу ситуацію, не знайшли належного відображення в публікаціях¹.

Історія домашнього господарства робітників в радянській історіографії не досліджувалася. Пріоритетною була проблематика, пов'язана з історією народного господарства. В центрі уваги істориків, які займалися вивченням матеріальних умов життя робітників, опинилася політика оплати праці й відповідно заробітки робітників. Інші ж джерела прибутків, які набували особливого значення в періоди економічної дестабілізації, вони не досліджували. Більш ґрунтовно їм вдалося висвітлити політику оплати праці в першій половині 1920-х рр., а менш —

у другій, коли підвищення норм виробітку здійснювалося без належного збільшення тарифних ставок².

В сучасній історіографії проблема джерел існування робітників УСРР у період нової економічної політики спеціально не досліджувалася. В даному розділі зроблено спробу всебічно висвітлити цю проблему, узагальнюючи здобутки радянських істориків і теоретичні напрацювання сучасної зарубіжної історіографії з минулого радянського робітничого класу.

В 1914 р. матеріальний рівень життя робітничих родин майже цілковито (на 95–97%) визначався розміром заробітку³. Галопуюча інфляція у роки Першої світової війни, революції й періоду «воєнного комунізму» звела заробітну плату до ролі другорядного фактора в їхніх прибутках. У лютому 1920 р. вона в харківських робітників разом із пайком становила менше половини надходжень до бюджету їхніх родин. Решту ж коштів, необхідних для існування, робітники здобували з інших джерел (Додатки, табл. № 1)⁴.

Мізерну частку прибутків робітничих родин становили надходження по соціальному страхуванню. Щоправда, впродовж 1920–1927 рр. їх питома вага збільшилася в сім разів — з 0,6% до 4,3%, що зумовлювалося зростанням зарплати^{*5}. Лише у великих містах — таких, як Харків, питома вага бюджетних надходжень по соцстраху становила від 4,5% (в сімейних робітників) до 11,1% відповідно (у самотніх) уже в 1920 р. (Додатки, табл. 1).

Незважаючи на незначний розмір прибутків по соціальному страхуванню, темпи збільшення відповідних виплат у роки непу значно випереджали зростання зарплати. Це досяглося за рахунок збільшення охоплення страхувальників і зменшення недобору страхувесків. Деякі види страхової допомоги (з тимчасової

---

* Страхові фонди створювалися за рахунок відсоткових відрахувань із фонду заробітної плати на підприємствах.

непрацездатності, а також пенсії з другої половини 1920-х рр.) цілком визначалися розмірами заробітку, норми ж іншої (по безробіттю) — підлягали періодичному перегляду відповідно до зростання середнього рівня зарплати. Разом із тим поступово розширювалося коло осіб, котрі користувалися страховою допомогою, особливо по безробіттю й інвалідності. Щоправда, їх частка серед безробітних та осіб пенсійного віку залишалася незначною*.

Щоб вижити, робітники вдавалися до різного роду підробітків: від ремесла за спеціальністю (не без використання заводських матеріалів й інструментів) до торгівлі, яка для багатьох перетворювалася з випадкових операцій по обміну на промисел. Щоб не розривати з містом і підприємством, робітники та члени їхніх родин у силу обставин мали приділяти більше уваги й зусиль городу, ремеслу і міщечництву.

Статистики 1920-х рр. виокремлювали шість видів прибутків робітничих родин, окрім заробітної плати та страхової допомоги: позики, споживчі кредити, приробітки, надходження від продажу майна, від здавання житла в оренду, від власного сільського господарства.

На початку 1920 р. від чверті до третини прибутків робітників Харкова становили позики в борг у родичів, сусідів чи друзів (Додатки, табл. 1)⁶. Патерналістський тип відносин за типом «патрон — клієнт», що зумовлювався пануванням патріархально-сімейних стосунків, коли старші мали піклуватися про молодших, сильні про слабких, поширювався на всі сфери суспільства. Однією зі стабільних форм спілкування в останньому було й підтримання міцних зв'язків між міськими і сільськими родичами. Проте з 1922 р. внаслідок збільшення заробітків робітники все рідше зверталися за допомогою до більш заможних родичів чи друзів. Відповідно частка над-

---

* Це питання розглядається у параграфі «Соціальне страхування».

ходжень від позик у борг скоротилася до 1924 р. для їх різних професійних груп — від 2,5% (в харчовиків) до 4,3% (робітників комунального господарства).

Замість позик у приватних осіб зростав такий вид надходжень членів робітничих родин як споживчий кредит в кооперативних лавках. Його частка в бюджетах робітників становила наприкінці 1923 р. від 0,9% (у працівників комунального господарства) до 6,8% (в металістів), залежно від платоспроможності їх груп (Додатки, табл. 2)⁷. Зростання кредитного обігу прискорила грошова реформа 1924 р., що підвела тверду базу для боргових розрахунків.

До 14% прибутків на початку 1920 р. робітники Харкова отримували за рахунок витрачання грошових заощаджень. Після їх використання, щоб вижити, вони вдавалися до розпродажу домашнього майна й продовольчих запасів. Таким шляхом робітники отримували від 13,6% до 35,5% сімейних надходжень (Додатки, табл. 1). В міру зростання заробітків цей процес уповільнювався, хоча ще на початку 1923 р. прибутки від продажу майна становили від 1,6% (у цукровиків) до 6,8% (в мукомелів) бюджетних ресурсів робітничих родин (Додатки, табл. 2)⁸. Як зазначала статистик І. Дубинська, «тут наявний не продаж майна, вже достатньо розпроданого у голодні роки, а продаж речей, котрі отримувалися на пайок (цукровики) або купувалися в кредит (мукомели)»⁹. Продаж продовольства з запасів як джерело прибутків мав менше значення, ніж продаж речей. За даними бюджетних обстежень робітників Харкова, певну роль він відіграв лише у мукомелів (3,1%) і в цукровиків (1,5%).

Взагалі запозичення із заощаджень та запасів, що формувалися головним чином за рахунок натуральних заготівель із підсобного сільського господарства, залишалися вагомою часткою надходжень виключно у родинах цукровиків (2,5% сукупного прибутку).¹⁰

Зворотний процес, коли робітничі родини змогли поновити те, що було розпродано або прийшло в непридатність, а також підтримувати запаси одяжного й господарського інвентарю, розпочався через 1,5–2 роки у міру подальшого зростання заробітку та звільнення його від натуральних елементів внаслідок впровадження грошової валюти в роздрібний обіг. У 1925 р. розмір надходжень від продажу майна скоротився до 0,6% і впродовж двох наступних років тримався на тому ж рівні¹¹.

Тимчасові прибутки від приробітків голови та членів родини, котрі не були пов'язані з основною роботою за найманням, становили в 1920 р. лише від 3% до 5,8 % їх бюджетів¹². Це були надходження від випадкової поденної роботи, від ремесла, роботи на замовлення й інших промислів. Значення їх, як правило, було обернено пропорціональним розміру заробітку голови родини, котрий покривав основні сімейні потреби. Внаслідок двократного зростання заробітної плати впродовж 1920–1927 рр. частка цих прибутків відповідно зменшилася — до 1,3% бюджету (загальносоюзні дані). Зростання зарплати робітників, зайнятих у фабричному виробництві, звільняло їх від занять кустарними промислами в неробочий час. Однак зменшення питомої ваги додаткових приробітків не супроводжувалося падінням їх абсолютного розміру, який навіть дещо збільшився за відповідний період — з 1,13 руб. до 1,42 руб. (в середньому на всі родини). Це підвищення пояснювалося, по-перше, збільшенням приробітків інших членів сімей, котрі нерідко не мали постійної роботи за наймом, а, по-друге, — зростанням бюджетів останніх¹³.

Якщо на початку 1920-х рр. особливе значення для поповнення прибутків робітничих сімей мало кустарне виробництво на дозвіллі, то з 1923 р. посилилася роль додаткової роботи за найманням. Розмір надходжень за приробітками став найвищим у сімейному бюджеті робітників комунального господарства, переважно пожежників і двірників, які мали більше часу для підсобних занять.¹⁴

Майже 19% прибутків робітничих родин у 1920 р., за оцінкою деяких дослідників, становили надходження від крадіжок на підприємствах, в тому числі сировини для виготовлення предметів вжитку для товарообміну¹⁵. Особливо популярним на металургійних заводах стали виробництво запальничок (звідси це явище отримало назву «запальництво»), а також відер, ножів, металевих пічок — «буржуйок» — і т. ін., а на залізничному транспорті — крадіжки вантажів, нерідко без пошкодження пломб на опломбованих вагонах.

Намагаючись зупинити зростаючу хвилю майнових злочинів на залізницях, Наркомат шляхів сполучення оголосив у 1923 р. конкурс серед їх працівників «на рекордне зменшення крадіжок та [відповідно] актів про недостачу й розкрадання [вантажів] при цілих пломбах». Однак «героїв» серед крадіїв не виявилось, оскільки мізерні премії для переможців конкурсу нікого не цікавили. Неefективність, а точніше повна абсурдність почину Наркомшляху стала предметом критики сатирично-гумористичного журналу «Крокодил».¹⁶

Оцінюючи ситуацію з крадіжками на підприємствах, російський економіст С. Маслов, котрий перебував у 1921 р. в еміграції, писав: «На вимоги радянської влади, яка закликала грабувати награвоване, робітники відгукнулися нещадним розграбуванням фабричного майна: сировини, палива, предметів обладнання і фабрикатів, що вироблялися. Крадіжки почалися з перших днів радянської влади і тривали «без передишку» у всі роки радянської влади. З мідних частин вироблялися запальнички, ... із заліза — лампочки, кухонні листи (дека), каструлі, відра; з чавуну — пательні; з передаючих пасів — підшови; зі шкіри і плюшу спальних вагонів — штани, тужурки й т. ін. ... Із закладів і від «народного добра» крадіжки перейшли в середовище самого населення»¹⁷. Вони з кримінального злочину перетворилися на засіб підтримання життя.

Внаслідок порушення традиційної системи постачання міст шляхом торгівлі робітники мали обмінювати на хліб та олію вироблені на дозвіллі або вкрадені на виробництві промислові товари, а також предмети домашнього скарбу, нагромаджені у попередні роки. Не держава годувала місто, а самі городяни «самозабезпечувалися» всупереч продовольчій диктатурі. Якщо до революції обмін кустарних виробів на продовольство, який отримав назву «мішечництво», мав виключно споживчий характер, то в умовах «воєнного комунізму» він став для багатьох робітників додатковим промислом, а для тих, хто порвав зв'язки з виробництвом, перетворився на постійний бізнес¹⁸. За висновками С. Струмиліна, у 1920–1921 рр. такого роду продажі становили в бюджетах робітничих родин від 1/4 до 1/3 прибутків. Проте, за підрахунками І. Дубинської, по Харкову вони не перевищували 8,4%–22,9% бюджетних надходжень для різних професійних груп робітників (Додатки, табл. 1).

Щодо вимушеного характеру мішечництва один з керівників Наркомпроду УСРР М. Владимиров зазначав: «Й дійсно, багато з нас дуже часто опиняються перед питанням: яким чином при сучасних умовах, при нинішніх цінах, при нинішній дефіцитності державного постачання може проіснувати той чи інший громадянин, котрий не бажав бути дрібним торгівцем або просто [бажав] залишитися чесною людиною? Як може радянський службовець, отримуючи 3–4 тис. рублів на місяць, а іноді й менше, проіснувати при ціні на хліб вище 100 руб. [за] фунт, при ціні костюму у декілька десятків тисяч рублів, шаленій вартості прання білизни та інших дрібниць, без котрих, однак, неможливо людське існування»¹⁹.

Незначну, але вагому в умовах продовольчої кризи частку прибутків становили надходження з присадибних городів. Місто і село під час господарської розрухи помінялися ролями.

---

* Згадуються ціни 1919 р.

«Якщо до війни, — як зазначав завідувач відділу статистики праці ЦСУ СРСР Г. Поляк, — значна частина заводського прибутку вливалася з міста в селянське господарство, то тепер [на початку 1920-х рр.] дає вже не місто, а село». За два роки — з 1918 по 1920 — чисельність фабрично-заводських робітників скоротилася на 1/3. Ті, хто мав можливість, уходили на село або відсилали туди родини, годуючись продовольством, котре вони привозили звідти. Одночасно сільське господарство проникало у міста: під картоплю розорювалися всі вільні площі дворових діляниць, міські та фабричні землі. Город ставав одним з вагомих елементів прибуткового бюджету. По окремих роках надходження від присадибного господарства становило від 1,6% до 3,5% останнього.

Переважно займалися сільським господарством низькооплачувані робітники, причому не тільки в селищах, а й у містах. За бюджетними обстеженнями 1925 р., землю сільськогосподарського споживання мало 18,5% їх. Причому експлуатація земельних ділянок була підпорядкована суцільно інтересам молочного господарства. Середній розмір польового засіву на цих ділянках становив лише близько 1/4 десятини на господарство. Більша ж частина земельної площі (0,50 десятини на одне з тих, що мали землю) використовувалася під косовицю. Домашню худобу мали приблизно 18,5% робітничих родин, а домашню птицю — 22,8%. Городи займали в середньому 0,1 десятини присадибної земельної ділянки робітників. Таким чином, город, корови і кури були основою сільського господарства останніх, а польове — відіграло підпорядковану роль і являло собою досить рідкісне явище²⁰.

До групи надходжень, мало пов'язаних зі збільшенням заробітку, відносилось здавання кімнат та кутків. До 1914 р. цей прибуток грав суттєву роль у робітничих бюджетах, досягаючи у великих містах до 3–4% загальної суми надходжень. Значення цієї прибуткової статті в бюджеті після встановлення радянської

влади, навіть в умовах непу, стало менш вагомим. Питома вага надходжень від здачі кімнат і кутків зменшилася у 1926/1927 р. до 0,6% , причому найбільше — до 0,003% — у великих містах, де майже все населення проживало в муніципалізованих та відомчих фабрично-заводських будинках. Статистики 1920-рр., як, наприклад, Г. Поляк, пояснювали це несприятливим впливом нових правових умов, котрі значно звузили можливості здачі житла в оренду. Однак, на нашу думку, більш вагомою є інша причина — житлова криза у містах.

Незважаючи на її загострення, питома вага робітників, які здавали кімнати й кутки в оренду після її дозволу, збільшувалася з року в рік. Зокрема з 1922 р. по 1926 р. вона зросла більше, ніж у два рази — з 2,8% до 6,9%. Причому частка прибутків у бюджетах робітників, отриманих від оренди житла, завдяки подорожчанню цін на останнє, зросла за відповідний період у два десятки разів — з 0,03% до 0,6%. Внаслідок дефіцитності сімейних бюджетів робітники активно намагалися поповнювати їх навіть за рахунок погіршення власних житлових умов, які були жахливими²¹.

Значення грошової заробітної плати в прибутках робітників зростало в міру фінансової стабілізації. Зважаючи на галопуючу інфляцію, на початку 1920-х рр. головний акцент було зроблено на продовольчій складовій заробітку, яка видавалася по картках. У 1921 р. грошова частка в зарплаті становила всього 13,8%. Враховуючи крайню обмеженість ресурсів, партійно-державне керівництво виходило з принципу: «забезпечити реальне постачання мінімумом продовольства мінімуму робітників»²².

Співвідношення між продовольчим пайком та зарплатою, що склалося восени 1920 р., було у гумористичній формі зображено в одному з паризьких видань у вигляді двох об'яв: «Продається вишукана коробочка для зберігання місячного продовольчого пайку». «Ново! Зручно! Містка тачка з невеликим мотором для перевезення грошей!»²³

У прямій залежності від скудного продовольчого постачання знаходився й рівень продуктивності праці. За розрахунками відомого радянського статистика С. Струмиліна, скорочення продовольчого пайку на 30% мало призводити до падіння продуктивності праці до нуля²⁴. Система карткового постачання, котра існувала в Україні до жовтня 1921 р., не забезпечувала прожиткового мінімуму. Робітники та службовці отримували за картками лише чверть продуктів, які споживали, а решту їх були вимушені купувати за спекулятивними цінами на ринку²⁵. Зважаючи на це, С. Струмилін писав, «що загалом й у в цілому наш пролетаріат працює навіть краще, ніж йому дозволяє його харчування, працює за рахунок своїх запасів здоров'я, працює, поступово виснажуючи свій організм».²⁶

Заробітна плата не відповідала прожитковому мінімуму і до того ж мала зрівняльний характер, тобто не відігравала ролі регулятора праці. 35-розрядна тарифна сітка, що існувала, зводила нанівець різницю в оплаті кваліфікованих та некваліфікованих робітників. Так, в оплаті 12-го й 4-го розрядів у травні 1921 р. вона становила лише 2%.

Незадоволення робітників викликав і безлад у діяльності тарифних органів. У звіті Південбюро ВЦРПС за 1921 р. повідомлялося, що вони в окремих містах, повітах та навіть на підприємствах встановлювали тарифну сітку за власним розсудом. Так, у Черкасах було введено таку преміальну систему, за котрою заробіток допускався до 100 тис. руб. (у держзнаках) на місяць, у той час як у Білій Церкві спостерігалася інша крайність — він не перевищував відповідно 14–18 тис. руб.²⁷.

Стерпні умови фінансування промислових підприємств передбачалося створити за рахунок денационалізації дрібних і середніх та шляхом переведення державних заводів і фабрик на господарський розрахунок²⁸.

Перехідною формою від зрівнялівки до оплати за працюю стала оплата, декретована постановою РНК РСФРР від 7 квітня

1921 р. «Про натуральне преміювання робітників» продуктами власного виробництва, котрі відраховувалися до його фонду в розмірах, що визначалися результатами роботи підприємств²⁹. До 1921 р. це преміювання здійснювалося з державного натурального фонду без врахування трудових затрат.

З червня 1921 р. державні підприємства почали переводитися на так зване колективне постачання. Суть його полягала у том, що вони тепер могли отримувати гарантований грошовий та натуральний фонд зарплати в обсязі, пропорційному виконанню виробничої програми. Причому його розмір не зменшувався у разі скорочення штатів, щоправда, за умови збереження існуючої продуктивності праці. Колективне постачання вводилося насамперед на великих, найбільш важливих для країни підприємствах.

Етапним став декрет РНК РСФРР «Основні положення з тарифного питання» від 10 вересня 1921 р.,³⁰ згідно з яким у суму заробітної плати включалися всі види постачання робітників (грошова оплата, квартира, комунальні послуги, спецодяг, витрати на культурне обслуговування й т. ін.), а її розміри визначалися виключно їх виробничими показниками. Гарантований мінімум зарплати встановлювався цим декретом залежно від місцевих умов — вартості так званого бюджетного набору Держплану*, а також народногосподарського значення галузей промисловості, наявності державних ресурсів, кількості підприємств та робітників.

Однак через продовольчу кризу встановлений мінімум не дотримувався. В 1921/1922 р. план колективного постачання промислових підприємств вдалося виконати по хлібу на 64%, по цукру — на 82%, по м'ясу — на 52% та по крупах — на 43%³¹, що викликало незадоволення й страйки робітників.

---

* «Бюджетний набір Держплану» — мінімальна місячна норма споживання дорослими робітниками важливих харчових продуктів (з 1919 р.), промислових товарів, а також користування культурно-просвітницькими та комунальними послугами (з 1922 р.). Враховував ціни державної, кооперативної й приватної торгівлі відповідно до їх ролі в бюджеті робітників.

У таких умовах на держпостачанні було залишено трудові колективи найбільш важливих заводів металургії, машинобудування, паливної, воєнної промисловості та транспорту. Значну частину держпідприємств, головним чином легкої й харчової промисловості, в результаті її трестування було знято з держпостачання і переведено на господарський розрахунок. Декларуючи перехід на ринкові стосунки, держава тим не менш контролювала заробітну плату робітників у трестованій промисловості та за рахунок збільшення відрахувань із прибуткових підприємств намагалася забезпечити приблизно однаковий рівень їх зарплати по всіх групах індустрії. Особлива увага приділялася оплаті праці на приватних й орендних підприємствах.

Завдяки вжитим заходам з 1922 р. розпочалося зростання ролі заробітної плати в бюджетах робітників. За півтора року впродовж 1921 — першої половини 1922 р. — номінальна заробітна плата в радянських грошових знаках підвищилася в 26 тисяч разів, хоча реальне зростання її становило лише 14-кратне збільшення. Однак порівняно з 1913 р. середня зарплата в середині 1922 р. досягла лише 15%³². При цьому швидко зростала грошова частка останньої, котра до кінця 1922 р. у середньому становила вже 81,1%, а в 1925 р. наблизилася до довоєнного рівня, який становив 93% прибутків робітничих сімей³³ (Додатки, табл. 3)³⁴.

До січня 1923 р. було ліквідовано зрівнялівку в оплаті праці робітників різної кваліфікації, а також зменшено натуральну частку у заробітній платі з 55% до 18,8% (Додатки, табл. 4)³⁵.

До кінця 1923 р. частка натурального заробітку зменшувалася в робітників Харкова (залежно від характеру виробництва) у такій пропорції: в металістів — до 1,6%, у кондитерів, — до 2,3%, в мукомелів — до 5,4%, а у тютюнників — до 14,5%. Проте в цукровиків вона залишалася на рівні 34,9%, а у комунальників — 26,2%. Висока натуралізація заробітної плати у цукровиків зумовлювалася зарахуванням до суми їхнього заробітку з наступним вирахуванням при видачі зарплати вит-

рат на користування житлом та його опалення, а також на харчування в їдальнях радгоспів. У комунальників високий відсоток натуральної складової пояснювався зарахуванням до заробітку витрат на спецодяг (водії трамваїв, пожежники), а в двірників — за користування житлом та за його опалення.

Частка натуральних надходжень до сімейного бюджету за рахунок покупок речей у кредит і завдяки заготівлям продуктів про запас із власного господарства була ще більшою, становлячи 41,4% — цукровиків, 26,2% — у комунальних робітників, 24,1% — в тютюнників, 19,8% — у мукомелів, 16,8% — в кондитерів та 10,6% — у металістів³⁶.

Однак, як зазначав С. Струмилін, «суттєво змінилися лише форми оплати праці, а не її розміри»³⁷. Реального підвищення життєвого рівня не спостерігалося, оскільки в той час було поновлено платність комунальних послуг, котрі раніше оплачувалися підприємствами або закладами, на яких працювали наймані працівники. Крім того, суттєво зросли ціни на сільськогосподарські товари, які вдвічі випереджали грошову емісію³⁸. За розрахунками Струмиліна, реальна заробітна плата робітників зросла впродовж першої половини 1922 р з 2 руб. 2 коп. до 3 руб. 23 коп. (за довоєнним курсом рубля), тобто на 41,8%, але середньостатистична довоєнна становила 22 руб. Номінальний рівень зарплати за той час зріс у п'ять разів — з 3 млн. 160 тис. 330 руб. до 16 млн. 460 тис. руб.³⁹

У грудні 1922 р. реальна заробітна плата в СРСР становила вже 48% від рівня 1913 р. З наступного 1923 р. вона знову зайняла провідне місце у прибутках робітничих родин⁴⁰.

Завдяки тарифікації заробітної плати вдалося поновити диференціацію її залежно від кваліфікації робітників. Уже в другій половині 1921 р. середня зарплата висококваліфікованих була на 73% вище, ніж у некваліфікованих. У першій половині 1922 р. таке перевищення сягнуло майже 250%. Ця різниця була такою ж, як й у 1917 р.⁴¹

Однак зберігалось відставання рівня оплати праці у важкій промисловості від легкої. Так, на початку 1923 р. середній місячний заробіток на металургійних підприємствах дорівнював 11 товарним руб., а на харчових — 17.⁴²

Незадоволення робітників викликала невідповідність заробітної плати рівню кваліфікації в різних галузях промисловості. Децентралізація тарифної роботи, проведена у 1921–1923 рр. із метою захисту прибутків пролетарів від фінансово-економічних катаклізмів, зважаючи на різні економічні можливості підприємств, зумовила різнобій в оплаті праці робітників різних галузей промисловості. Причому збільшення останньої відбувалося переважно в тих галузях, у котрих рівень її і без того був порівняно високий. Тобто розрив у співвідношенні зарплат фактично не змінювався.

Розмір заробітної плати голови сім'ї різко коливався у різних галузях виробництва, становлячи у листопаді 1923 р. в середньому по УСРР із розрахунку на одного члена робітничої родини від 5 руб. 75 коп. у кондитерів до 15 руб. 62 коп. у друкарів. Найвищим розмір сукупних прибутків був у друкарів — 18 руб. 42 коп., а найменшим у хіміків — 10 руб. 42 коп. У кондитерів важливу роль у поповненні сімейного бюджету відігравали заробітки інших членів родини, а також надходження, джерела яких не з'ясовані. Мабуть, це були крадіжки на виробництві. На другому місці за чисельністю прибутків перебували гірники⁴³.

Дещо іншою була ієрархія матеріальної забезпеченості робітників великих міст. Так, у Харкові найвищими були заробітки в тютюнників (15 руб. 70 коп.), мукомелів (15 руб. 62 коп.) та робітників комунального господарства (15 руб. 53 коп.), а найнижчими — у кондитерів (11 руб. 50 коп.) і цукровиків (11 руб. 93 коп.). До першої групи наближалися заробітки металістів, середній рівень котрих становив 14 руб. 5 коп.⁴⁴

До категорії низькооплачуваних робітників належали залізничники й водники, зарплата яких наприкінці 1923 р. була в 1,5 рази

меншою, ніж у металістів, та в 4 рази — ніж у текстильників, що призводило до крадіжок і хабарництва на транспорті. Невипадково бюджетне обстеження зафіксувало п'ятикратне перевищення прибутків над заробітною платою по всіх групах транспортників, починаючи з чорноробів та закінчуючи начальством. Цілком очевидно, що цей дефіцит покривався головним чином за рахунок хабарів і крадіжок⁴⁵.

Рівень матеріального забезпечення робітників був відчутно нижчим, ніж у службовців. Середній розмір сукупних прибутків робітничих родин, що становив на листопад 1923 р. 14 руб. 49 коп., був меншим на чверть порівняно з останніми, а середній розмір заробітної плати, котрий дорівнював 11 руб. 22 коп. — відповідно майже на третину. Середній розмір надходжень родин службовців становив 20 руб. 41 коп., а зарплати — 15 руб. 54 коп.⁴⁶

В кращому становищі перебували робітники приватних підприємств. Окрім заробітної плати, наближеної до прожиткового мінімуму, їм видавався певний відсоток від отриманого прибутку. Турбуючись про добробут працівників, підприємці тим самим зацікавлювали їх у розвитку виробництва⁴⁷.

З 1923 р., згідно з індустріальними пріоритетами, почала проводитися політика вирівнювання розмірів оплати праці працівників легкої промисловості, що випереджала середній рівень по всіх її галузях, та важкої, котра відставала від нього. Це здійснювалося шляхом переважаючого збільшення зарплати працівників останньої. В той час як середня зарплата робітників і службовців України збільшилася на 28%, то у металургів — удвічі, а хіміків — у 5,5 рази⁴⁸.

Для усунення розбіжностей у тарифних ставках на окремих підприємствах було запроваджено єдиний тариф для робітників і службовців відповідно до 17-розрядної сітки з розривом в оплаті праці крайніх розрядів у співвідношенні 1 до 5. Розмір тарифних ставок у різних виробництвах визначався з урахуванням цінності робочої сили на ринку праці, а також умов останньої⁴⁹.

До початку 1924 р. розрив в оплаті праці у важкій та легкій промисловості дещо скоротився, однак ще не був однаковим. Якщо в легкій індустрії вдалося досягти її 100% довоєнного рівня, то у гірників — 68,12%, в металістів — 55,34, а у хіміків — 53,2%⁵⁰.

До весни 1924 р. можливості підвищення реальної оплати праці обмежувалися безперервним знеціненням грошей. Так, тільки з 1 січня по вересень 1923 р. курс радзнаку впав на 74%. В останні місяці того року агонія його посилилася й досягла апогею у січні — лютому 1924 р. За перші два місяці того року інфляція підстрибнула до 227,7% (Додатки, табл. 5)⁵¹.

За її швидких темпів робітники суттєво втрачали в зарплаті, особливо при її затримках. Несвоєчасна виплата останньої, зумовлена дефіцитом обігових коштів внаслідок порушення комерційного принципу у стосунках між промисловістю і державою, зводила нанівець прогресивні форми оплати праці, в тому числі перехід на відрядну та акордну, а також регулярне преміювання. Державні органи щомісячно виплачували робітникам не більше 2/3 або 4/5 належної їм заробітної плати.⁵² Тим часом затримка її на місяць упродовж осені 1922 р. й на початку 1923 р., знижувала її купівельну спроможність на 15–20%⁵³. За даними ЦСУ УСРР, затримки у виплаті зарплати сягали в середньому по Україні впродовж січня — жовтня 1923 р. від 12 до 26 днів, скоротившись у грудні до 2 днів⁵⁴.

Розрив між нарахуванням заробітної плати і часом її виплати був найтривалішим у гірників, хіміків та металістів (Додатки, табл. 6)⁵⁵. За розрахунками М. Буяновера, для робітників кам'яновугільної промисловості втрати на курсі карбованця внаслідок несвоєчасної виплати зарплати зменшували її реальний рівень порівняно з номінальним на 20%. Тільки починаючи з четвертого кварталу 1923 р., зарібок робітників набув певної видимої стабільності⁵⁶.

Зважаючи на знецінення грошової маси, з вересня 1922 р. зарплата почала виплачуватися в товарних рублях*. Перехід нарахування заробітної плати в товарних рублях дозволив у певних межах гарантувати забезпечення прожиткового мінімуму, однак у цілому він не стабілізував ситуацію. Дефіцит матеріального стимулювання праці поповнювався моральними заохоченнями.

Негативний вплив на рівень зарплати мала криза збуту промислової продукції, що вибухнула восени 1923 р. Вона ввійшла до історії під назвою «ножиці цін», коли останні на промислові товари різко зросли, виявившись недоступними для селян, які продавали свою продукцію по занижених цінах. Внаслідок цього на підприємствах відбувалося затоварювання продукції й вони перестали купувати необхідну для виробництва сировину і позбулися можливості виплачувати зарплату. В результаті, незважаючи на збільшення номінальної заробітної плати за рік в індустрії на 28%, її реальний рівень восени 1923 р. знизився⁵⁷.

Для подолання кризи збуту потрібно було нове державне втручання, котре вилилося у директивне зниження цін на продукцію промисловості. Це нормалізувало ринкові стосунки на певному етапі, але не стабілізувало ситуацію в цілому.

Зростання цін та деяке падіння внаслідок цього реальної заробітної плати пом'якшило широке застосування відрядності, розширення у деяких виробництвах тарифної сітки⁵⁸.

На зменшення прибутків родин робітників впливало не тільки невпинне зростання цін на товари першої необхідності, а також їх дефіцит. Кількість грошей в обігу з 1922 по 1925 рр. збільшилася у 12 з лишком разів, тоді як товарна маса тільки в 2,5–3 рази⁵⁹. Підвищення роздрібних цін було закономірним

---

* Товарний рубль — умовна одиниця, що застосовувалася для обчислення вартості «бюджетного набору Держплану» в 1921–1924 рр. Його вартість у радянських знаках визначалася, виходячи з індексу зростання цін на товари бюджетного набору, порівняно з рівнем 1913 р.

відбитком інфляційних процесів в економіці країни, коли основним джерелом капіталовкладень виступала грошова емісія.

Ключове значення для оздоровлення фінансової системи мала грошова реформа 1922–1924 рр. Внаслідок її здійснення головною валютою країни став червінець (золотий карбованець), котрий усунув з обігу повністю знецінену масу паперових грошових знаків — так званих радзнаків. Золотий карбованець створила умови для прискорення відбудовних процесів у народному господарстві, підвищення ефективності виробництва, нормалізації ринкових відносин, які забезпечили матеріальну основу для збільшення заробітної плати.

Для того щоб переведення нараховування заробітної плати з бюджетних рублів у червінці не знизило її реального рівня, передбачалося впровадження системи територіальних поясів. Згідно з постановою Ради праці та оборони (РПО), ухваленою в лютому 1924 р., визначалися три пояси, за котрими мала нараховуватися зарплата: перший — столиці й найбільші промислові центри; другий — райони середнього рівня цін; третій — райони низького їх рівня. До першого в УСРР було зараховано Харків і Катеринослав: до другого — Одесу, Миколаїв, а також Донецьку, Харківську та Катеринославську губернії; до третього — всі інші міста й губернії. Причому на початку місця належало встановлювати місцеву вартість бюджетного набору у твердій валюті, після чого в другій половині його нараховувати надбавку на дорожнечу.

Постанова РПО визначала тверді паритети, на основі яких мало здійснюватися переведення товарних рублів у тверду валюту: для першого поясу — 1 товарний рубль до 1 руб. 50 коп. у твердій валюті, для другого відповідно — 1 руб. 30 коп. і для третього в рівнозначному еквіваленті — 1 до 1⁶⁰.

Однак у 1924 р. стабільному курсу золотого карбованця перешкодив недорід, внаслідок котрого розпочалося стрімке зростання цін на хліб й відповідне збільшення вартості бюджетного набору. З травня до 1 серпня купівельна спроможність червінця

впала до 63,7% й становила 39,4 коп. Щоправда, зростання хлібних цін вдалося призупинити у тому ж місяці завдяки проведенню відповідних інтервенцій до неврожайних районів.⁶¹

Дані про курс червінця наприкінці 1924 р. нами не з'ясовано, проте з праць радянського історика Г. Діденка відомо, що у той період спостерігалися затримки в постачанні зерном Донбасу, які спричинили підвищення цін на борошно, а поступово і на інші продукти, внаслідок чого вартість товарного карбованця знизилася. Показники цього падіння автором не наводяться.⁶²

Поряд із нестабільністю червінця, негативно впливала на добробут робітників так звана «криза розміну», зумовлена браком дрібних грошей у обігу, яка при обрахування прибуткового бюджету робітничих родин, нажаль, не враховувалася.

Видача заробітної плати виключно червінцями завдавала чимало клопіт та збитків робітникам, оскільки їх розмір рідко дорівнював круглій сумі. В день получки вони звичайно отримували замість копійок до червінців спільний червінець на декілька осіб. У робітничому середовищі такі групи іронічно назвали «червінцевими колективами». Вони безуспішно намагаючись розмінити спільний червінець впродовж декількох днів у касах підприємств чи в кооперативних крамницях, врешті-решт, вирішували витратити його на колективне «дозвілля» в шинку, але залишали там не один червінець. Отже такі групи звичайно були й «колективами» зі спільного розпивання алкогольних напоїв.⁶³

Менш збитковим, ніж у шинках, був розмін червінців у підпільних валютників чи приватних крамарів, хоча часто-густо вони також намагалися обчистити робітників. Перші — видаючи недосвідченим суми, невідповідні біржовому курсу червінця, а другі — стягуючи за його розмін грабіжницькі комісійні або змушуючи купувати товари в своїй крамниці ледве не на весь повний.⁶⁴

Намагаючись захистити робітників від грабунку лихварів, уряд запровадив систему часткової видачі зарплати бонами — талонами на придбання товарів у кредит у торговельних закладах робітни-

чої кооперації. Однак через їх неспроможність забезпечити споживачів якісними товарами за дешевими цінами бони виявилися засобом кредитування не стільки робітників, скільки робкоопів.⁶⁵

1925 р. розмінну кризу, врешті-решт, було подолано. Стабілізувався і курс рубля. Одночасно було поновлено довоєнний рівень реальної заробітної плати робітників.⁶⁶ Однак, не у металургійній та вугільній промисловості.⁶⁷

У 1925/26 р. вперше за роки непу підвищення заробітної плати відбулося не за рахунок збільшення грошової маси, а завдяки зростанню продуктивності праці⁶⁸, що скасувало потребу поповнення бюджету за рахунок друкування грошей.

Водночас було проведено тарифну реформу, яка зменшила відмінності в оплаті праці робітників залежно від кваліфікації (Додатки, табл. 7)⁶⁹ та дещо скоротила різницю у заробітках працівників однакової кваліфікації й спеціалізації на підприємствах різних галузей промисловості. Це досягалось, по-перше, шляхом включення до тарифних ставок приробітків, які склали значну частину заробітної плати висококваліфікованих робітників, а, по-друге, завдяки забороні заводоуправлінням змінювати тарифні розряди відповідно з новими тарифними сітками*. Тим часом, до кінця 1926 р., не існувало жодної галузі промисловості або підприємства, де б принципи оплати відповідно до тарифної сітки не були порушені. Надвишки до них, за даними ВЦРПС, досягали велетенських розмірів — близько 63%, а разом із відрядними приробітками — 103%.⁷⁰

Нова система оплати праці, що «очищала» зарплату від різних нашарувань і посилювала її роль як стимулятора до підвищення продуктивності праці, тим не менше викликала незадоволення кадрових робітників. Це пояснювалося тим, що останні мали високі приробітки⁷¹. Після запровадження нових тарифів на окремих ви-

---

* Нова тарифна реформа передбачала заміну універсальної 17-ти розрядної тарифної сітки чотирма 8-ми розрядними по окремих галузях промисловості. 1913 р.

робництвах відбулося зниження зарплати кваліфікованих робітників, причому значне. Так, у металургійних майстернях в Олександрівську ковалі почали отримувати її в середньому на 43% менше, котельники — на 22%, пічники — на 38%. Щоправда, в середньому по українській промисловості пересічна номінальна зарплата зросла по легкій промисловості на 6,2%, а у важкій — до 108,5%.

Найбільш високими були заробітки на підприємствах, що займали монопольне становище. Вони мали право на великі відрахування до фонду заробітної плати. Практика пільгового кредитування заводів, не пов'язана з показниками їх господарської діяльності, також надавала можливість збільшувати заробітну плату. Відносне та абсолютне зростання її, спостерігалось на багатьох підприємствах республіки. Держава поставила заробітки на достатньо міцну основу. Однак їх розміри не було доведено до життєво необхідного рівня. В 1926–1928 рр. уряд неодноразово відхиляв ідею підвищення реальної заробітної плати переважно за рахунок зростання її номінального значення, здійснення якої призвело б до відмови від твердої валюти, а робив головну ставку на зниження цін⁷².

Однак, через недостатній розвиток державного виробництва товарів повсякденного попиту та одночасне згортання приватного планам уряду здійснитися не судилося (питання розглядатиметься у наступному розділі монографії). Тому ми не можемо погодитися, з висновками І. Дубинської про те, що у 1925–1927 рр. дані про зменшення частки зарплати серед сукупних прибутків робітничих родин (з 80,6% до 78%, причому найбільше — за рахунок зарплати голови родини і збільшення так званих інших надходжень з 7,5 до 10,2%) (Додатки, табл. 8),⁷³ котрі, зазвичай засвідчують посилення напруженості сімейного бюджету, ці тенденції через зниження цін не засвідчували. Цьому суперечать дані про падіння питомої ваги суми компенсацій по соціальному страхуванню та забезпеченню (з 5,5% до 5,2%) та зростання суми приробітків голови родини та решти її членів

серед інших прибутків, позик зі збережень минулих років, а ще більше — у приватних осіб, а також прибутків від здавання житлової площі в оренду. Частка надходжень за рахунок продажу речей залишалася незмінною, у той час як від праці на власних городах навіть зменшилася (Додатки, табл. 9)⁷⁴.

Ми не маємо даних бюджетних обстежень робітничих родин у 1928 р. Проте за відомостями про співвідношення темпів зростання цін і заробітної плати з'ясовується тенденція до стагнації: незважаючи на зростання номінального розміру останньої за дев'ять місяців 1928/29 р. на 8,2% — з 74 руб. 99 коп. до 79 руб. 34 коп. (у червінцях), відбулося її реальне зменшення на 6,3%. Це зумовлювалося стрімким підвищенням цін на сільськогосподарську продукцію внаслідок хлібозаготівельної кризи.⁷⁵

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що найбільш низькі прибутки робітники мали в період економічної кризи й голоду 1921 — першої половини 1923 р. Зарплата не мала у той час основного призначення — регулятора праці. Запровадження госпрозрахунку у виробничу діяльність підприємств сприяло зростанню фондів заробітної плати, однак спричинило різнобій в оплаті праці. До 1924 р. спостерігалось стрімке зростання розмірів зарплати робітників, але внаслідок гіперінфляції вона швидко знецінювалася. Спроба індексації шляхом обрахування останньої в бюджетних рублях (відповідно до вартості бюджетного набору) не увінчалась успіхом через постійні затримки в її виплаті. Проблему інфляції вдалося розв'язати лише у 1924 р. після введення твердої грошової одиниці — «червінця». Надалі для попередження інфляційних процесів здійснювалося утримання зростання номінальної зарплати та вирівнювання розмірів прибутків. Виняток становив 1926 р., коли робітникам вдалося домогтись її збільшення відповідно до підвищення продуктивності праці. За даними російського історика О. Лапшиної, темпи зростання номінальної заробітної плати у Нижегородській

губерній РСФРР у 1924–1926 рр. не встигали за подорожчанням вартості бюджетного набору, що призводило до падіння її реального рівня⁷⁶. Нами аналогічні показники щодо УСРР не виявлено. За розрахунками українських статистиків з 1922-р. спостерігалося постійне збільшення номінальної та реальної зарплати робітників. Довоєнного рівня її, за середньостатистичними показниками, що узагальнюють дані по всіх галузях економіки, в основному вдалося досягти у середині 1920-х рр. Проте це не стосувалося металургійної й вугільної промисловості, де у довоєнні часи був найвищий рівень оплати праці, котрий не було поновлено навіть у 1926/27 р. Тим часом, робітники, зайняті в цих галузях виробництва, становили чверть усієї їх кількості. За даними бюджетних обстежень, невпинно зростали і прибутки робітничих родин. Щоправда, їм суперечили відомості, отримані під час останніх, проведених у другій половині 1920-х рр., про збільшення частки так званих «інших прибутків», що надходили до родин робітників, окрім зарплати та допомоги по соціальному страхуванню. Вони, звичайно, характеризували напруженість бюджету, яка вникала в періоди погіршення матеріальних умов життя.

Додатки

Таблиця 1

Прибутки сімейних бюджетів робітників Харкова (лютий 1920 р.)

Бюджетні групи	На одного члена родини в рублях на місяць			% заробітку до інших надходжень	Розподіл інших прибутків у % до заробітку							
	заробіток	інші надходження	сукупний прибуток		заощадження	від продажу майна	зайнято в борг	від оренди житла	випадкові прибутки (торгівля та ін.)	допомога	за «стіл» від нахлібників	прибутки й ін.
Самотні	3949	4163	8112	105,4	14,1	13,6	37,9	—	22,9	11,1	—	5,8
Сімейні	2124	2025	4149	95,3	14,1	35,5	26,6	1,4	8,4	4,5	1,8	3,0

Таблиця № 2

**Прибутки сімейних бюджетів робітників Харкова
в 1923/24 р.**

Стаття прибутку	Групи робітничих родин за професією їх голів					
	металісти	кондитери	тютюняки	мукомели	цукровики	комунальники
Зарплата голови родини	75,7	55,8	68,9	63,1	71,7	68,4
Інші прибутки голови	1,8	1,4	3,1	3,1	0,9	7,6
Зарплата членів родини	7,9	15,8	9,2	2,7	2,2	5,7
Інші прибутки членів родини	2,2	2,8	1,2	2,5	0,4	3,5
Продаж продуктів власного виробництва	—	—	—	—	2,5	1,7
Продаж речей	4,5	5,4	2,5	6,8	1,6	5,8
Продаж продовольства із запасів	0,1	0,8	—	3,1	1,5	0,1
Позичено	3,3	—	3,2	2,5	4,2	4,3
Кредит	2,7	6,8	9,2	14,1	1,5	0,9
Від оренди житла	0,1	—	—	—	—	0,2
За «стіл» від нахлібників	—	3,0	—	0,7	—	0,1
Повернення боргів	0,4	—	—	0,2	0,4	0,3
Від громадських організацій	0,6	4,4	—	0,8	0	0,1
Допомога рідних	0,7	0,3	2,7	0,1	0,1	1,0
Інші надходження	—	—	—	0,2	0,3	0,3
Нез'ясовані прибутки	—	—	—	0,1	0,3	—
Із заощаджень	—	3,5	—	—	12,4	—
Загальний прибуток	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця 3

**Частка заробітної плати у прибутковому бюджеті
робітників УСРР за 1920–1927 рр.**

% заробітної плати в прибутках сімейних робітників	Дата бюджетного обстеження					
	Лютий 1920 р.	Грудень 1922 р.	Листопад 1923 р.	Листопад 1924 р.	Листопад 1925 р.	Листопад 1926 р.
	41,3%	81,1%	85,0%	78,7,5%	84,5%	91,3,8%

Таблиця 4

**% натуральної частини у загальній сумі заробітної плати
робітників УСРР за 1922–1926 рр.**

Перше півріччя 1922 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.
55%	38,7%	18,8%	6,4%	2,7%	2,4%

Таблиця 5

**Зростання цін на товари першої необхідності в УСРР
у 1923 р.– лютому 1924 р. у %**

I квартал 1923 р.	II кварт. 1923 р.	III кварт. 1923 р.	VI кварт. 1923 р.	Лютий — січень 1924 р.
27,2%	43,8%	74,7%	122,5%	227,2%

Таблиця 6

**Затримка виплати заробітної плати робітників
різних галузей промисловості УСРР в 1923 р. (у днях)**

Гірники	Металісти	Хіміки	Текстильники	Харчовики	Цукровики	Шкіряники	Друкарі	Деревообробники	Кравці	Інші
43	23	34	15	3	13	11	17	18	4	29

Таблиця 7

**Динаміка пересічних реальних щорічних заробітків
промислових робітників УСРР у 1922–1927 рр. у руб.**

Виробництва	Роки					
	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Добування й обробка мінералів	34,6	58,4	61,7	75,9	91,4	101,5
Кам'яновугільна	40,1	57,9	65,5	72,9	87,2	101,8
Залізородна	20,1	40,8	51,0	72,8	93,0	100,6
Металургійна	28,8	44,2	53,2	73,3	89,5	102,5
Машинобудівна	25,5	44,7	53,8	74,5	89,0	103,3
Хімічна	28,4	44,0	57,2	74,0	87,4	105,0
Млинарська	52,1	67,7	78,5	83,9	94,3	103,2
Цукрова	33,2	48,2	64,8	80,8	94,5	105,2
Обробка конопель	44,8	75,6	73,4	78,8	84,7	102,6
Паперова	27,6	58,5	67,3	81,8	97,6	103,2
Поліграфічна	32,2	72,5	79,8	95,5	95,1	103,6
По всіх виробництвах включаючи незазначені	34,9	54,4	62,7	76,5	89,4	102,9

Таблиця 8

**Структура прибуткового бюджету родин робітників УСРР
(у%) за 1925–1927 рр.**

Статті прибутку	Роки		
	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Зарплата голови родини	80,6	77,8	78,0
Зарплата інших членів родини	6,4	8,9	6,6
Сукупний заробіток всіх членів родини	87,0	86,7	84,6
Соціальне страхування та забезпечення	5,5	4,3	5,2
Всього заробітків та соціальної допомоги	92,5	91,0	89,8
Інші надходження	7,5	9,0	10,2
Сукупний прибуток	100,0	100,0	100,0

Таблиця 9

**Структура інших надходжень бюджетів робітничих родин
УСРР у 1925–1927 рр. (у черв. руб.)**

Статті прибутку	Роки		
	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Приробітки та інші прибутки голови родини	4,44	17,16	12,12
Приробітки й інші прибутки членів родини	8,64	12,00	16,92
Продаж речей	7,08	8,52	7,32
Від оренди житлової площі	10,56	12,00	11,16
Допомога громадських організацій	2,28	2,88	2,52
Допомога приватних осіб	6,36	10,92	6,60
Заборгованість до кас взаємодопомоги	—	2,04	3,00
Заборгованість приватним особам	1,68	3,84	10,80
Від городів	11,28	13,20	6,36
Взято із збережень	8,16	10,32	28,20
Інші	15,60	23,64	35,88
Всього	76,08	116,52	140,88

¹ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года // Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 1. — Москва, август 1920 г. — С. 78; *її ж.* Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года — // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32–40; *її ж.* Бюджеты харьковских рабочих в конце

1923 года // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 2. — С. 18–22; *її ж.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — Х., 1928. *Буянов М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — Х., 1928. — С. 76; *його ж.* Материальное положение донецкий рабочих в 1923/1924 г. // Статистика труда в Донбассе. — Б. М., 1924. — Вып. 1. — С. 14–20; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 1. — Х., 1920; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 2. — Х., 1920; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 3. — Х., 1923; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 4. — Х., 1923; *Линкес І. Б.* Річні бюджети робітників м. Києва в 1926–1927 рр. // Статистичний бюлетень Київського статбюро. — Вип. XIII. — К., 1928; Годовые бюджеты киевских рабочих. 1925–1926 гг. — К., 1926.

² *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1963; *Слуцкий А. Б.* Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. — К., 1963; *Довгопол В. М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Х., 1971.

³ *Поляк Г.* Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. // Бюджеты рабочих и служащих. — Вып. 1. — Москва, 1929. — С. 19.

⁴ *Дубинская И.* Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 78.

⁵ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 19.

⁶ *Дубинская И.* Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 78.

⁷ *Дубинская И.* Бюджет харьковских рабочих в конце 1923 года. — С. 19.

⁸ Там же.

⁹ Там же. — С. 20.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 22.

¹² Там же. — С. 15.

¹³ Там же. — С. 21.

¹⁴ Там же. — С. 20.

¹⁵ *Лаврентьев Вл.* Заработная плата в России прежде и теперь (при капитализме и при диктатуре пролетариата). — Изд. 2. — Москва, 1926. — С. 92. — С. 74.

¹⁶ Крокодил. — Москва, 1923. — № 31. — С. 994.

¹⁷ *Маслов С. С.* Россия после четырех лет революции. — Т. 2. — Париж, 1922. — С. 19.

¹⁸ *Ильюхов А. А.* Жизнь в эпоху перемен: материальное положение городских жителей в годы революции гражданской войны. — Москва, 2007. — С. 133–134.

¹⁹ *Владимиров М.* Мешочничество и его социально-политическое отражение. — Х., 1920. — С. 13.

²⁰ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 23.

²¹ Там же. — С. 26.

²² Ленин В. И. Полн. сбор. соч. — Т. 43. — С. 293.

²³ Цит. по: *Борисова Л. В.* Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). — Москва, 2006. — С. 27.

²⁴ Там же.

²⁵ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг.: Серия 5, Статистика обмена, распределения и потребления. — № 26. — Т. 1. — Вып. 1. — С. XV.

²⁶ *Струмилин С. Г.* Кризис недопроизводства рабочей силы // Экономическая жизнь. — Москва 1921. — 9 октября.

²⁷ *Диденко Г. Д.* Указ. соч. — С. 218.

²⁸ *Лапишина О. Е.* Материальное обеспечение рабочих в годы нэпа (на материалах Нижегородской и Вятской губерний). — Автореферат дис. ... канд. ист. наук // Нижегородский ун-т. — Нижний Новгород, 2002. — С. 14.

²⁹ Известия ВЦИК. — Москва, 1921. — 11 апреля.

³⁰ Там же. — 12 сентября.

³¹ Колесников Б. Нариси з історії профспілкового руху на Україні. — Х., 1927. — С. 160.

³² Струмилин С. Г. Заработная плата в русской промышленности за 1913–1923 гг. // На новых путях. Итоги новой экономической политики. — Москва — Ленинград, 1925. — С. 98.

³³ Ильинский В. Бюджеты рабочих СССР в 1922–1926 годах// Антология социально-экономической мысли в России 20–30-е годы XX века. — Москва, 2001. — С. 484, 480.

³⁴ Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–27 гг. Данные текущего обследования. — С. 32.

³⁵ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С.76.

³⁶ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 20.

³⁷ Струмилин С. Г. Заработная плата в русской промышленности за 1913–1923 гг. — С. 113.

³⁸ Колесников Б. Вказ. праця. — С. 160.

³⁹ Струмилин С. Г. Заработная плата в русской промышленности за 1913–1923 гг. — С. 113.

⁴⁰ Поляк Г. Бюджет рабочего в 1922–1926 гг. // Экономическое обозрение. — Москва. — Октябрь 1927. — С. 174.

⁴¹ Там же. — С. 114.

⁴² Диденко Г. Д. Указ. соч. — С. 232.

⁴³ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.

⁴⁴ И. Д. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года. — С. 19.

⁴⁵ Борисова Л. В. Указ. соч. — С. 170.

⁴⁶ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.

⁴⁷ Див.: Фролов А. Работа партии на частных предприятиях. — Х., 1927. — С. 13.

⁴⁸ *Дубинская И.* Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.

⁴⁹ Хроника. Тарифы // Вестник профдвижения Украины. — 1923. — № 4. — С. 123.

⁵⁰ *Диденко Г. Д.* Вказ. праця. — С. 239.

⁵¹ *Буянов М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 14.

⁵² *Колесников Б.* Вказ праця. — С. 166.

⁵³ Вестник труда. — Москва, 1922. — № 11–12. — С. 30.

⁵⁴ Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 г. // Статистика Украины. — Х., 1925. — № 58. — С. XIV.

⁵⁵ Отчет Южбюро ВЦСПС ко второму съезду профсоюзов Украины. — Х., 1924. — С. 101.

⁵⁶ *Буянов М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 77.

⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1811. — Арк. 35.

⁵⁸ *Рыков А. И.* Избранные произведения. — Москва, 1990. — С. 229, 425.

⁵⁹ *Сокольников Г. Я.* Финансовая политика революции. — Т. 3. — М, 1928. — С. 39.

⁶⁰ Уравниловка в оплате труда в СССР. 1920–1930-е годы // Альманах «Восток». — № 3 (15). — Март 2004. — С. 7.

⁶¹ Статистика труда в Донбассе. — 1924, Бахмут. — № 1. — С. 15.

⁶² *Диденко Г. Д.* Указ. соч. — С. 259.

⁶³ Крокодил. — 1923. — № 34. — С. 1041

⁶⁴ Там же. — 1923. — № 25. — С. 912.

⁶⁵ *Мовчан О. М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — К., 2004. — С. 233–234.

⁶⁶ Труд в СССР: Статистический справочник за 1924–1925 гг. — Москва, 1926. — С. 88.

⁶⁷ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 83.

⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 21564. — Арк. 13.

⁶⁹ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 74.

⁷⁰ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду профспілок. — Х., 1926. — С. 28.

⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2737. — Арк. 92, 99, 11.

⁷² Седьмой съезд профессиональных союзов СРСР (6–18 декабря 1926 г.). Полный стенографический отчет. — Москва, 1927. — С. 85, 201, 590, 631; Восьмой съезд профессиональных союзов СРСР (10–24 декабря 1928 г.). Полный стенографический отчет. — Москва, 1929. — С. 173, 495.

⁷³ Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 31

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 32.

⁷⁶ Лапина О. Ю. Указ. соч. — С. 18.

Розділ VII

ТОВАРОПОСТАЧАННЯ Й СПОЖИВАННЯ

Матеріали результатів обстежень сімейних бюджетів та рівня харчування робітників УСРР, проведені в 1920-х рр., надають можливість вивчення змін рівня й структури споживання їх родин. Відповідні дослідження активно проводилися статистиками, які керували бюджетними обстеженнями. На жаль, вони обмежилися розглядом проблеми в хронологічних межах до 1928 р.¹

У працях українських радянських істориків, котрі в 1960–1970-ті рр. поновили вивчення проблеми матеріального споживання у контексті економічної історії, як правило, напрацюванням попередників не приділялося належної уваги. Єдиним із дослідників, хто зауважив необхідність продовження дослідницької традиції радянських статистиків 1920-х рр. щодо аналізу результатів бюджетних обстежень, був В. Довгопол. На основі їх даних, отриманих 1926/27–1928/29 рр., він визначив структуру витратного бюджету робітничих родин і споживання ними продовольчих продуктів. Однак у силу ідеологічних обмежень автор не зміг провести неупереджений аналіз причин, котрі зумовили структурні зміни витратного бюджету. Тому деякі з його думок «зависають» як недоведені, хоча є й обґрунтовані.

Зокрема В. Довгопол довів, що головним фактором, що спричинив збільшення витрат на харчування, був неврожай 1928 р. В той же час зростання витрат на житло він помилково обґрунтував збільшенням забезпеченості ним робітників, якого насправді не було. Цю думку В. Довгопол підтверджував не відповідними

показниками, а даними про збільшення житлобудівництва в УСРР. Крім того, він ігнорував відомості про тарифи на житло та комунальні послуги. Скорочення витрат на придбання одягу, взуття, господарських речей і меблів він пояснював виключно зниженням цін на ці товари, залишаючи поза увагою припущення, що вони могли зменшуватися й внаслідок збільшення витрат на харчування, тобто за умовою погіршення життєвих умов².

Для решти радянських істориків пріоритетним став інший напрямок дослідження. В центрі їх уваги опинилося товарозабезпечення робітників, а також суміжні з ним проблеми, які визначали рівень і якість останнього. Науковці намагалися з'ясувати обсяги виробництва продовольства та промислових товарів у республіці, відповідність їх наявного фонду споживчому попиту, а також наслідки державної політики ціноутворення. Тобто їх цікавили чинники, від котрих залежав реальний рівень заробітків робітників. Не залишилася поза увагою дослідників і діяльність радянських державних і кооперативних торгових закладів й особливо робітничої кооперації, яка в зв'язку з витисненням приватника зі сфери торгівлі мала перебрати на себе першочергову роль у товаропостачанні робітників.

Не всі із зазначених проблем набули рівноцінного висвітлення. Більш ґрунтовно досліджено роботу кооперативних закладів. Через відсутність необхідних статистичних даних не визначено динаміку цін на споживчі товари. Фрагментарно висвітлено і проблему задоволення попиту робітників на дефіцитні продовольчі й промислові товари, особливо в кризових умовах початку та кінця 1920-х рр.

Першим з українських істориків, хто визнав факт товарної кризи 1928/1929 р. і намагався з'ясувати її причини, був О. Слущкий. Він вважав, що цю кризу було зумовлено низкою причин. По-перше, — неврожаєм 1928 р., по-друге, перекиданням частини фондів дефіцитних промислових виробів, призначених для робкоопів, на село задля стимулювання хлібозаготівель, які

знаходилися під загрозою зриву; по-третє, скороченням торгівельної мережі внаслідок стрімкого згортання приватного сектора й повільного розгортання державно-кооперативного; по-четверте, випередженням темпів зростання купівельної спроможності населення порівняно зі збільшенням фонду товарів народного споживання, по-п'яте розкраданням кооперативних фондів відповідальними працівниками. Вивчаючи систему нормованого постачання робітників, О. Слуцький зауважив на прорахунках радянської влади під час її запровадження — відсутності уніфікації продовольчих пайків та їх недостатній соціальній диференціації, що не відповідало класовій політиці.

В працях Г. Діденка розгляд проблеми товаропостачання робітників обмежено початковим періодом діяльності робітничої кооперації УСРР (до 1925 р.): показано асортимент товарів у робкоопах і ціни на них у порівнянні з приватними торговими закладами, зауважено на труднощах та недоліках розгортання кооперативної торгівлі, з'ясовано кількість пайщиків робітничих споживчих кооперативів і визначено їх частку серед робітничого населення³.

У сучасній історіографії проблема, що цікавить нас (рівень споживання робітників УСРР), не вивчається.

В даному розділі зроблено спробу проаналізувати зміни рівня й структури споживання робітників УСРР у хронологічних межах 1920-х рр. Зважаючи на суперечливість думок істориків щодо 1928/29 р., коли одні, посилаючись на статистичні дані про структуру витратного бюджету робітничих родин, стверджували про зростання останнього⁴, а інші на підставі факту запровадження нормованого товаропостачання робили висновок про його скорочення⁵, ми намагалися з'ясувати справжню ситуацію. Оскільки не знайдено статистичних даних про структуру бюджету із визначенням конкретних статей витрат у рублях, а не тільки у відсотках, ми оперували фактами про розміри товаропостачання.

Основну частину витратного бюджету робітників становили видатки на харчування. Найвищими вони були на початку 1920-х рр., а надалі до 1928/29 р., в зв'язку зі зростанням реального рівня їх заробітної плати поступово скорочувалися.

Руїнація сільського господарства під час війн та революцій, а також активне вивезення продовольчих запасів до РСФРР зумовили продовольчу кризу початку 1920 р. На жаль, статистичні обстеження рівня харчування міського й сільського населення не фіксували даних стосовно окремих соціальних груп, і зокрема щодо робітників. Проте відомо, що карткова система, впроваджена у 1920 р., не забезпечувала городян прожитковим мінімумом. Робітники і службовці отримували по картках лише чверть продуктів, котрі вони споживали, а решту купували за спекулятивними цінами на ринку. Якщо до світової війни (1909–1911 рр.) раціон городян України становив 3 тис. 458 ккал., то в жовтні — грудні 1920 р. — 2 тис. 582⁶. Навесні 1921 р. він впав до 2 тис. 391 ккал.,⁷ а у великих містах — до 2 тис. 281, або 75% прожиткового мінімуму⁸.

За роки війни погіршився якісний склад їжі. Основними продуктами харчування стали борошно та хліб. Найбільше скоротилося споживання м'яса й молока. Добове споживання хліба і круп городянами взимку 1920–1921 рр. щодо довоєнного рівня зменшилося на 20%, а м'яса — на 41%⁹.

Восени 1921 р. на півдні України спалахнув голод, який тривав до літа 1923 р. На жаль, у матеріалах статистичних обстежень цей факт належним чином не відображено.

В зв'язку із систематичним недоїданням населення у перші роки радянської влади головна увага статистиків зосереджувалася на з'ясуванні терміну відновлення довоєнного рівня харчування за калорійністю. Питання про його якість не стояло. Структура харчування визначалася за рівнем споживання білків, вуглеводів та жирів.

В грудні 1922 р. середньостатистичне споживання білкової їжі для городян, за даними М. Буяновера, становило 93,6 г на

добу за нормою, що тоді існувала, у 105 г. Причому тваринні білки не перевищували 43% білкової їжі й 5% всієї спожитої їжі¹⁰. І. Дубинська наводить дещо інші показники: відповідно — 96,3 г білкової їжі, в тому числі 81,3 г — рослинної та 15,1 — тваринної¹¹. Основу раціону харчування (60%) становив житній хліб, ціни на котрий із початку року зросли у 2 рази, в той час як на м'ясо-молочні продукти впали. Якщо у січні 1922 р. за один фунт м'яса можна було купити 1,6 фунта борошна, то в грудні вже 4,6, відповідно за кварту молока — 3/4 фунта й 1,5¹². Це зумовлювалося масовим забоем худоби у зв'язку із відсутністю кормів внаслідок посухи.

Довоєнний рівень харчування робітників за кількісними і структурними показниками було досягнуто у 1924 р. З 1922 до 1924 рр. відсоток їжі тваринного походження в їх добовому раціоні (за калорійністю), за розрахунками М. Буяновера, збільшився у 3,5 рази — з 5% до 17,2%¹³, а за даними І. Дубинської, — дещо менше, ніж в 2 рази — з 15,1% до 23,8%. У відповідному напрямку — за рахунок збільшення тваринної білкової їжі при відповідному зменшенні рослинної вуглеводної — структура харчування змінювалася й надалі.

Збільшення частки тваринних продуктів у харчуванні робітників у 1924–1925 рр. спричинив неврожай 1924 р. Оскільки посуха найбільше вразила Україну, то і ціна на хліб найбільше зросла в цьому регіоні. Так, якщо у м. Шахти за рік із кінця 1923 р. вона збільшилася на 100%, то в Москві — лише на 20%. Ціни на м'ясо внаслідок масового забою худоби через брак кормів відповідно впали. Якщо за один фунт м'яса у першому кварталі 1923 р. м. Шахти було можливим придбати 12 фунтів борошна, то через рік — лише 4¹⁴. На початку 1925 р. ціни на хліб у Донбасі продовжували зростати. В першому кварталі вартість чорного збільшилася на 16%, сірого — на 20% й білого — на 17%. Й це при тому, що у Москві та Ленінграді хлібні ціни залишалися стабільними, а заробітки робітників були вищими,

ніж у Донецькому регіоні. В другому кварталі зростання цін на хліб тривало, оскільки імпордне борошно, завезене у Донбас, коштувало на третину більше, ніж вітчизняне, що споживалося в першому кварталі¹⁵.

Тенденція покращання структури харчування, що намітилася у першій половині 1920-х рр., більш активно проявилася в другій половині десятиріччя. У раціоні робітників житні хлібопродукти поступилися пшеничним, помітно збільшилося споживання м'ясо-молочних. За 1925 р. — 1927 рр. частка білкових продуктів у харчуванні робітників зросла з 18,9 до 22,4%¹⁶. Однак достатнє за змістом білків, воно не забезпечувало організм необхідною кількістю вітамінів.

Рівень харчування робітничих родин різнився залежно від прибутків. У відбудовний період у зв'язку з їх загальним підвищенням відбувалося збільшення витрат на нього, причому при зростанні бюджету в 3–4 рази останні побільшали лише у 2–3 рази. Однак відносне значення цих видатків у бюджеті робітничих родин зменшувалося, що засвідчувало більш швидке його зростання порівняно з витратами на харчування¹⁷. Якщо в групі високооплачуваних кваліфікованих робітників споживання продовольчих товарів поступово загальмувалося, то у низькооплачуваних некваліфікованих — продовжувало швидко зростати¹⁸. Менш заможні споживали більше картоплі, хліба, особливо за рахунок борошна й олії, а в родинах із кращими прибутками зростало споживання масла, цукру, садовини і городини, молока, м'яса, сала, яєць, риби, солодоців (цукерок та варення)¹⁹. Наприклад, у листопаді 1923 р. витрати на продукти харчування тваринного походження у висококваліфікованих робітників перевищили відповідні витрати некваліфікованих більше, ніж у 4 рази, зокрема, на масло — у 8, а на яйця — в 10 разів. Проте у більш заможних не збільшувалися витрати на житню муку, картоплю, олію, сіль²⁰. Надалі диференціація в структурі харчування дещо нівелювалася.

Склад харчування різнився й залежно від регіональної специфіки. В 1927 р. робітники УСРР у порівнянні з російськими споживали більше городини (картоплі, помідорів, кавунів та інших овочів), а росіяни — хліба. Причому, українці частіше їли білий хліб. При рівному з росіянами рівні споживання продуктів тваринного походження перші з'їдали більше м'ясних, а другі — молочних продуктів. Крім того, останні вживали для харчування більше чаю і цукру. Загалом в їжі робітників РСФРР було більше вуглеводів і рослинного білка, але вона була бідніша на тваринні білки і жири (на 6%), ніж в українських²¹.

Суттєво впливали на структуру й якість харчування й ціни на продовольчі товари. У 1926 р. подешевшав важливий продукт харчування українських робітників — пшеничний хліб. Дещо впала ціна на цукор, проте значно зросла на м'ясо, сало, масло, олію, фрукти. В 1927 р. продовжували дешевшати хліб, цукор, яйця, птиця, м'ясо, риба, але дорожчали масло, олія, фрукти. Також зросли ціни на гречану та рисову крупу, картоплю і капусту²². Однак, як зазначає дослідниця бюджетів українських робітників І. Дубинська, зростання цін на продовольчі товари не обганяло зростання зарплати, що створювало сприятливі умови для задоволення споживчого попиту²³. Якщо у Росії придбання їжі енергетичною цінністю в 1000 калорій (із розрахунку сукупного добового споживання) обходилося робітникам у 17 коп., то в УСРР — в 16 коп.²⁴

Для визначення рівня матеріального споживання робітників важливе значення має з'ясування можливостей задоволення не тільки продовольчих, а й всіх інших потреб. Однак статистичні дані за 1922–1923 рр. не дозволяють точно визначити динаміку витрат робітничих родин на задоволення потреб в одязі, білизні, взутті, на помешкання, лікування й т. ін. Бюджетні обстеження, проведені у той час, реєстрували місячні видатки лише за один місяць, але не щомісячні впродовж року. Як зазначає М. Буяновер, такі дані цілком придатні для з'ясування структури

та рівня харчування, що менше зазнає випадкових впливів, однак для аналізу інших витрат ці дані не досить певні, оскільки непродовольчі витрати обумовлювалися низкою сезонних факторів, а також непередбачених обставин, й деякі з них не є щомісячними. Незважаючи на ці вади, результати бюджетних обстежень 1922–1923 рр. засвідчили підвищення рівня споживання непродовольчих товарів з 1923 р.²⁵

Незважаючи на невпевненість даних за 1922–1923 рр., що реєстрували вибіркові місячні видатки, російський статистик Г. Поляк склав на їх основі таблицю динаміки щорічних витрат родин російських робітників за 1922–1927 рр. Оскільки, за наслідками досліджень І. Дубинської, яка порівнювала структуру бюджетних видатків родин робітників в РСФРР та УСРР в 1925–1927 рр. й пришла до висновку, що вони в основному тотожні, ми використали дані Г. Поляка, що стосуються РСФСР, для визначення тенденцій у динаміці бюджетних витрат родин робітників УСРР на непродовольчі товари продовж 1920-х рр.

Результати бюджетних обстежень 1922–1923 рр. засвідчують, що в 1922 р. високу питому вагу займали видатки на харчування, паливо та освітлювальні матеріали, а також на гігієну і лікування²⁶. Це пояснювалося не тільки голодом, як продовольчим, так і паливним, а й погіршенням санітарних умов життя та високою захворюваністю населення, а також катастрофічним падінням прибутків робітників, котрих не вистачало навіть на задоволення фізіологічних потреб.

З 1923 р. розпочалося зростання витрат на придбання непродовольчих товарів і в першу чергу одягу та взуття; видатки на покупку цих останніх стабільно становили другу статтю всіх витрат робітничих родин²⁷. Збільшення цих видатків зумовлювалося не тільки і не стільки можливістю поновити зношені взуття й одяг, котрі тривалий час не купувалися, як зменшення найбільш містких витрат на харчування, а також стрімким подо-

рожчанням предметів взуття та одягу внаслідок розходження «ножиців цін» на продовольчі та промислові товари.

Визначаючи специфіку споживання робітників порівняно зі службовцями, слід зазначити, що у перших більшими були видатки на одяг, взуття, господарські речі, спиртові напої, в той час як у других, навпаки, — на культурно-освітні потреби, лікування, придбання засобів гігієни, а також житло і допомогу родичам. Витрати на харчування в бюджетах обох вказаних груп становили приблизно рівну частку²⁸.

З 1924 р. «ножиці цін» на промислові та продовольчі товари почали поступово зближуватися. Завдяки цьому споживання текстильних виробів робітниками й членами їхніх родин за 1924–1926 рр. зросло на 95%, а шкіряних і хутряних — на 79%²⁹. Щоправда, в 1926 р. збільшення споживання одягу та взуття стримало нове зростання цін на ці товари, що досягло 39%³⁰. Стрибок цін на промислові товари зумовило зростання грошових доходів населення в умовах товарного голоду³¹.

Обсяги виробництва більшості споживчих промислових товарів не відповідали попиту. В той час, як виробництво солі, калош, сірників, більшості шкіряно-взуттєвих товарів, із розрахунку на окремого споживача, порівняно з довоєнним часом збільшилося, виробництво бавовняних та шерстяних тканин, деяких скляних, металевих і шкіряних товарів, як і деяких продовольчих (чаю, цукру та рослинної олії) залишалося на рівні набагато нижчому від довоєнного.

Незважаючи на двократне збільшення виробництва шкіри, потреби населення у взутті задовольнялися тільки на 73,6%, причому за рахунок державної промисловості — трохи більше, ніж на половину. Це зумовлювалося як припиненням імпорту, який традиційно покривав дефіцит на шкіряне взуття, так і збільшенням потреб сільського населення у фабричному взутті, оскільки під час війни селяни-військовослужбовці призвичаїлись носити шкіряне взуття.

Дефіцит на ринку металевих товарів, що зберігався з довоєнних часів (попит задовольнявся на 80–85%), посилювався через розподіл переважної більшості металургійної продукції поміж трестами³².

За даними Г. Поляка, надалі темпи придбання взуття й одягу в другій половині 1920-х рр. дещо сповільнилися, хоча в листопаді 1927 р. індекс цін на останні лише на 10% перевищував індекс на продовольчі товари³³. Проте, за розрахунками ЦСУ УСРР, вже на початку року було помічено нове зростання цін на споживчі товари промислової групи³⁴. Зростання грошових прибутків населення, котрі не забезпечувалися необхідною товарною масою, зумовило різкий стрибок цін та інфляцію³⁵, причому ціни на промислові товари почали зростати ще на початку року, а на сільськогосподарські продукти — з червня.³⁶ Через підвищення відпускних цін по низці промислових товарів (на махорку, оселедці, олію, мило) та подорожчання залізничних тарифів торгові заклади не виконали постанову ЦК ВКП(б) про 10% зниження цін на промтовари. Щоб уникнути судової відповідальності за саботаж директив компартійного центру, керівники промислових підприємств та торгових закладів проводили формальне зниження цін, застосовуючи різні хитрощі. Торгові працівники — знижуючи ціни на неходові товари та закупаючи неякісні, а промислові — погіршуючи якість товарів, змінюючи їх марки, артикулі та упаковки³⁷. Нерідко проводилося зниження відпускних цін за рахунок прибутків промисловості та державної торгівлі, що суперечило інтересам індустріалізації³⁸. Тому цифри про зниження цін на споживчі товари в 1927 р. фактично були «дутими».

За даними В. Довгопола, в 1928 рр., робітники купували тканин лише на 24,5% більше, ніж у 1925 р., взуття — на 27,3%, а калош — на 33%. Якщо в 1924 р. робітники придбали на сім'ю у середньому по 0,85 пари шкіряного взуття і 11,7 м тканин, то в 1925 р. відповідно — 1 пару та 13,74 м, у 1926 р. — 1,5 пари

й 20,48 м, а в 1928 р. — 1,8 пари і 23,8 м. Найбільш дефіцитним взуттєвим товаром залишалися калоші. Їх купували в середньому по 0,48 пари за рік³⁹.

Внаслідок збільшення прибутків робітників та оновлення товарного асортименту змінилася структура споживання взуття й одягу. Скоротилася покупка чобіт і валянок та збільшилася — черевиків і туфель. Зміни у структурі споживання одягу визначалися збільшенням покупок готового одягу й зокрема трикотажних виробів. Причому в міру підвищення заробітків робітників питома вага споживання цих останніх, як і черевиків та туфель, зростала⁴⁰. По всіх видах вовняних та бавовняних тканин коефіцієнт збільшення їх придбання від нижчих економічних груп робітників до вищих визначався пропорцією 1 до 2,3⁴¹.

Незважаючи на скорочення темпів зростання прибутків робітників у 1927–1928 р., розширення споживання взуття та одягу, за даними Г. Поляка, відбувалося завдяки зниженню загального рівня цін по цій групі товарів. Найвищі ціни залишалися на товари, котрі виробляли кустарі, а реалізовували посередники з приватних торгівців. У приватника дорожчав продаж валяного взуття й готового одягу, в той час як державні та кооперативні органи зміцнили свої позиції у сфері виробництва й реалізації тканин і шкіряного взуття.

Найбільше купували дешеві речі, насамперед натільну білизну. Повільніше зростала кількість придбаних жіночих платтів, чоловічих костюмів та верхнього одягу, що зумовлювалося дефіцитом вовняних тканин. Чоловічий одяг поновлювався, головним чином, за рахунок збірних комплектів, а чисельність костюмів залишалася незмінною. Відносно повільно зростала кількість постільної білизни, що було пов'язано з житловою кризою.

Наприкінці 1925 р. значний відсоток членів родин робітників (особливо жінки) ще не був забезпечений теплим одягом, а запаси натільної білизни, що оновлювалися, були мізерними — не перевищували в середньому двох пар⁴².

Нестачу теплого одягу вдалось ліквідувати до 1927 р., а запаси білизни подвоїти. Увійшли у вжиток шкарпетки й панчохи, посунувши примітивні онучі, але запас панчішних виробів ще був замалим (2,5–3 пари на особу), кількість комплектів верхнього одягу досягла в середньому 3 «збірних» костюмів для чоловіка та 6 платтів — для жінки. Однак якість одягу залишалася низькою. Катастрофічно не вистачало виробів з вовни. Окрім 1–2 вовняних комплектів, решту становив бавовняний одяг, котрий швидко зношувався. Незважаючи на низькі прибутки, в одяжному гардеробі робітників почали з'являтися «дрібниці» — краватки та носовички⁴³.

Споживання робітниками взуття та одягу мало свою специфіку. Порівняно з робітниками РСФРР вони більше купували готові речі й тканини, за винятком вовняних, а також черевики й туфлі, у той час як російські через більш суворий клімат — чоботи, валянки та вовняні тканини⁴⁴.

Поряд з оновленням одяжного гардеробу робітники розпочали купувати господарські речі й меблі замість тих, що були розпродані в скрутні часи. Найгостріше питання про господарське облаштування стояло для тих родин, які на час продовольчої кризи перекочували на село, а потім повернулися на колишнє місце роботи, а також для нових робітників, котрі осіли в місті вперше. Вони, як правило, наймали немебльовані помешкання, оскільки навіть у фабричних будинках лише 15% кімнат були мебльованими. В будинках інших типів домоволодінь такі приміщення пересічно становили 6–9%.

Відновлення домашнього майна вимагало попередніх нагромаджень навіть від робітників із середнім рівнем прибутків. Найбільше залежало від розмірів бюджету придбання «капітальних» речей — таких, як меблі, особливо — шафи і столи, а також постіль (подушки та матраци). При загальному збільшенні питомої ваги господарських витрат від нижчих бюджетних груп робітників до вищих у 5 разів (з 1,1 до 5,5%) частка

видатків на коштовні речі зросла в 24 рази. Витрати на придбання господарських дрібниць — віників, посуду, м'ясорубок — були посильні для всіх робітників.

Найбільшу частину бюджетних видатків на господарські речі становили ті, що призначалися для придбання меблів та постільних речей. Це стало можливо завдяки кредитам державних і кооперативних органів. У листопаді 1924 р. близько 28% вартості господарських речей припадало на ті, котрі були куплено робітниками у кредит. Надалі роль останнього в їх придбанні знизилася до 16–17%.

Найбільший рівень забезпеченості господарським інвентарем було зафіксовано по групі дешевих товарів — насамперед посуду, особливо столового і чайного. Середня норма забезпеченості посудом становила — пару тарілок та один ніж із виделкою на одну особу. Зникав негігієнічний сільський спосіб харчування з однієї миски. Ознаками поліпшення господарського побуту була заміна дерев'яних ложок металевими, а також зростання більш дорогого, ніж посуд, кухонного інвентарю — прасок, м'ясорубок, металевих чайників, газових ламп. Останні витискували з ужитку самовари й дров'яні плити, які вважалися матеріальними ознаками патріархального побуту.

Наприкінці 1920-х рр. кожна друга родина робітників мала швейні машинки. До 1925 р. спостерігалось активне придбання дешевих меблів — насамперед ліжок. Покупку великих робітники звичайно здійснювали на тандитах, де внаслідок ущільнення заможних жильців з'явилася велика кількість дешевих уживаних меблів. Після 1925 р. через загострення житлової кризи кількість великих меблів у сімейних господарствах робітників залишалася стабільною. Активно купувалися лише дрібні меблі — табурети і стільці⁴⁵.

За оцінкою С. Струмиліна, «найменш сприятливо склалися справи зі спальним інвентарем»⁴⁶. Умови нічного відпочинку змінювалися на краще дуже повільно. З 1923 по 1927 рр. забез-

печеність робітничих родин меблями для снання збільшилася на третину (з 33 до 45 на 100 осіб), а кількість підстилок (матраців та перин) — в 1,5 рази. Тобто переважна більшість членів родин робітників спала гуртом на загальному ліжку або на непристосованих для цього місцях — лежанці, сундуках або прямо на підлозі. Суттєве зрушення у забезпеченні спальними речами відбулося в 1923–1925 р. За твердженням статистиків 1920-х рр., цьому сприяло використання споживчого кредиту, котрий дозволив купувати ліжка та дивани у розстрочку. На нашу ж думку, немаловажне значення мав і перерозподіл домашнього майна заможних похильців на користь бідних, що відбувався в першій половині 1920-х рр. Невипадково надалі, незважаючи на розвиток споживчого кредиту, процес придбання меблів для снання та постіль різко загальмувався⁴⁷. Проте не можна скидати з розрахунку й такий фактор, як житлова тіснява. Вона, безперечно, не дозволяла купувати потрібну кількість диванів і ліжок, але придбанню постільних речей не перешкоджала. Проте відомо, що у селищах Донбасу в 1926 р. від третини до половини робітників користувалися замість підстилок для снання верхнім одягом⁴⁸. Щоправда, серед шахтарів частка сезонних та новоприбулих робітників, не забезпечених домашнім начиненням, була значно більшою, ніж серед працівників інших галузей промисловості.

Підсумовуючи рівень споживання робітниками меблів й господарських речей, варто зазначити, що за три роки видатки на їх придбання в бюджетах родин останніх зросли у 3,6 рази: з 6,61 червоних руб. в 1924 р. до 23,9 — у 1926 р.⁴⁹ Тобто споживання господарських товарів збільшувалося швидше, ніж продовольчих, а також взуття та одягу. Проте в наступні роки їх придбання уповільнилося. На жаль, ми не маємо даних про розміри витрат на придбання цих речей. Проте відомо, що частка таких видатків в бюджетах робітників збільшилася за три роки (з 1926/27 р. по 1928/29 р.) лише на 0,48% — з 7,07%

до 7,55%⁵⁰. Щоправда, порівняно з російськими робітниками українські, котрі мали дещо вищу кваліфікацію (по ценовій промисловості) та заробітки, відповідно витрачали й трохи більше прибутків на облаштування жител⁵¹.

Майже в два рази (на 190%) за 1924–1926 рр. зросли витрати робітників на оплату житла і комунальних послуг.

Найшвидше — у 4,5 рази — збільшилися витрати на алкогольні напої, причому ці дані, за думкою М. Буяновера, були сильно применшеними. В результаті, у 1927 р. на покупку алкоголю робітничі сім'ї стали щорічно витрачати 37,32 руб. (2,7% бюджетних видатків), у той час як на придбання засобів санітарії та гігієни, та на прання не більше 15,72 руб. (1,1% відповідних витрат)⁵². Внаслідок розширення державного виробництва горілки та пива змінювалася структура споживання алкогольних напоїв. Традиційні напої — вино й самогон — витискувалися пивом й особливо горілкою⁵³. Щоправда, в УСРР, порівняно з Російською Федерацією, робітники пили більше першого і безалкогольних напоїв⁵⁴, відповідно й витрати на алкоголь у їх бюджетах були меншими⁵⁵.

Аналіз структури бюджету робітників не є повним без з'ясування інших видатків, менших за розмірами, але не завжди — за значенням. За 1924–1926 рр. на 167% зросли витрати на гігієну та лікування, на 113 % — на тютюн і сірники. В 1927 р. робітники України витрачали 3,6 руб., або 0,3% сімейного бюджету на гігієну та 5,4 руб., або 0,5% бюджету на лікування⁵⁶. Мізерність видатків на нього зумовлювалася безкоштовним медичним обслуговуванням робітників у закладах страхової медицини, а на гігієну — правом безкоштовного користування відомчими банями. За даними Г. Поляка, у 75% випадків члени робітничих сімей користувалися саме останніми, що дозволяло їм щомісячно заощаджувати 1,3 руб.⁵⁷

Однак рівень витрат робітників на дотримання особистої гігієни зумовлювався не тільки пільгами на користування

банями, а й низьким рівнем санітарної культури: відсутністю звички регулярно мити руки, купатися, користуватися милом і рушником.

Негативно впливала на санітарний побут робітників нерозвиненість сфери комунально-побутового обслуговування та хронічний дефіцит на засоби гігієни. У 1920 р. мило фактично зникло із споживання, хоча до війни воно активно входило у побут поряд із гасом, сірниками й склом. У 1921–1922 р. його в обмеженій кількості отримували лише робітники і службовці найважливіших галузей промисловості, що були переведені на державне постачання. Й лише з 1923 р. мило почало з'являтися у продажу, переважно — у робітничих кооперативах. Однак робітники витрачали на його придбання лише 0,9% прибутків (ще 0,1% — на інші засоби гігієни), а на покупку алкоголю — 4%⁵⁸. Через низьку пропускну спроможність бань, робітники не були призвичаєні до їх регулярного відвідування*.

Рівень споживання інших матеріальних благ поступово збільшувався, хоча по окремих групах послуг та товарів темпи цього зростання у 1925–1927 рр. дещо уповільнилися, зокрема, — на продукти харчування, одяг, взуття, побутову хімію та засоби гігієни. Й лише щодо господарських речей та тютюну темпи зростання споживання не зменшувалися. Зважаючи на це, І. Дубинська зробила висновок про покращання матеріального рівня життя сімей робітників, оскільки його засвідчувало «зростання не насущних потреб, а більш еластичних»⁵⁹.

---

* За даними статистичних обстежень, у 1923/24 р. пересічно кожний городянин мився в бані не частіше одного разу на рік (1,1 рази), у 1924/25 р. кількість їх відвідувань городянами зросла до 1,5 рази, досягнувши в 1926/27 максимальної цифри — 2,3. У наступному році через різке збільшення населення міст внаслідок урбанізації ця цифра знизилася до 1,8 (Суєтин Г. Н. Организационные вопросы банного дела в городах Украины // Профилактическая медицина. — 1929. — № 1. — С. 128–140).

За роки непу на третину збільшилися витрати на нематеріальні культурно-освітні потреби, хоча їх частка у сімейному бюджеті не перевищувала 1,2% у грудні 1922 р. та 1,8% у жовтень 1927 р.⁶⁰

Водночас із 1925 по 1927 рр. більше, ніж на третину (з 3,1% до 1,9%) зменшилися так звані «громадсько-політичні витрати»: на сплату внесків членами громадсько-політичних організацій (профспілок, комсомолу й ін.) і на відрахування ними так званих «добровільних» до численних громадських фондів, які в примусовому порядку стягалися під час проведення різноманітних громадсько-політичних кампаній.⁶¹ Проте на початку 1920-х рр. витрати на потреби громадсько-політичних організацій та кампаній були значно більшими. З приводу директиви ВЦРПС щодо обмеження їх розмірів робітники глузували: «Щоб не було непорозумінь, відрахування не мають перевищувати зарплати».⁶² Предметом їх насмішок була й примусовість «добровільних внесків» і безправність членів громадських організацій щодо розпорядження фондами останніх. Про невідповідність зобов'язань та прав членів профспілок робітники говорили: «Кожен член профспілки повинен у встановлені строки внести профуповноваженому членські внески й інші види відрахувань із заробітної плати. Натомість має право отримати відповідну відмітку в членському квитку».⁶³

В умовах непу почали з'являтися також інші чинники, котрі відчутно зменшували прибутки робітників. Це — насамперед платність житлово-комунальних послуг та оподаткування доходів працюючих громадян. Податки, кількість і розміри яких невпинно зростали, ставали для них справжньою бідою. За визначенням авторів сатирично-гумористичного журналу «Крокодил», у країні в 1922–1923 рр. поширювалася «надзвичайно заразна й небезпечна для оточуючих [соціальна] хвороба — «податкоманія», коли запроваджувалися податки на обмундирування для міліції, на димарі (подимний податок) і т. ін.» та

«патенти й промислові податки для мулярів, штукатурів, пічників і теслярів та навіть тих із них, котрі не мали роботи».⁶⁴

Ухиляючись від численних поборів, робітники вдавалися до різних хитрощів. Так, працівники Катеринославського заводу сільськогосподарського машинобудування «Червона Зірка», які не хотіли передплачувати місцеву пресу, заявили про свою суцільну неписьменність, хоча раніше підписували республіканську газету «Пролетар».⁶⁵ Однак такі випадки були поодинокими, оскільки звичайно несплата громадсько-політичних внесків загрожувала робітникам позбавленням профспілкового членства і відповідно класових пільг, а несплата комунальних послуг — грошовими штрафами та виселенням із комунальних жител.

Тенденція до покращання рівня життя робітничих родин, що намітилися у 1923 р., і набула максимального розвитку у 1926 р., не була тривалою і міцною. Позитивні зрушення в рівні та структурі споживання було перервано хлібозаготівельною та товарною кризами наприкінці 1920-х рр.

Перші ознаки погіршення товарного постачання робітників з'явилися у 1927 р. Після загибелі засівів озимих заможні селяни не поспішали продавати хліб державі, тим більше, що державні ціни в декілька разів поступалися ринковим. Скорочення постачання міст зумовили й інші фактори. По-перше, перекидання 70–80% державного фонду промтоварів на село для стимулювання хлібозаготівель. По-друге, недотримання союзним урядом зобов'язань щодо постачання українських споживачів із централізованого фонду по низці промислових товарів, особливо бавовняних і сукняно-вовняних тканин, а також виробами з чорних металів⁶⁶. У результаті споживачі України за рік отримали по 2,8 м мануфактури на особу при плановому нормативі — 4,6 м⁶⁷.

Слід зазначити, що взагалі рівень товаропостачання мешканців УСРР був значно нижчим, ніж в інших радянських республіках. Так, Україна, де проживало 23% мешканців СРСР, отримувала із загальносоюзних ресурсів по текстилю — 15%

товарів, а по металах та склу — по 20%. І це, незважаючи на те, що населення УСРР мало порівняно високу платоспроможність (28% загальносоюзних купівельних ресурсів). Крім того, ігнорувався й такий немаловажний фактор, як вагома питома вага України у народному господарстві СРСР. Зокрема, вона постачала до загальносоюзного продовольчого фонду майже третину зернових ресурсів (30%)⁶⁸.

Щоб покращити рівень споживання робітників в умовах товарного дефіциту, влада намагалася налагодити їх першочергове постачання продовольчими та промисловими товарами по пільгових цінах через систему відомчої споживчої кооперації й громадського харчування

Якщо в першій половині 1920-х рр. основним джерелом постачання городян продовольством і промисловими товарами першої необхідності залишався приватний ринок⁶⁹, то у другій половині 1920-х рр., внаслідок масованого наступу держави на приватний сектор його частка в загальному товарообігу роздрібно-міської торгової мережі скоротилася з 1926/27 р. до 1927/28 р. — з 49% до 38%, а з 1928/29 р. по 1930 р. — з 20,7% до 5,5%⁷⁰. Причому згортання приватної торгівлі не компенсувалося належним чином розвитком кооперативної мережі. Як зізнався на липневому (1930 р.) пленумі ЦК ВКП(б) А. Мікоян, керівництво країни у боротьбі з приватником та ринком зайшло далі, ніж планувало⁷¹.

В умовах тотальної руйнації ринкових відносин робкоопи не справилися із завданням безперебійного товарозабезпечення пайщиків. Зменшення товарообігу негативно позначилося на постачанні міського населення навіть у провідних торговельних центрах республіки. Так, у Києві, де завіз основних споживчих товарів скоротився на 30% (з 228,4 тис. т до 158,1 тис. т) сальдо сільськогосподарських — зменшилося на 41% (з 7 178 тис. т до 105 тис. т), у тому числі по хлібофуражу — на 48%, інших рослинних продуктах — на 41% та по м'ясу — на 25%⁷².

Продовольча криза виникла і в промислових центрах, робкоопи котрих забезпечувалися товарами планового постачання в значно більших розмірах, ніж кооперативи інших міст, завдяки «коефіцієнту на індустріальність». У 1927/28 р. робітничі кооперативи металургійних центрів Дніпропетровська, Луганська, Миколаєва, Єнакієвого, Маріуполя, Краматорська, Запоріжжя, Зінов'євська, Дружківки, Сталіно й Макіївки задовольняли потреби пайщиків у хлібі на 48%, м'ясі — 33%, картоплі — 36%, олії — 76%, крупах — 46%, маслі — 11% та яйцях на 17%⁷³. Ще гірша ситуація склалася з постачанням робітників промисловими товарами.

Наступний рік не приніс полегшення. Через неврожай плани обсягу хлібозаготівель було скорочено більше, ніж на третину — до 164 млн пудів — порівняно з 258,5 млн пудів, заготовленими у попередньому році. Майже на чверть було урізано споживання хліба цивільним населенням — з 72,9 до 55 млн пудів⁷⁴.

Скорочення постачання хліба розпочалось з осені. Якщо у вересні в УСРР було спожито 3 млн 850 тис. пудів борошна, то у жовтні — 3 млн 760 тис., а в грудні — 2 млн 667 тис.⁷⁵

Однак завдяки концентрації обмежених продовольчих ресурсів, призначених для цивільного населення, переважно у робітничих кооперативах рівень товарного забезпечення цих торговельних закладів, порівняно з відповідним кварталом попереднього року, збільшився. В першому кварталі 1928/29 р. він зріс по хлібу — на 3%, м'ясу — 69%, маслу — 119%, цукру — 24%, картоплі — 165%, овочам (за винятком капусти, цибулі й огірків) — 700%, одягу — 130%, шкіряному взуттю — 129%, милу — 43%, калосах — 24%, тютюну — 108%, парцеляно-фаянсових виробках — на 516%. На минулорічному рівні залишилося постачання робітників яйцями, олією і сіллю. Фонди робкоопів зменшилися лише по вовняних тканинах (до 68%) та металевому краму (до 97%).

За відповідний період на 116,7% зріс товарообіг робкоопів і на 123,1% — ЄСТ (єдиних споживчих товариств).

Гіршими були показники виконання планових завдань щодо формування товарних фондів робітничих кооперативів, особливо по продовольчих товарах. По хлібу цей план було реалізовано на 94%, олії — 84%, м'ясу — 72%, яйцям — 86%, маслу — 106%, картоплі — 88%, інших овочах (крім цибулі, капусти й огірків) — на 94%. По промислових товарах планові завдання було майже повністю виконано (на 98%)⁷⁶.

В першому кварталі 1928/29 р. робкоопам вдалося досягти провідної ролі у постачанні робітників товарами повсякденного попиту. Так, робітники основних металургійних центрів республіки стали витрачати в крамницях робкоопів 58,5% прибутків, — на 11,9% більше, ніж у попередньому році. Через кооперативи вони задовольняли половину потреб у споживанні м'яса та круп, 4/5 — картоплі, 70% — олії, 40% — яєць і 16% — масла⁷⁷.

Незважаючи на розвиток кооперативної торгівлі, рівень задоволення їх потреб у товарах повсякденного попиту різко скоротився через згортання приватної торгівлі. Крім того, як зазначалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 26 жовтня 1928 р., заготівлі хліба в Україні не забезпечували мінімального постачання промислових центрів УСРР впродовж року⁷⁸. За оцінкою Наркомпостачу республіки, продовольчі труднощі стали фактором, котрий «лімітував здійснення господарчих планів»⁷⁹.

Найбільш несприятлива ситуація склалася по ряду районів Донбасу й Криворіжжя. Незважаючи на забезпечення борошном та крупами робітничих кооперативів, тут відбулася викачка хліба мішечниками з міст на село⁸⁰. До зими 1928/29 р. ситуація з продовольчим забезпеченням міського населення загострилася і в інших регіонах республіки. Минулорічний обсяг заготівель виконувався за рахунок кормових культур (ячменю, кукурудзи, круп'яних, бобових), у той час як по хлібних (жито й пшениця) держава явно недобирала порівняно з минулим роком. Тому уряд намагався компенсувати брак хлібних продуктів у структурі харчування мешканців міст та селищ не зерновими, а

овочами, картоплею й фруктами⁸¹. Одночасно за рішенням місцевих органів вводилося нормування відпуску білого хліба, навіть для хворих і дітей — до 200 г щоденно.

В цих умовах, згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 14 лютого 1929 р., політбюро ЦК КП(б)У запропонувало встановити лімітований відпуск хліба населенню по картках — спеціальних забірних книжках.⁸² Негайне повсюдне введення таких книжок на отримання печеного хліба населенням України мало запроваджуватися, «виходячи зі щомісячного витрачання 2,6 млн пудів (лютневий план постачання) з тим, аби Донбасу було [щоденно] забезпечено на робітника 800 г»⁸³.

На державному постачанні було залишене трудове населення 13 міст (у жовтні 1928 р. на ньому перебувало 60 міст) та 4 округи Донбасу, включаючи Маріупольську, а також робітників-транспортників, незалежно від місця проживання⁸⁴.

Через недостачу ресурсів плани постачання споживачів, котрі складав Наркомторг, були нижчі від реальної потреби в продовольчих продуктах і промислових товарах. Для першочергового забезпечення населення індустриальних міст із державного постачання знімалися інші споживачі.

Забірні книжки отримувало тільки трудове населення міст. Розмір пайків залежав від ступеня індустриальної важливості галузі, в якій працювали наймані працівники. Граничний розмір пайків було встановлено для споживачів Москви й Ленінграда. Зокрема для робітників і службовців російських столиць — по 900 г хліба на день, для членів їх родин, а також інших трудящих та безробітних — по 300, в інших промислових містах і фабрично-заводських селищах РСФРР — відповідно по 600 та 300 г⁸⁵.

Максимальні норми відпуску хліба в УСРР було призначено для робітників Донбасу й Криворіжжя — на підземних роботах не більше 800 г на їдця. Для трудящих інших галузей виробництва пайок сягав 600, а для їх утриманців, безробітних, учнів

вишів, технікумів і міліціонерів — 400 г. По 600 г хліба мали отримувати військовослужбовці комскладу РСЧА, а службовці адміністративних, господарських, кооперативних та інших установ й організацій поряд із утриманцями військовослужбовців, котрі мешкали у містах, а також організованими кустарями та їх утриманцями, міськими інвалідами й їх утриманцями, учнями профшкіл та їх утриманцями, які мешкали в містах, — по 300 г. Найменший пайок — до 200 г — призначався в'язням буприв⁸⁶.

У зв'язку із систематичними перебоями в постачанні міст пшеничним і житнім борошном до складу хліба додавалися харчові сурогати. Про склад його робітники іронічно говорили, що в «у ньому — 20% пшениці, 20% — ячменю, 20% — кукурудзи й ще 40% — інших «досягнень».⁸⁷ Крім того, до хліба через неохайність пекарів та антисанітарні умови кустарних хлібопекарень нерідко потрапляло сміття — гвіздки, шматки мотузки, клаптики мішківини та інший мотлох.

Невідповідність якості хліба його ціні, котра до того ж постійно зростала, була темою багатьох карикатур. На одній із них під назвою «Пояснив» зображувалися пекар у пекарні, який тримав гітару, і двоє робітників, що розмірковували з цього приводу. «Чому це знову ціни, на хліб підвищилися?» — запитував один. На це інший відповідав: «Чи на бачиш, що майстер гітару запікати в хлібі хоче, а з таким інструментом та за старої ціни наша кооперація собі на збиток проторгуватися може».⁸⁸

На якості хліба також негативно позначалася його несвоечасна доставка до крамниць, внаслідок котрої він звичайно продавався черствим, хоча за правилами несвіжий хліб дозволялося пускати у продаж не частіше одного разу на тиждень⁸⁹. Робітники обурювалися, що мусили споживати хліб, від якого виникали шлункові захворювання, а за наявністю недоброякісної кукурудзи — й «жовтяниця» (пелагра) — хвороба поширена в Україні під час голоду початку 1920-х рр. Вони вимагали «ввести стандартизацію хліба», щоб «він був доброякісним»⁹⁰.

Але навіть такого «неїстівного» хліба не вистачало. Щоб задовольнити потреби у ньому, робітники мали розсилати членів родин по декількох крамницях. Через перебої з постачанням і панічні настрої вони намагалися закупувати хліб із запасом на один–два дні, займаючи черги за ним з третьої години ночі. Найдовші «хвости» виникали в спецмагазинах для інвалідів, де був найсмачніший хліб. Відстоявши довгі черги, робітники могли придбати тільки два види його — «цеглинки» й круглий. Пайщики робкоопів скаржилися: «Більшість робітників мають дітей, але не мають можливості купувати їм білий хліб»⁹¹.

В 1928/29 р. у регіонах стихійно почало поширюватися нормування і картки на інші продукти харчування, насамперед масло, м'ясо, цукор, крупу. Через великі черги та ексцеси також згортався відкритий продаж непродовольчих товарів у магазинах робкоопів. Замість цього вводився розподіл дефіцитних товарів на підприємствах і в організаціях по талонах й ордерах. Як і у випадку з хлібом, нормування та картки оформлювалися «знизу» рішеннями торгуючих організацій і санкціями місцевої влади⁹².

Численна група низькооплачуваних робітників не могла купувати інші продукти, окрім хлібних, круп'яних й овочевих. Тим часом у робкоопах не вистачало не тільки борошна, а навіть круп, що мали поповнити дефіцит споживання продуктів. До того ж асортимент їх у магазинах робкоопів був однотипним: звичайно, в окремії крамниці продавався певний вид⁹³. Тому, щоб придбати різноманітні крупи, робітниця, котрі мешкали у різних районах, обмінювалися забірними книжками та бігали по різних магазинах, або задля економії часу — товарами, купленими у прилеглих крамницях⁹⁴.

Частіше надходила у продаж гречка. Якщо в центральних магазинах робкоопів, як правило, були завали гречаної крупи, то на робітничих околицях її не вистачало. Квасоля та рис, що становили основу харчування родин робітників, продавалися

нерегулярно. Бракувало і пшона, яке, на відміну від рису, вирощувалося в Україні.

Траплялися випадки, коли до всіх крамниць міста завозили тільки один вид круп. Але були місцевості, як, наприклад, Сталінська округа Донбасу, де їх не завозили впродовж декількох місяців⁹⁵.

Не задовольнялися й потреби робітників у споживанні картоплі, що поряд із хлібом належала до основних продуктів харчування. Якщо до зими робкоопи пропонували пайщикам картоплю непоганої якості, то з наступом приморозків — морожену й гнилу. Тому взимку робітники купували її втридорога на ринку.

Нерегулярно постачалося до робкоопів м'ясо, особливо свинина. Через крадіжки в них, останнє низьких категорій звичайно продавалося як першосортне. З приводу споживання такого м'яса робітники скаржилися, що, «коли прийдеш додому на обід, гризеш його, гризеш та ніяк не перегризеш жили, вилаєшся, як слід, так голодний після роботи й залишишся»⁹⁶.

До робітничих кооперативів порівняно регулярно надходило м'ясо птахів. Однак, як і ковбасні вироби, воно було дорожчим, ніж м'ясо тварин, котре коштувало 8 руб., та тому не входило до повсякденного раціону пересічних робітників, які заробляли 100 руб.* До того ж, незважаючи на високу ціну, якість пташиного м'яса, як і ковбаси, була низькою: тушки погано оброблялися й зберігалися.

Продаж ковбаси з «душком», а іноді навіть «з черв'ячками» не був рідкісним явищем. Не випадково у журналі «Крокодил» з'явилася карикатура про «ковбасу зі стажем». На ній зображувався чоловік, який купив таку ковбасу: перший раз — коли нарізав її, а другий — лежачи в труні. Підтекстовка під малюнком пояснювала причину смерті небіжчика: «Хотів чоловік черв'ячка заморити, купив ковбаси» та «черв'ячок заморив покупця».⁹⁷

---

* 1 кг ковбаси коштував 40 руб.

У недостатній кількості в робкоопсах продавалося сало, котре, як правило, було некондиційним і несвіжим. Бракувало смальцю та рослинної олії. Менше, ніж у минулому році, пропонувалося риби, особливо оселедців. З приводу загострення рибного дефіциту навесні 1928 р. городяни глузували: «Ну, хитрий народ оті більшовики: великий піст, а в ЦРК риби немає — не інакше як антирелігійна пропаганда». Цей жарт став темою карикатури «Політика», персонажами якої були православні «батюшка» та «матушка», які розмірковували з приводу зникнення риби у кооперативних крамницях під час передпасхального посту.⁹⁸

Майже не надходили до кооперативної торговельної мережі дієтичні продукти: молоко, яйця й масло. Пояснюючі їх брак, робітники заявляли: «Справа не у тому, що зараз немає пропозиції щодо цих продуктів. Вони в нас експортуються за кордон, а краще б, замість цього, зробити запас для себе». Коли ж продукти птахівництва надходили до крамниць, вони, за висловом робітників, часто-густо «були з курчатами».⁹⁹

Молока не вистачало навіть для робітників шкідливих виробництв і дітей. Спеціалізовані магазини, що торгували ним, взагалі були рідкісним явищем, на відміну від шинків та горілчано-винних крамниць, які зустрічалися ледве не на кожному кроці. Брак молочних магазинів викликав обурення громадян, які мали дітей, особливо жінок. Щоб привернути до цієї проблеми увагу радянських керівників, редакція журналу «Крокодил» надрукувала карикатуру «Двадцять шість і одна», на якій зображувалася розгублена жінка біля двадцяти шести магазинів «Винсиндикату» й «Держспирту», котра, судячи з підтекстовки до малюнку, шукала молочний магазин.¹⁰⁰

Дещо кращим, як вже згадувалося, було постачання робітників м'ясом і цукром. Якщо забезпечення м'ясом центральних міст та промислових центрів здійснювалося шляхом «відсічення від постачання нетрудових і спекулятивних елементів», то норми відпуску цукру встановлювалися із порушенням «прин-

ципу індустріальності». Найбільшу норму споживання його в Україні — 1,2 кг — було встановлено для Харкова, в 1 — для інших індустріальних та великих міст і по 800 г щомісячно на особу трудового населення — для інших. Українську столичну норму перебільшувала тільки норма для Москви (по 1,5 кг)¹⁰¹.

Через ускладнення продовольчої ситуації норми відпуску хліба постійно урізувалися. 14 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про «можливе введення скороченого полуторного хлібного пайка на суботу та неділю... залежно від місцевих умов»¹⁰², а 26 травня вирішило обмежити кількість споживачів хліба, котрі були на державному постачанні, за рахунок непромислових округів. Це скорочення дало можливість заощадити 21% споживання хліба й спрямувати ресурси, що звільнилися, у Донбас. Завдяки перерозподілу останніх, план постачання хлібом басейну в II кварталі 1928/29 р. було перевиконано на 16,7% (у цілому в Україні виконано на 99%)¹⁰³. У той же час постачання ним населення непромислових міст і селищ скоротилося, найбільше в Харкові — з 380 до 280 тис. пудів, Києві — з 270 до 220 тис., Полтаві — з 45 до 30 тис. та Херсоні — з 35 до 25 тис., у цілому по Україні — на 230 тис.: з 2635 тис. до 2355 тис. пудів хліба¹⁰⁴.

Ліпше порівняно з іншими районами здійснювалося постачання Донбасу крупами. План по останніх у цьому регіоні було виконано з незначними надлишками (у 2%), в той час, як у цілому по Україні — дещо не довиконано (на 4%). Порівняно з I кварталом 1928/29 р. покращилося постачання робітників басейну олією (з 82,4% до 96% планового завдання), але погіршилося — м'ясом і маслом (відповідно з 109,7% до 82% і з 75% до 72%).¹⁰⁵

У квітні–травні 1929 р. Наркомторг УСРР встановив єдині норми відпуску хліба, цукру і круп «на душу трудового населення», а не тільки пайщиків, скасувавши їх різнобій як в різних округах України, так і в окремих кооперативах. Було усунуто і

різної у товарах, що відпускалися¹⁰⁶. Однак уніфікація не поширювалася на Донбас, стосовно котрого зберігалася пільгове постачання. Зокрема по крупах для постійних та сезонних робітників нормоване постачання передбачалося в розмірі 1250 г на їдця щоденно, що на 20% перевищувало загальнореспубліканський рівень (1000 г на їдця). Для інших категорій споживачів, у тому числі утриманців робітників, залишалися чинними уніфіковані норми — 750 г щоденно.

Виключно в цьому регіоні вводилися обов'язкові норми відпуску олії для споживачів, які перебували на централізованому постачанні, зокрема для постійних робітників — у розмірі 750 г на їдця щомісячно, для сезонних — в 600, для службовців — в 400 і для інших категорій — 300 г¹⁰⁷.

Постачання споживачів Донбасу маслом, м'ясом й яйцями відставало від загальнореспубліканського рівня. Це пояснювалося тим, що рівень забезпечення вказаними продуктами визначався з врахуванням коефіцієнту по таких показниках: кількість членів профспілок, пайщиків кооперативів та розмір їх пайового капіталу. Через те, що у басейні кількість робітників, охоплених профспілками, і відповідно пайщиків кооперативів була через високу плинність робочої сили значно нижчою, ніж в інших регіонах УСРР, то й питома вага округів Донбасу у постачанні дієтичними сільгосппродуктами впродовж першого півріччя 1928/29 р. значно відставала від питомої ваги Донбасу в складі «трудового населення». Поряд з тим спостерігалася систематичне невиконання планів постачання Донбасу м'ясом та маслом в порівнянні з виконанням у цілому по Україні¹⁰⁸.

В другому півріччі 1928/29 р. питому вагу басейну у розподілі ресурсів централізованого постачання було підвищено. Зокрема в четвертому кварталі порівняно з першим частка Донбасу щодо забезпечення м'ясом збільшилася з 30% до 41,2%, маслом — з 21% до 43,5%, олією — з 32% до 58%, хлібом — з 34,5% до 46%, бавовняними тканинами — з 34% до 49%,

шерстяними — з 36% до 46%, шкіряними товарами — з 34% до 69%¹⁰⁹. Однак через мізерність постачання збільшення заводу продуктів до робкоопів несуттєво вплинуло на якість продовольчого забезпечення робітників. За даними бюджетних обстежень у першому кварталі 1928/29 р. вони в басейні щомісячно споживали по 1,7 яйця на особу, в другому — 0,4 яйця і у третьому — 2,4 яйця. Порівняно з першим кварталом 1927/28 р. споживання яєць знизилося в декілька разів (4,2 шт. на місяць)¹¹⁰.

Ситуація з продовольчим постачанням робітників не змінилася лише у Сталінській окрузі — єдиній в Україні, де селянське населення за чисельністю було менше міського й місцевий ринок не міг задовольнити попит на продовольство 500 тис. городян. Наприклад, у Горлівському районі, в котрому не було селянського привозу, гірники могли задовольнити потребу в овочах — на 30%, а у молочних продуктах — лише наполовину. Щоб придбати м'ясо та овочі в робкоопах робітники й їх дружини займали черги з другої години ночі. Ситуацію погіршували постійні перебої централізованого постачання, у деяких місцевостях — навіть хліба. Наслідком незабезпеченості робітників стали прогули та надзвичайно висока плинність робочої сили, що сягала 78%, а по деяких підприємствах — 100%¹¹¹.

Внаслідок неповного виконання планів централізованого постачання при катастрофічному скороченні привозу сільськогосподарських продуктів селянами на ринки та при їх стрімкому подорожчанні рівень харчування робітників Донбасу в четвертому кварталі 1928/29 р. й першому 1929/30 р. погіршився. Не виправдали надій і децентралізовані заготівлі продуктів робкоопами. Якщо плани заготівлі городини не вдалося реалізувати через посуху (плани по контрактації виконано на 12–15%), то заготівля продуктів тваринництва та птахівництва робітничими кооперативами взагалі не проводилися. Через порушення зобов'язань «Молочарської спілки», укладених з робкоопами, було припинено постачання робітників молочними продуктами¹¹².

В протоколі Луганського окружного комітету партії за листопад 1929 р. зазначалося, що через зрив заготівель «у кооперації немає картоплі, капусти, інших овочів, зовсім відсутні тваринні жири й є перебої з постачанням рослинними жирами»¹¹³. «На складах залишилися незначні запаси махорки і сірників, та не було жодного пуду вугілля. Погіршилося постачання м'ясом і крупами, цукром»¹¹⁴. Норма відпуску м'яса в одні руки у робкоопах обмежувалася 2 кг¹¹⁵.

«Ми всі зараз голодуємо. Ми витрачаємо вдвічі–втричі більше грошей проти 1927 р., й на столі нічого немає,» — скаржився до бюро по роботі з іноземними робітниками та фахівцями тресту «Донвугілля» голова фірми «Тіссен» інженер Бліссенбах. Від імені німецьких робітників, які працювали на шахтах басейну, він вимагав від керівництва тресту надання «можливості без особливих ускладнень отримувати їстівні продукти у кількості й по цінах, що існували на початку 1927 р.», коли було укладено трудову угоду з фірмою¹¹⁶.

За даними Уцербкоопу (Центрального робітничого кооперативного комітету при Вукоопспілці), рівень задоволення потреб робітничого населення Донбасу через систему робкоопів по овочах і картоплі в четвертому кварталі 1928/29 р. не перевищував 20–25%, м'ясу — 70–75%, маслу — 30–35%, салу — 20%, рису — 50–60%, бавовняних тканинах — 70–75%, шерсті — 25–30%, шкірі для підшав — 4%¹¹⁷. Споживання м'яса робітниками скоротилося до 100–120 г на день¹¹⁸.

Не задовольнялися потреби навіть у споживанні хліба. Звертаючись до крамничних комісій, робітники настирливо вимагали збільшення персональних норм його видачі: з 2 до 2,5 фунтів для працюючих на добу та з $\frac{3}{4}$ до 1 фунта для утриманців. Однак малопотужні пекарні басейну ледве справлялися з випічкою хліба по тих нормах, котрі існували¹¹⁹.

За даними бюджетних обстежень, проведених 1929 р., в родинях гірників на одного їдця на день (у середньому за рік)

приходилося 300–400 г хліба, 350 г картоплі, 80 г фруктів, 133 г м'яса й 7 г коров'ячого масла¹²⁰.

Щоб попередити прогули, спричинені необхідністю здобування продуктів у багаточасових чергах, робкоопи намагалися організувати систему громадського харчування робітників на виробництві. Однак у 1920-х рр. ця система не набула поширення. Навіть у 1928/29 р. питома вага витрат на харчування в їдальнях у родинному бюджеті українських робітників у середньому не перевищувала 3,3%¹²¹. Більшість їдалень існувала в Донбасі, де їх послугами користувалися 7% робітників. Через брак коштів відкривалися переважно невеликі заклади громадського харчування, за винятком Єнакієвого і Горлівки, де з'являлися перші фабрики-кухні, що обслуговували до 1,5 тис. відвідувачів на добу. Типовим для переважної більшості закладів громадського харчування були скупченість, антисанітарія, дорожнеча, неякісність їжі та обмежений набір страв через перебої у постачанні. Тому витрати на обіди в заводських їдальнях для робітників басейну, котрі користувались їх послугами, сягали 30% прибутків бюджетів їх родин¹²².

У цілому по Україні за рахунок централізованих ресурсів за 1928/29 р. вдалося задовольнити нормативні потреби робітників тільки в споживанні круп — на 114% та олії — на 108,5%. Норми споживання хліба й борошна було забезпечено на 92%, м'яса — 56%, картоплі — 47%, масла — 39%, сала — 22%, яєць — 19%, овочів — 9%¹²³.

Найкраще постачалися хлібними і круп'яними виробами, а також продуктами птахівництва та тваринництва великі промислові міста — Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя й Миколаїв, найгірше — непромислові міста і містечка, де навіть норми по хлібу та крупах виконувалися на 2/3. Проміжну ланку між промисловими й непромисловими містами по рівню продовольчого постачання займали великі міста — Київ і Одеса. Неповне задоволення нормативної потреби споживання хліба у

Донбасі та Криворіжжі в I кварталі 1928/29 р. пояснювалося викачуванням його з міст на село й було припинено впровадженням карткової системи¹²⁴.

Мізерними залишалися норми постачання яйцями і маслом. У середньому в Україні річна норма постачання маслом не перевищувала 840 г, у той час як споживачі Москви та Ленінграда отримували по 7 кг 230–280 г¹²⁵. Зважаючи на це, в жовтні 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням «перерозподілу плану постачання промислових центрів у всесоюзному масштабі для належного задоволення робітничого постачання промислових центрів України»¹²⁶.

Одночасно проводився перерозподіл наявних ресурсів у межах республіки. З централізованого постачання було знято Херсон, Мелітополь і Бердянськ. Обмежувалося постачання по найбільш дефіцитних продуктах, спочатку по м'ясу, маслу й яйцях. У листопаді 1929 р. планове постачання цими продуктами зберігалось тільки в Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Києві, а по маслу та яйцям — у Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Кам'янському, Харкові з Будами, Запоріжжі з Дніпрельстаном, Миколаєві, Зінов'євську, Маріуполі, Шостці, Києві, Одесі, Рубіжному¹²⁷. Нормоване постачання соняшниковою олією було залишено для робітників Донбасу, Криворіжжя, Харкова та Дніпропетровська за обов'язкової умови скорочення контингентів споживачів в інших регіонах України¹²⁸.

Щоденні норми відпуску м'яса по забірних книжках встановлювалися для робітників Донбасу й Криворіжжя в розмірі 200 г та 100 г — для інших категорій споживачів.

Щомісячні норми придбання у робкоопах олії для робітників цих регіонів обмежувалися 1 кг, для робітників Харкова і Дніпрельстану — 800 г, а в решті окружних центрів — 600 г. Інші категорії споживачів в обох басейнах, Харкові та Дніпропетровську могли отримувати по 400 г олії, а в інших окружних центрах — по 300 г.

Нормоване постачання крупами у Донбасі та Криворіжжі встановлювалося в розмірі 2 кг для робітників та 1 кг для інших категорій споживачів, у інших окружних центрах для перших — у межах 1,5 кг і інших — 750 г. 2,5 кг круп мали отримувати сезонні робітники¹²⁹.

Постачання хлібом мало призначатися по старих нормах. Крім того, встановлювалися обов'язкові видачі борошна «для приварку» у Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Харкові — по 1,5 кг на їдця щомісячно, а в інших місцях — по 1 кг¹³⁰.

Перебої та зменшення товарного постачання міського населення УСРР зумовлювалися не тільки зривом планів внутрішніх заготівель сільськогосподарських продуктів, а й невиконанням їх поставок із союзних республік. До зривів планів постачання його призводили і «паперові волинки», великі збитки заготівельних органів, погана робота транспорту та торгівлі.

План забезпечення споживачів централізованого постачання було виконано в обсязі 75,590 пудів. Поставки хліба з РСФРР також реалізовувалися не у повному обсязі. Замість запланованих 12 млн пудів зерна в Україну було завезено лише 9,5 млн.

План заготівлі масла було виконано лише на 35%. До того ж, на відміну від минулих років, не здійснювався завіз сибірського масла, при одночасному вивезенні його з УСРР в інші республіки.

Негативно позначилися на забезпеченні м'ясом міського населення припинення поставок з Північного Кавказу для Донбасу, а також зриви планів внутрішніх заготівель через вивіз дешевого українського м'яса до РСФРР, де ціни на нього були набагато вищими. Незважаючи на значне недовиконання м'ясозаготівель в Україні (виконано лише на 39%), Наркомторг СРСР відмовився від пропозиції уряду УСРР скоротити поставки українського м'яса до інших республік.

Аналогічна ситуація склалася й на ринку яєць. Через нестачу кормів план їх реалізації за жовтень—березень вдалося виконати на 16%. Однак Наркомторг СРСР запропонував УСРР вивезти

за межі республіки 80 вагонів яєць, заборонивши їх реалізацію на внутрішньому ринку. Тому у другому кварталі 1928/29 р. постачання робітників останніми майже не здійснювалося.

Скорочення постачання олією зумовлювалося браком сировини. В результаті навіть робітничі кооперативи Донбасу отримали 37% її, що призначалася за плановими поставками.

Завіз картоплі з РСФРР перебував під загрозою зриву через підвищення цін приватниками при відсутності їх державного регулювання.

Скоротилося завезення цукру, чаю і деяких інших продовольчих товарів. Найбільш дефіцитним товаром була сіль. Тому, коли вона з'являлася у продажу, покупці за декілька годин розмітали завезений крам.

Найгірша ситуація склалася на ринку промислових товарів. Порівняно з попереднім роком в Україну було завезено 36% бавовняних тканин, 54% — вовняних, 45% шкіряних товарів, 26% мила. Мізерні поставки шкіри не дозволяли задовольнити навіть попит на ремонт взуття¹³¹.

Бракувало галантерейних виробів, зокрема якісних панчіх фабричного виробництва. У недостатній кількості надходила в продаж жіноча білизна, до того ж її асортимент (переважно дорога шовкова) не відповідав попиту робітниць¹³². Не вистачало фабричного взуття, особливо калош, які для пайовиків робкоопів видавалися по одній парі на рік. З цього приводу у журналі «Крокодил» з'явилася карикатура «Гімнастична піраміда». На ній зображувався батько родини, який йшов у калошах під дощем, тримаючи на плечах дружину, тещу та дітей, які були без калош.

Оскільки фабричне взуття надходило до магазинів невідповідно сезонному попиту та у обмеженому асортименті, насамперед, по розмірах,¹³³ робітники надавали перевагу взуттю кустарного виробництва — більш дорогому й красивому, але недовговічному.¹³⁴

Не користувався попитом через низьку якість і готовий чоловічий одяг, що у достатній кількості та за доступними цінами поставлявся державними фабриками тресту «Швейпром» (наприклад, пальто коштувало 24–27 руб.). Робітники, особливо в столиці, відмовлялися купувати фабричний одяг. Вироби «Швейпрому» як неходовий товар, котрий затоварювався на складах робкоопів, з часом надсилалися на село. Нерідко «Швейпром» поставляв до кооперативних крамниць бракований одяг. Траплялися випадки, коли до партії готового одягу, замість вкраденого нового, потрапив старий. Про поставку такого одягу з одеської швейної фабрики повідомляли до редакції журналу «Червоний перець» поволзькі робітники. Вони писали, що «до самарської кооперації надіслали промшвейці кілька партій готового одягу. Коли подивилися самарці, — виявилося: там не зашите, там вже відірване, на пальтах — коміри зі старого хутра, в брюках — одна штанина на високого, а друга — на низького, гудзики одірвані, а деякі брюки, ще й ношені, з кількома латками, в кишенях — сірники і крихітки хліба».¹³⁵

Через обмежений асортимент бракувало одягу для дітей та для дорослих нестандартних розмірів. Тому товаром підвищеного попиту були тканини: робітники щомісячно витрачали на їх придбання 20% прибутків — значно більше, ніж на інші промислові товари¹³⁶.

Вагомою причиною поганого постачання робітників УСРР промтоварами, поряд з недостатнім виробництвом останніх, було ігнорування інтересів українських споживачів з боку союзних органів при розподілі їх централізованих фондів між союзними республіками. Так, частка промислових товарів, що виокремлювалася українським кооперативам, не відповідала їх питомій вазі в мережі загальносоюзної кооперації, а також попиту робітничого населення та його купівельній спроможності. Вона дорівнювалася 17% всієї їх кількості, в той час як питома вага їх пайщиків сягала 20,8% чисельності членів їх по

СРСР, а товарообіг цих закладів — 22% загальносоюзного. Частка робітничого населення України була навіть дещо більшою — 24%, хоча питома вага сплаченої їм зарплати становила 22,1% їх загальносоюзного фонду.¹³⁷

Скорочення планів централізованого державного постачання найбільше ущемляло інтереси робітників УСРР. Наприклад, у другому кварталі 1928/29 р. постачання Уцербсекції (Всеукраїнська центральна секція робітничої кооперації при Всеукраїнській спілці споживчих кооперативних організацій) бавовни зменшилося на 35,9%, в той час як по робітничому сектору інших республік — на 31%, калошах відповідно на 23,9% й 15,5%¹³⁸. Поступово до категорії дефіцитних потрапили всі товари повсякденного попиту.

Здобування дефіциту було нелегкою справою, оскільки товари підвищеного попиту зазвичай потрапляли до центральних крамниць, розташованих у центрі міст — далеко від околиць, де проживали робітники. Тому мешканці передмість мріяли переселити до центру, «щоб знати коли привозять дефіцит».¹³⁹

Перевищення попиту над пропозицією спричинило галопуюче зростання ринкових цін, особливо на продовольчі товари, котре негативно вплинуло на цінову політику кооперації. Збільшення номінальної зарплати не встигало за стрибками цін, що спричинили подорожчання вартості бюджетного набору. Так, у Сталінському окрузі з 15 березня 1928 р. по 15 березня 1929 р., за офіційними даними, вартість останнього збільшилася з 17 руб. 13 коп. до 22 руб. 76 коп.¹⁴⁰ Але ці дані не відображали реально-го стану речей, оскільки обраховувалися виключно на підставі цін кооперативної торгівлі, які були набагато нижчими за ринкові. Насправді, робітники витрачали набагато більше грошей на харчування, оскільки купували дефіцитні продукти у приватника.

Гучна кампанія зниження цін, проведена у 1927 р., не виправдала очікуваних сподівань. Реальну уявну про кризове становище справ у радянської торгівлі надають не «дуті» звіти

Наркомторгу, а твори тогочасних сатириків — письменників та карикатуристів, які викривали безперспективність адміністративного зниження цін, не забезпеченого ані економічно, ану організаційно, ані кадрово. З приводу примарності такого зниження у журналі «Червоний перець» з'явила карикатура «Два засідання», на якій зображувалися «засідання» курей, які насиджували яйця, тобто «давали результати», та засідання членів комісії зі зниження цін, «що їх не давали».¹⁴¹

Карикатуристи і сатирики викривали й методи адміністративного здешевлення товарів коштом споживача: шляхом продажу низькоякісних товарів за цінами високоякісних, але у новій упаковці, обважування та обмірювання покупців, домішки до харчових продуктів сурогатів або вироблення їх з неякісної дешевої сировини.¹⁴²

Темою багатьох карикатур була короткотривалість зниження цін. Так, на одній із них під назвою «Незворотні часи» зображувалася купівельниця, яка обурювалася з приводу підвищення цін відразу ж після завершення кампанії з їх зниження. На іншій — «Ціни вниз!» було намальовано робітників у спідньому, які здивовано розглядали цінники у крамниці на одяг та взуття: «пальто — 399 руб. 50 коп.», «костюм — 199 руб. 90 коп.», «шляпа — 39 руб. 00 коп.», «сорочка — 19 руб. 00 коп.» та «черевики — 109 руб. 00 коп.».¹⁴³

Кампанії зі зниження цін присвячувалося чимало прислів'їв та анекдотів: «Якщо ціни знижені — це не означає, що вони низькі», або «Зниження цін іноді схоже до радіовистави: чути, але не видно»,¹⁴⁴ або «Коли б ціни знижувалися б скрізь так охоче, як про це говорять та пишуть, то крам вже давно відпускався б споживачу задарма».¹⁴⁵

Однак, крім зростання цін після завершення кампанії по їх зниженню, купівельну спроможність робітників обмежило згортання кредитної діяльності торгових закладів робітничої кооперації, проведене виключно в УСРР. Порівняно з рівнем лютого–квітня

1928 р. у травні 1929 р. розміри короткострокового (так званого «дрібнокрамничного») кредитування робітників було скорочено в 5 разів. Це призвело до його фактичного припинення. Тим часом, за даними бюджетних обстежень, члени робітничих родин здійснювали половину закупок товарів у кредит у робкоопах, а ще 40% — у приватних крамарів. У Донбасі через нерозвиненість їх мережі роль приватника була вагомішою: робітники в більшості (66–77%) випадків зверталися за кредитом до нього. Однак із 1928 р. у зв'язку з наступом держави на приватника можливість позики в крамарів різко зменшилася.

Згортаючи кредитування робітників, держава урізувала рівень задоволення їх елементарних потреб — в опалюванні, їжі та інших товарах повсякденного попиту. Завдяки короткотерміновому кредитуванню вони купували речі першої необхідності. Частка продовольчих товарів, придбаних робітниками у цей кредит, становила в середньому по УСРР 52%, а у Донбасі — навіть 55%. Довгостроковий кредит служив засобом заготівлі палива і покупки меблів й інших товарів довготермінового споживання навіть для висококваліфікованих робітників, котрі не були спроможні купувати їх за рахунок місячного заробітку¹⁴⁶.

«Робітнича кооперація не зуміла розгорнути роботу по постачанню робітників продовольчими товарами і замінити приватника, що пішов з ринку», — констатував Наркомторг УСРР за наслідками обстеження стану його в Луганській окрузі¹⁴⁷. У той же час частка приватника в постачанні міського населення, зокрема овочами та картоплею, впала впродовж 1929 — 1930 р. з 50% до 5%¹⁴⁸.

Брак продовольчих товарів у кооперативній торгівлі зумовив стрімке зростання цін на сільськогосподарських ринках, що зменшувало купівельну спроможність робітників. Зокрема ринкові ціни на картоплю у Харкові за два тижні вересня збільшилися майже вдвічі — з 1 руб. 40 коп. до 2 руб. 75 коп. за пуд — при ціні в 1 руб. 15 коп. у кооперативі, а в Луганську у

жовтні сягнули 6–7 руб. за пуд. У листопаді рівень цін на картоплю в середньому по Донбасу досяг 40 коп. за кг¹⁴⁹.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що довоєнного рівня задоволення матеріальних потреб робітників не було досягнуто. Цьому перешкоджав низький рівень заробітків робітників, зокрема гірничої та металургійної промисловості. Негативно позначалася на купівельній спроможності робітників і низка інших факторів: грошова емісія першої половини 1920-х рр., голод 1921 р. — першої половини 1923 р., наступні неврожаї 1924 р. й 1928 р., а також хронічний дефіцит промислових товарів, що наприкінці 1920-х рр. переріс у товарну кризу. Особливої гостроти вона набула в УСРР. Така ситуація була спричинена не тільки неврожаєм та згортанням приватної торгівлі, а й надмірним вивозом продовольства за межі республіки, а також різким скороченням поставок товарів до промислових центрів УСРР порівняно з іншими республіками. У цих умовах, згідно з потребами індустріалізації, було запроваджено переважне забезпечення промислових регіонів основними продуктами харчування і промисловими товарами. Спочатку це було на основі переходу від вільної торгівлі до їх нормованого продажу та, врешті решт, до карток на хліб, а потім і на інші продуктової й основні споживчі промислові товари.

---

¹ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — Х., 1928; його ж. Матеріальне положення донецьких робітників в 1923/1924 г. // Статистика труда в Донбассе. — Б.м., 1924. — Вып. 1. — С. 14–20; Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — Х., 1928; її ж. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года — // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32–40; її ж. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 2. — С. 18–22.

² Бюджети промислових робітників України в 1926/27–1928/29 рр. — Х., 1930. — С. 20.

³ *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1963.

⁴ *Довгопол В. М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Х., 1971. — С. 56–57.

⁵ *Слуцкий А. Б.* Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. — К., 1963. — С. 411–415.

⁶ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг. — Серия 5. Статистика обмена, распределения и потребления. — № 25. — Т. 1. — Вып. 1. — С. XV.

⁷ Підрахунок за даними: Ітоги десятиліття советської влади в цифрах. 1917–1927 гг. — Москва, 1928. — С. 360.

⁸ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг. — С. 38.

⁹ Там же. — С. 13.

¹⁰ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 106.

¹¹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 59.

¹² *Кабо Е.* Питание русского рабочего до и после войны. Бюджетные обследования декабря 1922 г, ноября 1923, ноябрь–октябрь 1924 г. — Москва, 1925. — С. 47.

¹³ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 106.

¹⁴ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 70, 103.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2074. — Арк. 10.

¹⁶ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 59.

¹⁷ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 92.

¹⁸ Там же. — С. 86.

¹⁹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 58.

²⁰ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 93.

²¹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 82–83.

²² Там же. — С. 84.

²³ Там же. — С. 59.

²⁴ Там же. — С. 84.

²⁵ Там же. — С. 166.

²⁶ *Поляк Г.* Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. // Бюджеты рабочих и служащих. — Вып. 1. — Москва, 1929. — С. 28.

²⁷ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 107.

²⁸ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 75, 79.

²⁹ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 108.

³⁰ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 63.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 130, арк. 37.

³² *Николин А.* О внутренней торговле. — Москва–Ленинград, 1928. — С. 145, 192, 196.

³³ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 29.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 153. — Арк. 254.

³⁵ *Малафеев А.Н.* История ценообразования в СССР (1917–1963). — Москва, 1964. — С. 401.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 22.

³⁷ Там само. — Спр. 121. — Арк. 76; Спр. 122. — Арк. 6; Спр. 130. — Арк. 74.

³⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2514. — Арк. 125.

³⁹ *Довгопол В.М.* Вказ. праця. — С. 58; *Буяновер М.І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 107.

⁴⁰ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 50.

- ⁴¹ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 49.
- ⁴² Там же. — С. 50-51.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же. — С. 84.
- ⁴⁵ Там же. — С. 65-68.
- ⁴⁶ *Струмилин С. Г.* Рабочий быт в цифрах. — Москва — Ленинград, 1926. — С. 96.
- ⁴⁷ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 67.
- ⁴⁸ *Евменьев Н. В.* Жилища рудничных рабочих // Профилактическая медицина. — 1927. — X., 1927. — № 1. — С. 83.
- ⁴⁹ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 108-
- ⁵⁰ *Довгопол В. М.* Указ. соч. — С. 58.
- ⁵¹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 86.
- ⁵² Там же. — С. 65
- ⁵³ Там же. — С. 66.
- ⁵⁴ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 110.
- ⁵⁵ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 65
- ⁵⁶ Там же. — С. 81.
- ⁵⁷ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 79.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 383. — Арк. 129.
- ⁵⁹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 85.
- ⁶⁰ Там само. — С. 28.
- ⁶¹ Там. само.
- ⁶² *Мовчан О. М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади. (20-ті рр.). — К., 2004. — С. 126.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Крокодил. — Москва, 1923. — № 17. — С. 570.

⁶⁵ Там же. — № 34. — С. 1047/

⁶⁶ *Прилуцький В. І.* Розвиток внутрішньої державної торгівлі УСРР у 1920-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 14. — К., 2005. — С. 185.

⁶⁷ *Слотник В. П.* Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект). — Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1992. — С. 154.

⁶⁸ *Прилуцький В. І.* Вказ. праця. — С. 185.

⁶⁹ *Елена Осокина.* За фасадом «сталинського изобилія»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — Москва, 1999. — С. 40–41.

⁷⁰ Народне господарство України: Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 186.

⁷¹ *Елена Осокина.* Указ соч. — С. 56.

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 8 зв.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 101.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ *Слотник В. П.* Вказ. праця. — С. 133.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 196.

⁷⁷ Там само. — Арк. 102.

⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 84.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 1089. — Арк. 23.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. — Арк. 34.

⁸² *Елена Осокина.* Указ соч. — С. 65.

⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 34.

⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 217.

⁸⁵ *Елена Осокина.* Указ соч. — С. 65.

- ⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 43–45.
- ⁸⁷ Там само. — Арк. 25–26.
- ⁸⁸ Червоний перець. — Х., 1928. — № 14–15. — С. 11.
- ⁸⁹ Там само. — Арк. 62.
- ⁹⁰ Там само. — Арк. 67.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 25.
- ⁹² *Елена Осокина*. Указ. соч. — С. 67.
- ⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 21.
- ⁹⁴ Там само. — Арк. 39.
- ⁹⁵ Там само. — Арк. 225–226.
- ⁹⁶ Там само. — Арк. 21.
- ⁹⁷ Крокодил. — Москва, 1925. — № 40. — С. 11.
- ⁹⁸ Червоний перець. — Х., 1928. — № 6. — С. 4.
- ⁹⁹ Крокодил. — Москва, 1925. — № 4 3. — С 5.
- ¹⁰⁰ Там же. — 1927. — № 42. — С. 11.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 750. — Арк. 17.
- ¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 84.
- ¹⁰³ Там само. — Спр. 752. — Арк. 16.
- ¹⁰⁴ Там само. — Спр. 326. — Арк. 457.
- ¹⁰⁵ Там само. — Спр. 752. — Арк. 16.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 752. — Арк. 46 зв.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 190.
- ¹⁰⁸ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁰⁹ Там само. — Спр. 176. — Арк. 78–79.
- ¹¹⁰ Там само. — Арк. 68.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 172. — Арк. 8–9; Спр. 176. — Арк. 102.
- ¹¹² Там само. — Спр. 176. — Арк. 78–79; ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 386. — Арк. 111.
- ¹¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 176. — Арк. 157.

- ¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ¹¹⁵ Там само. — Спр. 323. — Арк. 110.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 188.
- ¹¹⁷ Там само. — Спр. 176. — Арк. 157.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ¹¹⁹ Там само. — Спр. 323. — Арк. 110.
- ¹²⁰ *Елена Осокина*. Указ. соч. — С. 69.
- ¹²¹ *Козацька Т.* Громадське харчування робітників промисловості у 1929–1938 рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. — Вип. 11. — К., 2004. — С. 296.
- ¹²² ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 328. — Арк. 477.
- ¹²³ Там само. — Спр. 1089. — Арк. 23.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Там само. — Спр. 750. — Арк. 76.
- ¹²⁶ Там само. — Спр. 177. — Арк. 33.
- ¹²⁷ Там само. — Спр. 328. — Арк. 3.
- ¹²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 220.
- ¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 751. — Арк. 1 зв.
- ¹³⁰ Там само. — Спр. 1089. — Арк. 27.
- ¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 63.
- ¹³² ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 40, 49, 51.
- ¹³³ Там само. — Арк. 28.
- ¹³⁴ Там само. — Арк. 42.
- ¹³⁵ Червоний перець. — Х., 1929. — №10. — С. 10.
- ¹³⁶ *Николин А.* Указ. соч. — С. 185.
- ¹³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 63.
- ¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 1089. — Арк. 21.
- ¹³⁹ Червоний перець. — Х., 1928. — №13. — С. 9.

- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 27–28;
ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 752. — Арк. 46 зв.
- ¹⁴¹ Червоний перець. — Х., 1927. — № 6. — С. 6.
- ¹⁴² Там само. — № 9. — С. 4, 6; Крокодил. — Москва, 1927. —
№ 40. — С. 3; — № 42. — С. 3; № 48. — С. 3.
- ¹⁴³ Червоний перець. — Х., 1927. — № 5. — С. 5.
- ¹⁴⁴ Крокодил. — Москва, 1926. — № 48. — С. 3; 1927. — № 30. —
С. 2.
- ¹⁴⁵ Червоний перець. — Х., 1927. — № 9. — С. 12.
- ¹⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 150. — Арк. 134.
- ¹⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ¹⁴⁸ *Елена Осокина*. Указ. соч. — С. 76.
- ¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 323. — Арк. 110.

ВИСНОВКИ

Соціальна політика радянської влади в 1920-ті рр. була спрямована на відбудову довоєнного рівня життєзабезпечення населення з наступним стриманим його зростанням.

У добу воєнного комунізму влада проголосила про захист усіх знедолених, однак фактично зрівняльність розумілася більшовиками своєрідно: буквально, за Оруелом, усі громадяни були рівні, але деякі — рівніші за інших. Соціальна нерівність визначалася створенням нових, радянських станів, як тих, що мали особливі привілеї в рамках «загальної рівності», так і тих, котрі були витиснені владою на узбіччя суспільства.

Офіційна ідеологія й пропаганда мусували ідею про робітника як гегемона пролетарської держави, хазяїна промисловості, «нового господаря життя». Формуванню відповідних стереотипів соціальної ідентифікації робітників сприяли лібералізація виробничих відносин та трудової дисципліни і першочергове забезпечення останніх та їхніх родин нерідко за рахунок перерозподілу майна заможних класів. У період воєнного комунізму соціальними нормами були вселення пролетарів у квартири «експлуататорів», відпочинок на дачах «колишніх», захоплення їхнього домашнього начиння й особистих речей.

Щоправда, в умовах економічної та політичної нестабільності влада не змогла дотримуватися класових гасел й підтримувати насамперед робітників. До кола пільговиків поряд з робітниками ввійшли червоноармійці й учасники революційних подій, що підтримали більшовиків, а також родини тих із них, котрі заги-

нули під час військових дій. Завдяки «особливим заслугам перед революцією» саме ці особи отримали найбільше переваг.

Соціально-економічні процеси та потрясіння початку ХХ ст. тяжко відбилися на добробуті робітників. Їх життя у 1920-ті рр. являло собою щоденну та щочасну боротьбу за виживання з невлаштованим побутом, житловою кризою, нестачею продуктів харчування, безробіттям, тяжкими умовами праці, затримками зарплати. Особливо складною була ця боротьба на початку 1920-х рр. Загальна економічна криза й голод у країні, ліквідація вільної торгівлі та закриття промислових підприємств поставили трудящих на грань голодної смерті. Переведення промислових робітників на централізоване постачання, що мало гарантовано нагодувати останніх і забезпечити їх інтенсивну працю, помітних результатів не дало.

Позитивні зрушення принесла нова економічна політика. Незважаючи на поступове зростання матеріального забезпечення робітників, цей процес не був стабільним. У силу аграрно-індустріального характеру економіки країни й екстенсивного способу сільськогосподарського виробництва зберігався підвищений вплив екзогенних факторів на стан господарства та життєвого рівня населення УСРР. Упродовж 1920-х рр. процес економічного відродження і розвитку республіки чотири рази гальмувався або навіть переривався неврожаями 1921, 1922, 1924 й 1928 рр.

Стримуючим фактором на цьому шляху була і техніко-технологічна відсталість вітчизняної промисловості. В таких умовах підвищення продуктивності й оплати праці здійснювалося переважно за рахунок екстенсивних факторів: інтенсифікації трудових затрат, понаднормових робіт та численних приробітків. Щоправда, у першій половині 1920-х рр. завдяки запровадженню 8 годинного робочого дня та його скорочення для певних категорій працівників, забезпеченню щотижневого відпочинку і щорічних відпусток, а також внаслідок падіння трудової дисципліни інтенсивність праці залишалася невисокою.

Із вичерпанням у другій половині 1920-х рр. можливостей підвищення продуктивності праці на старій техніко-технологічній основі процес підвищення добробуту робітників загальмувався. З прискореним переходом до промислової реконструкції й індустріалізації, незабезпечених необхідної соціально-економічною базою, він перервався.

Негативно позначалися на добробуті робітників і суперечності непу. З проголошенням вільної праці та скасуванням трудової повинності виникла проблема працевлаштування, котру найгостріше відчули некваліфіковані робітники. В 1923/24 р. внаслідок закриття нерентабельних підприємств тимчасово зросло безробіття і серед кваліфікованих. В другій половині 1920-х рр. головними причинами, з яких вони позбувалися роботи були скорочення штатів, від котрого найбільше постраждали державні службовці, та згортання дрібної приватної промисловості, яке, враховуючи її виробничу специфіку, викликало підвищення безробіття серед робітників легкої та харчової промисловості. І хоча всі 1920-ті рр. попит на робочу силу перевищував її пропозицію, розміри безробіття невпинно зростали. Вільному переливанню останньої перешкождали класові пріоритети державної монополії на ринку праці, низький рівень кваліфікації робітників та мізерна оплата їхньої праці, що не покривала витрат на переїзд до нових місць і облаштування там, а також катастрофічний брак житла.

Низька оплата праці стримувала не тільки мобільність робітників, а й підживляла їхню зацікавленість у ній. На початку 1920-х рр. зарплата не мала свого головного призначення — регулятора праці. Її низький рівень зумовлював високу долю приробітків у структурі прибуткового бюджету трудівника (праця на городах, крадіжки та непродуктивна праця на виробництві, мішечництво). Існувала зрівнялівка в оплаті праці кваліфікованих і некваліфікованих робітників. Із запровадженням на підприємствах у 1921 р. господарського розрахунку значення

матеріальних стимулів до останньої зросло. В 1923 р. заробітна плата стала визначальним джерелом прибутків робітників, а у 1924 р. зайняла в їх структурі місце, котре відповідало довоєнному рівню. У 1925 р. закінчився процес її денатуралізації, який розпочався в 1922 р. Проте рівень заробітків трудящих, що залежав від прибутковості підприємств, був неоднаковий не тільки у різних галузях промисловості, а і навіть на підприємствах однакового профілю, що породжувало велику плінність робочих кадрів. Найбільші заробітки внаслідок більш швидкого обігу коштів отримували працівники легкої та харчової промисловості. Проте завдяки державному регулюванню диспропорція в рівнях оплати праці на підприємствах промисловості груп «А» і «В» поступово зменшувалася.

Незважаючи на стрімке зростання заробітної плати на початку 1920-х рр., підвищення добробуту робітників не відбулося. Цьому перешкодило оновлення платності більшості побутових послуг. На рівні прибутків також негативно позначалися інфляція, несвоєчасна виплата зарплати та товарний дефіцит. І хоча галопуючу інфляцію було подолано в 1924 р., збереження товарного дефіциту поступово поновило знецінення рубля.

Довоєнний рівень реальної заробітної плати робітників було досягнуто у 1927 р. Однак в окремих галузях промисловості процес її відновлення мав свою специфіку: у легкій він закінчився раніше, а у важкій, де працювала чверть робітників, а до війни були найвищі заробітки, залишилися незавершеними.

Порівняно з довоєнним часом посилилася роль надходжень до сімейного бюджету з громадських фондів споживання (по всіх видах страхової допомоги, включаючи медичну, а також за рахунок безкоштовного навчання). Розмір прибутків збільшився й завдяки заощадженням, отриманим при пільговій оплаті побутових послуг (на житло, комунальне обслуговування, транспорт) і товарів у закладах кооперативної й державної торгівлі.

В результаті доходи робітників уже у 1926 р. на 16% перевищили довоєнний рівень. Тільки виплати та послуги по соціальному страхуванню в тому році забезпечили 11,3% річних прибутків робітників.¹ Проте у 1928 р. бюджетні обстеження зафіксували зниження добробуту їх родин — зменшення частки заробітної плати в сімейних доходах останніх і збільшення витрат на харчування.

Довоєнний рівень його за калорійністю було досягнуто в 1926 р., проте за якісними показниками (рівнем споживання білкових продуктів тваринного виробництва, а також фруктів та овочів) він залишався незадовільним, а з 1927 р. почав погіршуватися: робітники менше почали споживати білий хліб, яйця і молочні продукти.

Лише у 1927 р. їх родинам вдалося поновити майно, загублене або розпродане під час війни, революції й голоду. Спочатку — взуття та одяг, а потім — меблі і домашнє начиння. Їх придбання звичайно здійснювалося за рахунок обмеження в задоволенні першочергових потреб — у харчуванні та відпочинку. Якщо в 1918–1920 рр. робітники витрачали 9,2% прибутків на придбання взуття й одягу, то у 1922–1924 рр. — до 26%. Надалі витрати на промислові товари зростали за рахунок більш коштовних придбань — меблів і житлового начиння.

У 1928 р. ситуація із забезпеченням робітників промтоварами різко погіршилась внаслідок згортання їх виробництва в приватному секторі промисловості та неналагодженості його у державному, а продовольчими — через припинення селянами продажу зерна державі за заниженими цінами. Ця криза призвела до нормованого розподілу продовольства й промислових товарів серед мешканців міст. До категорії пільговиків, згідно з індустріальними пріоритетами, потрапили робітники важкої промисловості.

Через невідповідність житлового будівництва темпам урбанізації погіршувалися житлові умови робітників, котрі на початку 1920-х рр. тимчасово покращилися завдяки перерозпо-

ділу житлофонду у містах і процесу дезурбанізації. Можливості покращення відповідних умов останніх, особливо низькооплачуваних, обмежило запровадження платності житла й комунальних послуг та стрімке зростання цін на них. Насамперед це сталося в престижних районах з якісним житлом, а також через непосильні умови членства у житлових кооперативах, котрі в другій половині 1920-х рр. стали переважаючою формою домового володіння у містах. Незважаючи на пільгову оплату житла, робітники звичайно мешкали в найдешевших помешканнях, не забезпечених опаленням, водогоном і каналізацією. Нерідко навіть сімейні оселялися в гуртожитках-казармах. Докорінно не змінили ситуацію й спроби нового перерозподілу житла, вживані владою наприкінці 1920-х рр., коли ущільнювалися мешканці комунальних будинків пролетарського походження та виселялися з відомчих заводських будинків особи, які не працювали на підприємствах.

Порівняно з довоєнним рівнем у містах та особливо в робітничих селищах погіршилася санітарна ситуація, хоча відносно періоду громадянської війни та особливо голоду вона змінилася на краще. Зношене комунальне господарство, відбудова котрого відставала від відродження промисловості, не справлялося зі зростаючим навантаженням внаслідок збільшення числа городян.

За роки радянської влади покращився рівень медичного обслуговування робітників, стан здоров'я яких внаслідок воєн, революцій і голоду різко погіршився. Проблему їх безкоштовного відповідного обслуговування, котра виникла після переведення медичних закладів на господарський розрахунок, було розв'язано за рахунок створення у місцевостях концентрованого проживання робітників системи страхової медицини «Робмед». Медичні заклади, що переводилися на часткове утримання страхових органів, мали обслуговувати переважно застрахованих. Незважаючи на збільшення їх фінансування,

рівень медичної допомоги робітникам, особливо в промислових районах, залишався низьким. Через брак лікарів, ліків й медобладнання працівникам «Робмеду» не вдавалося налагодити систематичні санітарні обстеження підприємств та медичні огляди робітників, запровадити профвідбір молоді, розгорнути боротьбу з професійними захворюваннями й санітарну освіту. Щоправда, перші кроки в цих напрямках усе ж таки було зроблено. Наприкінці 1920-х рр. розрив між можливостями та потребами медичного обслуговування робітників посилювався. Причиною було скорочення асигнувань на страхову медицину й зростання чисельності застрахованих. У 1927 р. систему «Робмед», яка на початку 1920-х рр. пригальмувала швидкий процес декласування робітничого класу, було ліквідовано.

Найбільш слабкими ланцюгами соціального страхування були пенсійна справа та страхування у разі безробіття, котрі поступалися західноєвропейському рівню як за широтою охоплення, так і за розмірами. Цими видами допомоги забезпечувалися переважно кваліфіковані робітники. В той же час допомога на випадок тимчасової непрацездатності та материнства була більш розвинутою, зокрема остання, як уже зазначалося, надавалася не тільки хворим, а й тим, хто доглядав за ними в родині, а також у разі карантину. Крім того, в СРСР передбачалося соціальне забезпечення на випадок вдовства і сирітства.

У системі соціального страхування поступово посилювалися виробничі, а з часом — індустріальні пріоритети. Спочатку (з 1921 р.) виробничі фактори почали братися до уваги під час нарахування допомоги в разі безробіття і визначення терміну останньої на випадок вагітності та пологів. Зокрема розмір грошових виплат із безробіття визначався на підставі не тільки середнього заробітку у конкретній місцевості, а й професійної кваліфікації та трудового стажу застрахованого. Вводився пільговий термін декретних відпусток для робітниць (8 тижнів і 6 для службовок),

У 1924 р. було встановлено залежність різних видів страхової допомоги від розміру заробітку окремого застрахованого. Під час нарахування пенсій також почала враховуватися причина втрати працездатності: перевага надавалася тим, хто набув інвалідність внаслідок виробничого травматизму й професійної захворюваності. З метою підтримки кадрових робітників посилилася диференціація страхової допомоги залежно від рівня кваліфікації застрахованих, причому розміри виплат зростали більш швидкими темпами для висококваліфікованих.

У 1927 р. із запровадженням «поясної (територіальної) системи» нарахування заробітної плати та страхової допомоги залежно від рівня індустріальності окремих поясів (економічних районів) підвищився рівень соціального страхування індустріальних робітників (по всіх видах виплат). Пріоритетне забезпечення пільговиків здійснювалося за рахунок обмеження або позбавлення допомоги інших категорій застрахованих: неповного страхування сезонних, тимчасових і сільськогосподарських робітників (за винятком працівників радгоспів); позбавлення з 1926 р. права на його отримання застрахованих із «колишніх людей», а з 1927 р. — тих, хто мав високі додаткові прибутки; скорочення деяких видів страхових виплат (пенсій з інвалідності й «додаткових» на поховання, на предмети догляду за немовлям та на його годування) для робітників і службовців, які проживали у сільській місцевості; введення так званого «очікувального строку» на отримання допомоги в разі пологів, за котрим вона надавалася виключно робітницям й службовкам, які пропрацювали за наймом півроку до початку відпустки за вагітністю.

З 1928 р., згідно з індустріальними пріоритетами встановлювалися пенсії за старістю для певних категорій промислових робітників.

Підбиваючи підсумки викладеного, слід зазначити, що за роки непу владі в основному вдалося поновити довоєнний рівень життя робітників, причому за деякими показниками, як-то:

соціальне страхування, медичне обслуговування, обмеження тривалості робочого часу та збільшення відпочинку, його було навіть підвищено, але за окремими — такими, як санітарно-побутові умови життя й санітарно-технічні — праці, навпаки.

Незважаючи на позитивні зрушення у рівні матеріально-побутового забезпечення робітників, виникало протиріччя між збереженням їх високого політичного статусу і матеріальними умовами існування на фоні стрімкого зростання добробуту непманів та більш повільного — радянських керівників. Також існували диспропорції в умовах праці й життя окремих груп робітників. Гірше за всіх жили сільськогосподарські. Невисокий матеріальний статус всупереч задекларованому мали також індустріальні робітники. Порівняно з робітниками легкої та харчової промисловості вони звичайно проживали у гірших житлах, мали менші заробітки, нижчий рівень медичного обслуговування і соціального страхування та найтяжчі умови праці. Виняток становили кадрові робітники з високим рівнем кваліфікації. В 1920-ті рр. не вдалося реалізувати й ідеологічні настанови влади про нове місце жінок-трудівниць у суспільстві. Незважаючи на поступове залучення останніх у суспільне виробництво, їх гендерну нерівність не було подолано. Жінки мали нижчу кваліфікацію і відповідно менші можливості для працевлаштування, нижчі заробітки та страхування допомоги, ніж чоловіки, а крім того, частіше працювали вночі. Зайвою робочою силою виявилися також і підлітки.

---

¹ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтня. — Х., 1927. — С. 106.

Наукове видання

МОВЧАН Ольга Миколаївна

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
РОБІТНИКІВ УСРР. 1920-ті рр.**

Верстка і оригінал-макет: *Л. Г. Мигаль*

Підписано до друку 18.12.2010 р. Формат 60×84/16
Ум. друк. арк. 25,4. Обл. вид. арк. 11,42.
Тираж 300 прим. Зам. 50. 2010.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4